

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI**

GAZZALİ'DE İNSAN ve BENLİK ALGISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Zeynep EKŞİCİ**

**Danışman
Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN**

KONYA- 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep EKŞİCİ		
	Numarası	158101011004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe/ Felsefe		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Gazzali'de İnsan ve Benlik Algısı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Zeynep EKŞİCİ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep EKŞİCİ
	Numarası	158101011004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe / Felsefe
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN
	Tezin Adı	GAZZALİ'DE İNSAN ve BENLİK ALGISI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Gazzali'de İnsan ve Benlik Algısı başlıklı bu çalışma 18/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Hasan Hüseyin BİRCAN	
2	Dr. Öğr. Üy.	Ömer Ali YILDIRIM	
3	Dr. Öğr. Üy.	Hacı KAYA	

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zeynep EKŞİCİ		
	Numarası	158101011004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe/ Felsefe		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN		
Tezin Adı	Gazzali’de İnsan ve Benlik Algısı			

Bu çalışmada insan felsefesinin problem alanlarına dair Gazzali’nin verdiği cevaplar incelenmiştir. Gazzali’de insan, her alanda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Gazzali’nin siyaset, toplum, eğitim, ahlak, din, bilim ve tasavvuf alanları hakkında yaklaşımından bahsedilmiştir. ‘Ben kimim?’ sorusuna cevap vermek için benlik algısı incelenmiştir. Benlik algısının oluşum süreci, insanın biyolojik gelişimi temelinde açıklanmıştır. ‘Ben kimim?’ sorusuna verdiği cevap incelenmiştir. Disiplinler arası (felsefe- psikoloji) çalışma yapılmıştır. Felsefenin ‘kendini tanı’ ilkesinden hareketle Gazzali’nin benlik algısı verilmiştir. Bunu yaparken benlik türleri konusunda William James’in ayrımından faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazzali, insan, ‘ben kimim?’ ,benlik, benlik algısı, ‘kendini tanı’,
el-Munkız

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Zeynep EKŞİCİ		
	Student Number	158101011004		
	Department	Philosophy/ Philosophy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	Human and self-perception in Gazzali			

In this study, the answers of Gazzali about the problem areas of human philosophy were examined. People in Gazzali have been tried to be evaluated in every field. In this context, Gazzali's approach to politics, society, education, ethics, religion, science and Sufism (mistisizm) has been mentioned. The self-perception was examined to answer the question 'Who am I?'. The process of formation of self-perception is explained on the basis of human biological development. Gazzali's answer to the question 'Who am I?' was examined. Interdisciplinary (philosophy-psychology) study was conducted. Based on the principle of 'self-diagnosis' of philosophy, Gazzali's self-perception has been given. While doing this, William James's distinction has been used for the types of self.

Key Words: Gazzali, human, 'who am I?', self, self-perception, 'self-diagnosis', *el-Munkız*

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
ÖNSÖZ	vii

GİRİŞ

1. Çalışmanın Dayanakları.....	1
2. Çalışmanın Amacı, Yöntemi, Kapsamı, Kaynakları, İçerik ve Sınırları.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZALİ'DE İNSAN

1.1. Gazzali Ontolojisinde İnsanın Varlığa Gelişi.....	9
1.2. Gazzali'de İnsanın Tanımı(Neliği).....	19
1.2.1. Gazzali'de İnsanın Varlık Yapısı, Doğası ve Nitelikleri.....	22
1.3. Gazzali'de İnsanın Varlık İçindeki Yeri ve Önemi.....	30
1.3.1. İnsan- Hayvan- Diğer Varlıklar.....	30
1.4. Gazzali'de İnsan ve Siyaset.....	34
1.4.1. Siyasetin Gerekliliği.....	35
1.4.2. Gazzali'de İmamet Düşüncesi.....	37
1.4.2.1. Gazzali'de İmamet Gerekliliği.....	37
1.4.2.2. Gaazali'de İmamın Tayini.....	38
1.4.2.3. Gazzali'de İmamın Görevleri.....	40
1.4.3. Gazzali'de Diğer Yöneticiler.....	42
1.4.4. Adalet.....	43
1.5. Gazzali'de İnsan ve Toplum.....	44
1.5.1. Gazzali'nin Yaşadığı Toplum.....	44
1.5.2. Toplumda Etkili Olan Düşüncelere Eleştiri.....	46
1.5.3. Toplum Etkilemesi Açısından Bilim ve Bilginlere Eleştiri.....	48
1.5.4. Toplum Düzeni 'İdeal'.....	50
1.6. Gazzali'de İnsan ve Eğitim.....	52

1.6.1. Eğitimin Gerekliliği.....	53
1.6.1.1. İlimin Önemi ve Gerekliliği.....	54
1.6.1.2. Öğretmenin Vasıfları- Bilginin Kazandırılmasında Öğretmenin Yaklaşımı.....	55
1.6.1.3. Öğrencinin Görevleri- Bilgi Kazanımında Öğrencinin Tutumu.....	57
1.7. Gazzali'de İnsan ve Ahlak.....	59
1.7.1. Ahlak Anlayışı- Ahlaki Varlık Olarak İnsan.....	59
1.7.1.1. Teorik Ahlak ve Pratik Ahlak.....	60
1.7.2. Ahlak Eğitiminde Ailenin- Öğretmenin- Öğrencinin Rolü.....	65
1.8. Gazzali'de İnsan ve Din.....	67
1.8.1. Allah'ı Tanımak.....	68
1.8.2. Dini Tanımak (İman-İnanç).....	69
1.8.3. Dinin Gereklerini Yerine Getirmek.....	71
1.9. Gazzali'de İnsan ve Bilim.....	73
1.9.1. İlimler Ayrımı- Bilimler Tasnifi.....	73
1.9.2. İnsana Sağladığı Yararlar ve Tehlikeler Bakımından Bilim.....	77
1.10. Gazzali'de İnsan ve Tasavvuf.....	81
1.10.1. Tasavvufun Özellikleri ve Gazzali.....	82
1.10.2. Tasavvufi Yaşayış ve Gazzali.....	84
1.10.2.1. Tasavvuf-Nefs-İnsan.....	85
1.10.2.2. Tasavvuf-Kalb-İnsan.....	87
1.10.2.3. Tasavvuf-Ruh-İnsan.....	88
1.10.2.4. Tasavvuf-Akıl-İnsan.....	88

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZALİ'NİN BENLİK ALGISI

2.1. Benlik Algısı ile İlgili Kavramlar.....	91
2.2. Benlik Konusunun Tarihsel Dayanakları ve Bazı Yaklaşımlar.....	93
2.3. Benlik Algısı.....	98
2.3.1. İnsanda Benlik Algısının Gelişimi.....	101
2.3.2. Gerçekçi (Olumlu) Benlik Algısı, Davranışı ve Kişilik.....	105
2.3.3. Gerçekçi Olmayan (Olumsuz) Benlik Algısı, Davranışı ve Kişilik.....	107
2.2. Gazzali'nin Benlik Algısı.....	110

2.2.1. Maddi Benlik- Subjektif Benlik Algısı.....	112
2.2.2. Manevi Benlik- Manevi Benlik Algısı.....	125
SONUÇ.....	136
KAYNAKÇA.....	144
ÖZGEÇMİŞ.....	149

KISALTMALAR DİZİNİ

çev.	Çeviren
trc.	Tercüme eden
Ed.	Editör
Der.	Derleyen
Nşr.	Neşir
vs.	Vesaire
hz.	Hazırlayan
vd.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
s.	Sayfa
yy.	Yüzyıl
bkz.	Bakınız

ÖNSÖZ

İnsan, felsefe tarihinde hem kendisi üzerine hem de doğa, dünya ve evren üzerinde düşünen, araştıran, soruşturan bir varlık olarak yer etmiştir. Zaman içerisinde doğaya, dünyaya ve evrene dair problem olan birçok gizem insan tarafından çözülmüştür. Ancak eskiçağlardan beri insan üzerine yapılan felsefi sorgulamalarla birlikte modern zamana gelindiğinde insanın çözülemeyen tarafları olduğu açıktır. 20. yüzyıl ile kendisine yer bulan insan felsefesi disiplini, sahip olduğu tarihsel zemini dikkate alındığında, insanın problem alanlarına dair çözüm arayışlarında farklı içerikleri yani düşünürleri, düşünceleri, araştırmaları, sorgulamaları barındırmaktadır.

Gazzali’de insan araştırılmak istendiğinde insan felsefesi disiplini içerisinde değerlendirmek gerekir. Böylece Gazzali’nin insan üzerine söylemlerini verirken insan felsefesindeki problemlere cevap mahiyeti taşıyacak şekilde açıklamalar getirmeye çalıştık. Gazzali’de insanın, siyaset, toplum, eğitim, ahlak, din, bilim ve tasavvuf alanlarıyla olan ilişkisinden bahsederek insanı tanımak girişiminde bulunduk ve bu konular üzerine Gazzali’nin yaklaşımını gördük. Ayrıca Gazzali’yi döneminde ve günümüzde bu kadar önemli yapan yaşayış şeklini benlik algısı kavramından hareketle inceledik. *el- Munkız* eserini bu konu için ana kaynak olarak belirledik ve Gazzali’nin ‘ben kimim?’ sorusuna aradığı cevabı değerlendirdik. Felsefi ilke olarak ‘kendini tanı’ sözünden hareketle Gazzali’nin kendi içerisinde yaşadığı maddi ve manevi dönüşümü, değişimi ve hayata bakış şeklini vermeye çalıştık. Böylece Gazzali’nin ‘ben kimim?’ sorusuna aradığı cevabı yine kendi içinde ben’inde buldurarak anlamlandırma girişiminde bulunduk.

Bu çalışmayı yaparken emek vermiş, çalışmanın her sayfasını özenle tetkik ederek değerli tavsiyelerde bulunan ve cümlelerime açıklık kazandırmayı öğreten danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Hasan Hüseyin Bircan’a teşekkür eder ve sonsuz minnettarlığımı belirtmek isterim. Sonra aileme özellikle bana her anlamda destek çıkan anneme ve kaynak temininde yardımcı olan abime yine hocama ve ablama teşekkür ederim.

GİRİŞ

1. Çalışmanın Dayanakları

Felsefe tarihinde insanı tanımak ve anlamak çabası hemen her dönemde görülmektedir. Bu çaba felsefe içerisinde ‘insan felsefesi’ disiplininin doğmasına neden olmuştur. İnsan felsefesinin problem alanları bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir: İnsanın varlığa gelişi problemi ‘insan nasıl varlığa geldi?’, insanın neliği problemi ‘insan nedir?’ ayrıca buradaki problem içerisinde ‘insanın varlık yapısı, doğası ve nitelikleri nasıldır?’ sorusu ele alınır. Yine insanı anlamada yöntemlerin neler olduğu, insanın anlamlandırma probleminden hareketle ‘insanın anlam arayışının’ nasıl gerçekleştiği bu problem alanlarının konularındır.

İnsan felsefesindeki bahsettiğimiz problem alanları belirlenirken, felsefe tarihinde insanın değerlendirilmesi ve çözümlenmesinin nasıl olduğu incelenmiştir. Bu yüzden felsefe tarihinde insanı tanımak ve anlamak girişimlerine dair yapılan çalışmaların genel içerikleri verilecek olursa bu problem alanlarının nasıl belirlendiği ve insan felsefesinin nasıl disiplin olarak ayrıldığı daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Burada insan üzerine yapılan çalışmaların kökenine inmek yerine felsefe tarihindeki insana dair yaklaşımlardan bahsedilecektir. Bu yaklaşımları ele alırken tarihsel dönemler içerisinde seçtiğimiz bazı düşünürlerin düşünceleri açıklanacaktır. Bu açıklamalarda ise düşünürlerin tüm eserlerinden faydalanılamayacaktır sadece insan üzerine olan görüşlere genel olarak değinilecektir.

İnsan düşüncesi ile ilgili yaklaşımlara felsefe tarihinde bakıldığında, Antik Yunanda ilk önce Sofistlerle karşılaşmaktadır. Zira Sofistler, insanı doğrudan düşünmenin konusu yapmışlar; insanla ilgili, insan doğası ile ilgili konularla uğraşmışlar ve onlar antropolojik yaklaşımlarıyla ün kazanmışlardır. Sofistlerin en önemli temsilcileri Protagoras ve Gorgias’tır.

Sofistlerden sonra Sokrates insan üzerine felsefenin gelişiminde oldukça önemli rol oynamıştır. Sokrates insanların özsel bileşenlerinin ruhları olduğunu söyler, bu ruh insanı bilgisizlik durumundan kurtaracak temel dayanaktır, ancak insanlar farkında olamamaktadır. Bu yüzden bunun bilincine ulaşmak için insan doğasına ilişkin; yaşamda nihai amacın ahlaki eylem olduğunu belirtir ve insanın,

kendisiyle, toplumla, evrenle ilişkisini sorgulamasını çok önemli görür (Arslan, 2016 II: 96). Kısaca denilebilir ki, Sokrates ahlaki bir zeminde insan anlayışı ortaya koymaktadır. Buna göre insanın gayesi mutluluktur ve mutluluğa gidilecek yolda yöntem de kendini tanımak düsturudur. “Sokrates, insanın evrensel tanımına, yani onun özünün ne olduğuna ulaşmanın yolunu, ‘kendini bil’ buyruğuna başvurarak göstermektedir. Bu buyruğa uyan insan, kendi gerçek kişiliğinin bilgisine ulaşabilecektir. Bu insanın kendi doğasının bilgisine ulaşması demektir” (Günay, 2006: 21). Böylece benlik algısı konusunun temelinde sorulan ‘ben kimim?’ sorusuna karşı ‘kendini tanımaktır’ şeklinde cevap aramanın köklerinin, Sokrates’e uzandığı görülmektedir.

Sokrates’ten sonra Platon’un düşüncesine bakıldığında, Platon insanı daha çok siyaset alanında açılar ve *Devlet* eserinde bunu ele alır. Ona göre insanların doğalarını, değerlerini de göstermesi bakımından madenlere de benzeterek üçe ayırmak mümkündür: 1) Bilgisever (altın), 2) Ünsever (gümüş), 3) Parasever (demir, bakır, tunç) (Platon, 2017: 316-318). Daha başka görüşleri de bulunmaktadır ama hepsinden bahsetmek ayrı bir çalışma gerektirir.¹

Platondan sonra Aristoteles’in düşüncesine bakıldığında, Aristoteles de insanı hem etik ve siyaset hem de insan ruhuna dair değerlendirmeleriyle açıklamaktadır. Bu değerlendirmelerini incelersek, Aristoteles insanı etik içerisinde *Nicomakhos’a etik* eserinde ele alır. İnsan madde ve ruhtan oluşur, eylem ruhun rasyonel parçası tarafından yönlendirilir. İnsanda ruhun akla uygun etkinliğinden ve eyleminden bahsediliyorsa bu etkinlik ve eylemin iyi olarak güzel bir biçimde yapılması gerekir çünkü erdemli insana yakışan budur. İnsansal iyi, ruhun erdeme uygun etkinliği olacağından en iyi olanda tam erdeme uygun olan olacaktır (Aristoteles, 2017a: 18). “Öyleyse mutluluk tam erdeme uygun tam bir yaşama etkinliği olsa gerek” (Aristoteles, 2017b: 23) diyerek bunu ifade etmiştir.²

¹ Platon’un insan düşüncesi ile ilgili bezer görüşleri için *Devlet* eserine bakılabilir.

² Aristoteles’in insan düşüncesi ile ilgili görüşlerinin daha çeşitli boyutları için, *De Anima [Ruh Hakkında]* eseri önemlidir. Bu eserin III. Kitabının 4. Bölümü incelendiğinde, insanla ilgisi bakımından, özel olarak ruhun bilen ve düşünen kısmına ayırdığı görülmektedir. Ayrıca *Eudaimos’a Etik* eseri, insan, mutluluk ve erdem ilişkisinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Aristoteles'ten sonra gelen Stoa düşüncesinde insan doğaya uygun yaşarsa özünü gerçekleştirir. Roma Stoasından Cicero'nun insan düşüncesinde insanın doğaya uygun bir biçimde yapabileceği en iyi davranışlar; sadakat, dürüstlük, hakseverlik ve cömertliktir (Gökalp, 2014: 20-22). Stoa düşüncesinden bir düşünür olan Marcus Aurelius'un insan görüşünde, insanın doğaya uygun yaşaması düşüncesi vardır ve bu ahlakî anlamda bir ilke olarak görülmektedir. Aurelius'a göre insan toplumsal bir varlıktır. Bunun nedeni evreni yöneten gücün yüksek akıl olması, insanların bu ortak akli paylaşmasıdır (Arslan, 2016 IV: 218-219). Görülüyor ki, Stoalılar insanın fiziki yapısına ve insan duygularına önem vermektedirler. Bu yüzden akla ve ruha öncelik veren ilkçağ düşüncelerine farklı bir yaklaşım getirmişlerdir. İnsanın mahiyetinin yanı sıra niteliklerinin değerlendirmesini yapmışlardır. İnsanı tanımak ve anlamak konusunda insana dair başka yönlerin olduğuna da dikkat çekmişlerdir.

İlkçağ insanının temel problemlerini; varlık alanında birlik-çokluk, bilgi alanında gerçek ve gerçeklik, ahlak alanında ise iyi- kötü- erdem vb. oluştururken Ortaçağ'da bu dünyadan sonraki yaşamı simgeleyen öte dünya ile ilgili problemler oluşturmaktadır. İslâm felsefesinde örneğin, Farabi, İbn Sina, Gazzali, İbn Rüşd... ile karşılaşılır. Örneğin, Farabi düşüncesine kısaca bakıldığında, Farabi *el-Medînetü'l-Fâzıla* da insanın nihai amacının mutluluk olduğu üzerinde durur ve mutluluk bir şeyi elde etmek için istenen değil kendisi için istenendir (Farabi, 2018: 164). Bu konuda yine şöyle der: “Mutluluk ise insan nefsinin, varlığını sürdürmede herhangi bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir varlık yetkinliğine ulaşmasıdır” (Farabi, 2018: 164).

Ortaçağ batı düşüncesinde insan konusunda değerlendirmeler yapan başlıca düşünürler Aziz Augustinus, Aquinalı Thomas...dır. Bunlardan Augustinus insanın mutlu olmayı istemesinden hareket eder. Hakiki mutlu yaşamı şu şekilde açıklar: Sevinci kendinde (sende) aramak, kendinde (sende) temellendirmek, kendinden (senden) dolayı sevmektir ve bu hakiki mutluluğun eşi benzeri yoktur (Augustinus, 2014: 419-420).

Ortaçağ'dan sonra 15. yüzyılın insan düşüncesinde dini toplum çerçevesinde, insanın karakteristik yapısının üstüne çıkan bir anlayış görülmektedir. İnsana ilişkin

sorgulayırların sınırlı tutulan ortaçağın teolojik düzeninden yeniden sorgulamalarda ivme kazananılan bir döneme geçilmiştir. Ama 17. yüzyıldan Aydınlanma dönemine kadar geçen süreç akıl-bilim temelli olmuştur. İnsanın kendisine ve evrendeki yerine yönelik problemleri daha derin boyutlara taşıyan bu dönem, insanın bir bütün olarak ele alınması ihtiyacını doğurmuştur. Burada Descartes, Spinoza, Leibniz, Berkeley gibi düşünürler yer alır. Ayrıca 17. yüzyılda felsefi antropoloji doğmaya başlamıştır. 17. yüzyıl düşüncesi içerisinde Descartes'in insan hakkındaki görüşlerinin bir kısmını *Yöntem Üzerine Konuşmalar* eserinden yola çıkarak değerlendirilebiliriz. Bu eserinde Descartes, akıl ve sağduyunun insanı hayvandan ayıran bir yön olduğunu ve bunun her insanda bulunduğunu ifade eder, bu anlamda bir insanı diğerinden de üstün olarak görmez (Descartes, 2009: 5). İnsanın şüphe etmesini araç olarak kullanan Descartes'in düşüncesinde insanın bilmesi, kuşkulandırmaktan daha büyük bir yeti olarak karşımıza çıkar (Descartes, 2009: 40).

18. yüzyıla gelindiğinde, bu yüzyılın sonlarına doğru felsefi antropoloji daha da belirginleşmiştir. 18. yy felsefesinde konular, 'insanın varlık yapısı, dünyadaki yeri, doğa ve diğer canlılarla ilişkisine' yönelmiştir. La Mettrie, Holbach, Kant vd. bu dönemin düşünürleridir. Bunlardan Kant; 'insan nedir?' sorusuna ödev etiği temelli bir cevap vermektedir. Ona göre, ahlaki hayat tarzı insanın ahlaki yanında aranmalıdır doğal yanında değil. Kant'ın etik anlayışı içerisinde 'iyi isteme', mutlu olmayı hak etmenin vazgeçilmez bir şartıdır (Kant, 2009: 8).

19. yüzyılda bilimle insanı konumlandırmak söz konusudur. 19. yy felsefesinde konular, insanın varlığa gelişi üzerinedir. Burada bilimsel dayanakların yanı sıra dini kaynaklara dayanarak da insanın dünyaya gelmesi ele alınmaktadır. 19. yüzyılda Charles Darwin, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche gibi düşünürlerin olduğunu söyleyebiliriz. Burada Schopenhauer'in görüşünü genel olarak kısaca ele alacak olursak; Schopenhauer insanın dünya üzerine edindiği bilgilerin dünyanın insana görünme şekliyle sınırlı olduğunu ileri sürmektedir (Saunders, 2009: 63). Yine Schopenhauer'in ifadesine göre: "Bir kimsenin kendi içinde ne olduğu ve kendinde neye sahip olduğu, kısacası onun kişiliği ve değeri, mutluluğun ve esenliğin biricik dolaysız nedenidir. Geri kalan her şey dolaylıdır; bu

yüzden onların etkisi ortadan kaldırılabılır ama kişiliğin etkisi asla.” (Schopenhauer, 2018: 13-14).

Felsefe tarihinde insan düşüncesi ile ilgili yaklaşımlara dair yaptığımız açıklamalarla insan felsefesi disiplininin problem alanlarını, üzerinde oturduğu tarihsel zemini açıklamaya çalıştık. Tarihsel süreçte insan hakkında söylenenler değerlendirildiğinde, insanın varoluşu üzerine geliştirilen görüşler, insan üzerine bakış açıları, insanı tanımaya dair düşünme şekilleri, insanı konumlandırma girişimleri, insanın geleceği hakkında problem edinilen yaşam formlarının ahlaki boyutları ve daha pek çok konuda açıklamalar olduğunu gördük. Bu sayede insan felsefesinin problem alanlarının neler olabileceği hakkında etraflı bir tanımadan sonra genel bir çıkarımda bulunmuş olduk. Bütün bunlarla birlikte modern zamanda dahi insan ve insanın özel yaratılmışlığı hala tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden insan ve onun farklı yönleri üzerine yapılan çalışmalarda 20. yüzyıldan itibaren kuramlar ortaya çıkmıştır. Bu kuramları vererek insan üzerine yapılan düşünme ve anlama girişimlerini hemen her çağda görmeyi tamamlamış olacağız.

20. yy başında insan sorununa çözüm arayan antropolojik teoriler ortaya çıkmıştır. Bu teoriler arasında başlıcaları şunlardır:

1) Gelişme psikolojisinin teorisi

Temsilcisi Köhler'dir. Köhler, psişik yeteneklerin biyolojik yetenekler gibi gelişim izlediğini belirtir. Köhler'in burada iki amacı vardır. Birincisi; psişik yetenekler skalasının kesintisizliğini göstermek, ikincisi; insan dışında canlı varlıklar alanında belgeler aramaktır. Bu teorinin genelinde “öz/ nitelik farkı” üzerinde durulmaktadır (Bayrı, 2010: 11).

2) Geist (tin) teorisi

Temsilcisi Scheler'dir. Scheler'in nazarında “insan hiçbir zaman kendisini kuşatan gerçeklikle yetinmeyen” ve her zaman onun etrafını saran gerçekliği aşmaya çalışan bir varlıktır. Bundan dolayı insan sürekli olarak itkilere hayır demektedir. İtkilerdeki mevcut enerjiyi tinin hizmetine sunabilmektedir. Çünkü insan kendi dünyası üzerinde bir düşünce dünyası kurabilir. (Yıldız, 2015: 99). Denilebilir ki,

Scheler'in düşüncesinde insanın teolojik, felsefi ve doğa bilimsel antropolojisi vardır ancak insanın ne olduğuna dair üzerinde herkesin birleşeceği bir fikir bulunmamaktadır (Çıvgın, 2014: 111-112).

3) Biyolojik temelli insan teorisi.

Temsilcisi Gehlen'dir. Gehlen, Scheler'in düalist insan anlayışına karşı biyolojiyi temele alarak insan ve hayvan arasındaki farkın sadece bir derece farkı olduğunu değil, yapı farkı olduğunu da göstermeye çalışmıştır (Çıvgın, 2014: 113).

4) Kültür antropolojisi

Cassier'in düşüncesinden hareketle bu konu ele alındığında, insanın bir doğası yoktur, onun sahip olduğu şey tarihtir. Çünkü doğa nesneye işaret eder. İnsan dünyasını anlayacaksa tarihsel-kültürel dünyayı incelememiz gerekir. Cassier'in 'insan nedir?' sorusuna cevabı, Mengüşoğlu'nun ifadesiyle şu şekildedir: "İnsan şimdiye kadar kabul edildiği gibi, bir *animal rasyonale* değil, bir *animal simbolikum*dur" (Mengüşoğlu, 2015: 43).

Sonuç olarak felsefe tarihinde insan sorununa dair yaptığımız bu açıklamalarda kısaca değerlendirme yapacaksa insan sorgulayan, araştıran, keşfeden... bir canlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca insan felsefesi disiplininin içerisinde felsefi yaklaşımla ele alınan insan; epistemik, etik, siyasi, estetik, dini... vb. bir canlı olarak karşımızda durmaktadır. Çözümeyen tarafları olduğu için insan, sorgulanmaya devam edilen bir varlık olarak gerçekliğini, gizemliliğini korumaktadır.

2. Çalışmanın Amacı, Yöntemi, Kapsamı, Kaynakları, İçerik ve Sınırları

İnsan felsefesinin problem alanlarının tarihsel dayanaklarından kısaca bahsettikten sonra amacımız bu problemlere çözüm olarak Gazzali'nin neler söylediğine açıklık getirmektir. Böylece Gazzali'nin insan üzerine yaptığı soruşturmaların, araştırmaların genel olarak toplu içeriği sunulmuş olacaktır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde insan felsefesi problemleri bağlamında Gazzali’de insanın nasıl varlığa geldiğini, insan tanımını, insanın varlık yapısını, doğasını ve niteliklerini, insanı hayvan ve diğer varlıklardan ayıran özelliklerini yine insanı anlamak için ‘insan ve siyaset, toplum, eğitim, ahlak, din, bilim, tasavvuf ilişkisini değerlendirmeye çalıştık.

İkinci bölüm disiplinler arası (felsefe- psikoloji) bir çalışma olmuştur. Burada daha önce belirttiğimiz insan felsefesindeki insanın anlamlandırma problemine dair gerçekleşen ‘anlam arayışı’, Gazzali çerçevesinde verilmiştir. Burada Gazzali’nin *kendi (ben’i)* hakkında yaptığı anlamlandırma ve anlam arayışı incelenmiştir. Bu incelemede benlik algısı kavramından bahsedilmiştir. Benlik algısı kavramı temel alınarak, benliğin oluşumu, gelişimi ve değişimi insanın biyolojik gelişimi (yaşları) dikkate alınarak açıklanmıştır. Benliğin gerçekçi algılanıp algılanmadığı konusunda bazı davranış ve kişilik özelliklerinden de bahsedilmiştir. Bu anlamda ‘gerçekçi (olumlu) benlik algısı, davranışı ve kişilik, gerçekçi olmayan (olumsuz) benlik algısı, davranışı ve kişilik hakkında açıklamalar verilmiştir.

Sonuç olarak benlik algısından hareketle Gazzali’nin ‘ben kimim?’ sorusuna aradığı verdiği cevap değerlendirilmiştir. William James’in benlik çeşitlerinden faydalandığı bu konuda, Gazzali’nin *el- Munkız* eseri ana kaynaktır. Bu kaynağın sunduğu içerikler ile ilk olarak, Gazzali’nin maddi benliği ve bu benliğe dair subjektif algısının değişimi, dönüşümü değerlendirilmiştir. Sonra Gazzali’nin manevi benliği ve bu benliğe dair manevi benlik algısının değişimi, dönüşümü incelenmiştir.

Genel olarak Gazzali’de insan ve benlik algısı değerlendirilirken, düşünürümüzün kendi eserleri başta olmak üzere, Gazzali üzerine yazılmış kitaplar, tezler, makaleler ve belgesellerden faydalanılmıştır.

Çalışmamız Gazzali’de insanı merak edenler için genel bir tanıma sunmaktadır. Ayrıca Gazzali’nin siyaset, toplum, eğitim, ahlak, din, bilim, tasavvuf gibi konular üzerine yaklaşımını da vermektedir. Yine Gazzali’nin kendi içinde yaşadığı dönüşümü görmek, 11 yıl boyunca onun uzlet hayatını tercih etmesinin nedenlerini öğrenmek ve bu uzlet hayatından çıktıktan sonra nefisini koruyarak ölümüne kadar kendine nasıl vakıf olduğunu görmek isteyenler, merak edenlerin

karşılaşacağı bir çalışma olmuştur. Felsefenin Sokrates'ten beri gelen 'kendini tanı' sözünün Gazzali'de nasıl gerçekleştiğinin benlik algısı üzerinden gösterilmesi söz konusu edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZALİ'DE İNSAN

1.1. Gazzali Ontolojisinde İnsanın Varlığa Gelişi

İnsan felsefesinin problem alanlarından biri olan “insanın varlığa gelişi” (‘varoluş, yaratılış’) Gazzali tarafından farklı eserlerinde ele alınan bir konudur. İnsanın nasıl varlığa geldiğini sorgulamak ontolojik bir çabadır. Gazzali düşüncesinde insanın varoluşunu değerlendirmek için onun ontoloji dizgesini genel olarak vermek gerekir. Çünkü insanı içinde bulunduğu evrenin varlığından soyutlayamayacağımız gibi ontolojiden kopardığımız bir parça olarak ele alıp değerlendirmek ilkin bütüncül olmayan bir yaklaşıma sebep olacaktır. Bu yüzden Gazzali’de insanın nasıl varoluşa sahip olduğunu genel ontolojisi içerisinde açıklayacağız. Böylece varlığın bütünü içerisinde varoluşundan bahsedeceğimiz insan, daha sonrasında özelinde bir açıklamaya tabi tutulacaktır.

Gazzali’nin ontolojisinde varlık nazariyesi önemlidir. Ona göre, varlık varoluşu bakımından 2’ye ayrılır. 1) Varlığı kendinden olan; birdir. 2) Varlığı başkasından olan; âdem (yokluk)dir, helake mahkûmdur, gerçek bir varlığı yoktur, emanettir (Gazzali, 2017b: 44). Bunlardan birincisinin var olmak için başka bir şeye muhtaçlığı yoktur, ama ikincisinin yoktan var olması için başka bir şeye (yaratıcıya) muhtaçlığı söz konusudur. Gazzali bu konudaki görüşlerini ortaya koyarken bir de vacip varlık ve mümkün varlık ayırımına başvurur (Gazzali, 2015: 70-71). Yaptığı bu ayırimda ek olarak muhal varlık denilen varlık çeşidinden de bahseder. Vacip varlık, varlığı zorunlu olup kendinden olan varlıktır, cevher olamaz, araz da olamaz, cisim de değildir. Tüm varlıkların nedenidir, her şeyi istediği gibi yaratır ve bu varlığın ne öncesi vardır ne sonrası vardır, sonsuzdur, tekdir, tamdır ve eksiklik barındırmaz, bu özelliklere sahip olan ancak Allah’tır, zıddı yoktur. Üst, alt, ön, arka, sağ, sol yönleriyle ilgisi de yoktur. Mümkün varlık, hâdistir ve varlığını ilk varlıktan alır, geçicidir, nedeni dışarıdan gelir. Buradaki varlıklar Allah’ın hür iradesi ile yaratılmışlardır. Mümkün varlıklar içinde insan değerlidir. Bir de muhal varlık vardır, yokluğu zaruridir, bu varlıkların var olmaları düşünülemez. Bunlar Kafdağı veya Zümrüdü Anka kuşu gibi insanların hayali ürünlerini içerir ve gerçek olmaları

da imkânsızdır, yani tasavvurda olanın gerçekte tasdiki yoktur (Kabylov, 2002: 69-78).

Gazzali müslüman olması nedeniyle İslâm inancının kabul ettiği âlemin sonradan yaratılmışlığını yani yoktan yaratma düşüncesini destekleyici açıklamalarda bulunmaktadır. Yaratma olayında yaratan ve yaratılan vardır. Varlık anlayışıyla paralel olan yaratma düşüncesinde Allah'tan başka bütün varlıkların hâdis olduğunu ele alır ve savunur. Hatta *Tehâfütü'l-felâsife*'de ilk mesele olarak Allah'tan gayrı bütün varlıkların yani cisimlerin hâdis, dolayısıyla yaratılmış olduğunu belirtir. 'Âlem hadistir' dediğinde kastettiği, hâlihazırda mevcut olan âlem ve cisimdir. Asıl varlık Allah'tır, Allahtan başka her varlık zatı itibariyle yokluktur. Allah onların olmalarını isterse olabilirler. Gazzali'ye göre varlığına yokluk arız olmayan şey ezelidir, O da Allah'tır (Gazzali, 2005: 70). Görülüyor ki, Gazzali varlığa gelmiş olana dair açıklamalarda bulunmak için ezelden beri varlığı mevcut olan, başka bir şey tarafından meydana getirilmemiş olan Allah'ın niteliğine dikkati çekerek yaratma anlayışına dair girişini de yapmış bulunmaktadır.

Gazzali düşüncesinde yaratmanın dahası yoktan yaratmanın kabul edilmesiyle, savunulmasıyla birlikte ontolojideki bazı problemler burada da söz konusu olmaktadır. Bu ontolojik problemleri kısaca tanımak gerekir. Çünkü Gazzali bu ontolojik problemlere karşı birtakım açıklamalarda bulunur. Ontolojideki problemlerle birlikte Gazzali'nin yaratma düşüncesindeki; yoktan yaratma ve âlemin, insanın yaratılması durumu ele alındığında daha anlaşılır bir ontolojik yapı ortaya konulmuş olunacaktır. Söz konusu problemlerden biri varlık-mahiyet ayrımı üzerinedir. Şöyle ki, Gazzali mahiyeti varoluşun gerekli bir şartı olarak görür. Mahiyetsiz bir vücût varolmayan varlık anlamına gelir, bu da makul değildir. Çünkü bir eşya mahiyetsiz idrak edilemez. Kaldı ki Allah'ın hakikati ve mahiyeti vardır. Mahiyeti reddetmek hakikati reddetmektir ve mahiyeti olmayanın gerçekliğinden de söz edilmez. Bu yüzden Tanrı'nın varlığı mahiyetinden ayrı değildir (Gazzali, 2015: 116-117).

Bir diğer problem imkân üzerinedir. Gazzali'nin özellikle yaratma temelinde inşa edeceği sistemde yoktan yaratmaya kapı açmanın önemli basamağı imkân delilidir. Buna göre yaratılanın imkânından bahsedilir ve bu imkân yaratmanın güç

yetiren için mümkün olması anlamındadır. Âlemin varlığı imkâna denktir. Âlemin yaratılmışlık imkânı ise süreklilik gösterir. Çünkü âlemin yaratılmasının düşünülemeyeceği hiçbir vakit yoktur. Mümkün varlık dediğimiz varlık alanı imkân dâhilindedir çünkü bu varlık alanının kendi dışında bir nedeni bulunduğu için mümkündür. Gazzali'ye göre dikkat edilmesi gereken husus Allah dışında bütün varlıkların hâdis varlıklar olduğu ve Allah'ın varlıkları yaratmak zorunda olmadığıdır. İmkâna binaen varoluş'un (yaratılış) gerçekleşmesi için iradenin vuku bulması söz konusu olacaktır (Gazzali, 2015: 63).

Ezelilik tartışması, Gazzali'nin varoluşla birlikte açıkladığı, bir diğer problemdir ve âlemin varoluşundan bahsedilmektedir. Burada Gazzali'nin imkân kavramına yüklediği anlam onu; âlemin ezeliğini redde, yani yoktan yaratma fikrine götürmüştür denilebilir. Bu mesele sonraki sayfalarda yaratanın ilim ve iradesiyle birlikte özellikle ezeli iradenin yoktan yaratmaya ve yaratılan üzerindeki etkinliğine dikkat edilerek ele alınacaktır. Çünkü bu konu yaratma ve yaratılma anıyla ilgilidir (Gazzali, 2015: 17).

Yoktan yaratma fikrinin beraberinde getirdiği problemlerden biri de "nedensellik sorunu"dur. Gazzali açısından yapmada özgür olan Allah'ın eylemlerinin neden sonuç ilişkisi içerisinde düşünülmesi yanlıştır. Âlemin varlığının nedeni Allah'tır. Neden ile nedenli arasındaki ilişki zorunlu olmayıp Allah'ın ezeli takdiri gereği bunların birbiri ardına yaratılmasından kaynaklanmaktadır. Hadis olan âlem imkân âlemdir. Burası Allah'ın hür fiillerinin sahasıdır. Gazzali'ye göre, Allah'ın güç yetirebileceği her şey imkân dâhilinde olup bunu ilim, irade ve kudret sıfatlarıyla gerçekleştirmektedir. Bu sebeple misal verecek olursak, pazardaki bazı meyvelerin insana dönüşmesi, Allah'ın mümkün olan her şeye gücü yettiği için mümkün olabilmektedir (Gazzali, 2015: 170).

Gazzali ontolojisine dair yapılan ayrımlardan, belirlenimlerden ve problemlerden sonra yaratılış nasıl olmuştur, ne zaman gerçekleşmiştir, ne zamana kadar sürecektir ve insan varlığının yaratılışı, yoktan yaratmanın neresindedir? Sorularını cevaplamaya çalışarak daha anlaşılır bir varoluş düşüncesi ortaya konulmuş olunacaktır. Yaratılış için sorduğumuz bu sorular birtakım problemleri barındırdığı için onların açıklanmaya çalışılması da söz konusu olacaktır.

Yaratılışın nasıl olduğu ve ne zaman gerçekleştiği üzerine Gazzali'nin açıklamaları vardır. Daha önce belirttiğimiz üzere ilim ve irade kavramlarından burada bahsedilecektir. Gazzali'ye göre, yaratılışta bir şeyin var olabilmesi için onu meydana getiren şeyin nasıl bir irade ile yaptığı önem arz etmektedir. İrade meselesinde tartışma konusu olan, Gazzali'nin Allah'ın iradesinin âlemin meydana geldiği anda onun var olmasını irade etmesiyle olduğu savunusundadır. Bundan önce o, var oluş irade edilmediği için âlemin meydana gelmediğini ve âlem var olduğu anda ezeli irade'ye irade edilerek meydana getirildiği üzerinde durmaktadır (Gazzali, 2015: 17). Sonuç olarak âlemin ve varlıkların meydana gelişinde Allah'ın hür iradesi yeterli sebeptir. Allah'ın hükmünün hakikat olması, eşyanın var oluşunda onun iradesinin olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla bir şeyin ortaya çıkıp mevcut olması yeterli sebep dediğimiz iradeye dayanır. Ayrıca Allah varlıkları yaratmak zorunda da değildir. 'Bilmek yaratmaktır' görüşü çoğu İslam felsefesi düşünürünün savunduğu bir düşüncedir. Ancak Gazzali bilmenin yaratmak olduğunu yaratıcıya atfetmek yerine yaratmanın kudret ve irade aracılığıyla bilgiyi ortaya koymak olduğu düşüncesindedir ve bilgiyi bu anlamda ilahi fiilin sebebi yapmıştır (Akgün, 2011b: 148). Böylece Gazzali'de varlık ezeli olan ve sonradan yaratılmış olan şeklinde ikiye ayrılır. Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla ezeli olması söz konusudur ve ondan başka da ezeli varlık yoktur. Çünkü onun dışındaki her şey onun iradesi ile sonradan yaratılmıştır (Gazzali, 2015: 32).

Yine yaratılışta zamanın ortaya çıkışı ve yaratılışın ne zamana kadar süreceği hakkında Gazzali'nin düşünceleri de konumuz açısından önemlidir. Zamansallık açısından bakıldığında Gazzali'ye göre zaman sonradan olandır, yaratılmıştır ve ondan önce herhangi bir zaman asla olmamıştır. 'Allah âlemden ve zamandan öncedir' denildiğinde Allah vardı âlem yoktu sonra Allah yine vardı ve onunla birlikte âlemde var oldu anlamına gelir. Öncelik kelimesiyle kasıt, Allah'ın var olmada tekliğidir. 'O vardı ve âlem yoktu' sözüne baktığımızda yaratıcının zâtı vardı âlemin zâtı yoktu anlamındadır. 'O vardı onunla birlikte âlemde vardı' sözünün anlamı ise sadece iki zâtın birden var olması şeklindedir (Gazzali, 2015: 32). Gazzali çerçevesinde âlemin zamansallık açısından ezeliği değerlendirildiğinde, âlemin

ezeliliği imkânsızdır, ancak yüce Allah onu sonsuz kılacaksa ebediliği imkânsız değildir.

Âlemi yaratan Tanrı'nın sadece yaratmak değil, birçok sığata sahip olduğu gör÷lmektedir. Gazzali'de âlemi yaratan Tanrı'nın sıfatları 'nitelikleri' nelerdir? Âlemin yaratılmasıyla birlikte âlemin nitelikleri, özellikleri nelerdir? Bu sorulardan ilki için verilecek olan cevap; Gazzali'ye göre bu kadim sıfatlar; kudret, ilim, hayat, irade, işitme (semi), görme (basar), kelam (konuşma)dır (Gazzali, 2005: 5). Bunlar arasında kelime olarak insandaki duyu algılarına benzer sıfatlar vardır ama buradaki, duyma, görme, konuşma insandakinden farklı anlaşılmalıdır. Ne insandaki görme Allah'ın görmesiyle birdir ne de işitme...

İkinci soru için verilecek cevaba bakacak olursak; Gazzali'de Allah âlemi ve varlıkları ilmiyle, kudretiyle, şuurulu bir şekilde yaratmış ve onlara dilediği şekli vermiştir. Ayrıca bu varlıkların hareket esasını da belirlemiştir. Bu esaslar, kanunlar dâhilinde belli bir zamana kadar hareketlerine devam edeceklerdir. Bu hareketler esnasında insandan gayri varlıklar yalnızca işe yararlar; vasıttan ibarettirler, hâlbuki insan kendisini yaratanın büyüklüğü, güzelliği ve azameti karşısında O'na karşı sevgi ve saygı duymakta manen yükselerek ona ulaşmayı gaye edinmektedir (Bolay, 1980: 364-365). "Öyleyse âlem, Allah'ın sözünün hakikati değil emrinin yazısıdır" (Gazzali, 2017a: 82). Bu yüzden Gazzali için Allah'a inanmak; Allah'ın âlemdeki varlıkları yoktan yarattığına inanmak demektir. Yokluk yoktur, ancak sonradan ortaya çıkmıştır. Bu düşüncesini desteklemek için Akgün, Gazzali'nin düşüncesinden hareketle şu şekilde açıklamada bulunur:

“Âlem ya sonradan meydana gelme (hâdis)'dir ya da ezeli (kadim) dir.

Âlemin ezeli olması imkânsızdır.

O halde âlem sonradan meydana gelmiştir. Ya da

Meydana gelen olaylardan uzak olmayan her şey, sonradan meydana gelmiştir.

Âlem, meydana gelen olaylardan uzak değildir. Bu iki asıl önermeden zorunlu olarak Gazzali'ye göre şu sonuç ortaya çıkar:

O halde âlem, sonradan meydana gelmiştir. Bir başka çıkarımda şu şekilde formüle edilmiştir:

Varlığı, olayların varlığından önce olmayan her şey, sonradan meydana gelmiştir. Âlem ise olaylardan önce mevcut değildi.

O halde âlem de sonradan meydana gelmiştir.

Çünkü varlığı olaylardan önce olmayan şey, ya olaylarla beraberdir veya olaylardan sonra meydana gelmiştir. Bu meselede üçüncü bir olasılık imkânsızdır. Gazzali'nin burada âlem ile Allah'tan başka var olan diğer bütün varlıkları kastettiğini belirtmemizde yarar vardır" (Akgün, 2011a: 36). Görülüyor ki, Gazzali'nin düşüncesi mantıksal bir çıkarımla ifade edilmektedir.

Gazzali'de Allah, Aristoteles'te olduğu gibi ilk hareketi 'yaratmayı' verip çekilmiş bir Tanrı değildir. O yegâne fail olmasının yanında ya doğrudan ya da melekleri vasıtasıyla eylemde bulunur ve yarattığı şeylerin yaratılışlarına uygun tarzda eylemde bulunan doğaları vardır. Pamuğun ateşte yanması örnek verilebilir (Geçdoğan, 2008: 392-393). Böylece Allah fiillerini, yarattıklarının doğasına uygun gerçekleştirmektedir. Yoktan yaratmanın kabulünden ve olasılıklarından bahsederek verilen açıklamalardan sonra Gazzali'de yaratmanın âlemde vuku buluş şekline, insanın dünyaya nasıl geldiğine ve insanın âleme gelirken yaratılışının öz unsurlarına dair görüşlerini değerlendirmeye geçilebilir. O halde, ilk olarak yaratmanın âlemde gerçekleşmesine bakılabilir.

Gazzali'de âlem cevher ve arazlardan oluşmuştur. Âlemdeki yaratıklar Allah'ın yaratmasıyla yukarıdan aşağıya doğru en şereflişinden en aşağı dereceye ulaşınca kadar yoktan var olmuştur (Çakır, 2006: 25). Gazzali'de Allah yarattığı âleme müdahil olan bir varlıktır, âlemin düzeni, idaresi ve kontrol altında tutulması da bunun içerisinde. Bolay'ın ifade ettiği şekilde; Gazzali âlemdeki oluşu ve varlığı açıklamak için bir güç hali bir de fiil hali anlayışına sahiptir. Gazzali'de güç değişiminin başlangıcı olarak görülür ve bu gücün gerçekleşip fiili varlık haline gelmesini fiile bağlamaktadır. Gazzali bu fiilleşmenin belli bir zaman içerisinde olduğu görüşündedir (Bolay, 1980: 347). Bu anlamda yaratma Allah'ın özgür

iradesiyle ve onun dilediği zamandır. Aksini düşünmek onun yaratma sıfatını ortadan kaldıracığı gibi onun fâil olmasının önüne ket vurur.

Gazzali âlemi üçlü tasnife tabi tutmaktadır ve varlıkları buna göre sınıflandırır. Bolay'ın ifadesiyle Gazzali, âlemi yukarıdan aşağıya doğru Melekût, Ceberut ve Müşâhade âlemi olarak ele almaktadır (Bolay, 1980: 378). Melekut ve ceberut âlemine bakıldığında burada melek, ruh, şeytan gibi varlıklar bulunmaktadır. Ayrıca güneş ve yıldızlarda 'Arş ve Kürsi'yi Ay-üstü âleminde'dir. Bunlar maddi varlıklar olarak sayıldıkları için canlılık ve ulûhiyet bu varlıklara verilmemektedir. Tersine güneşin her an külesinden ve enerjisinden kaybederek küçüldüğünü, eridiğini öne sürmektedir. Müşahede âleminde Gazzali, insanı gözlemler. Ona göre; insanın bedeni ihtiyaçlarının karşılanmasıyla birlikte ruhi yanının yüceltilmesi gerekir. Bunu nefesine hâkim olarak gerçekleştirecektir. Böylece kalıcı ve mutlak mutluluğa ulaşmayı temin etmek için mesuliyetin getireceği sıkıntılarında insanı kurtarmak istemektedir (Bolay, 1980: 378-379).

Gazzali âlem ayrımıyla birlikte varlık mertebelerinden bahsetmektedir. Bu konuda Bolay'ın açıklaması şu şekildedir: "Gazzali âlemi adeta ufki olarak üçe ayırırken dikey olarak da varlıkları üçe ayırarak onları mertebelendirmektedir. O maddi varlıkları en basit unsurdan, maddi varlıkların en büyüğü olan Arşa; manevi varlıkları faal akıl'a, mürekkep varlıkları da Hz. Peygamberin ruhuna kadar sıralayıp tasnif etmektedir. Bunların aralarındaki münasebetleri de belirlediği için, hepsini üstünde olan mutlak Hâkim'in kontrol ve idaresi altında mekanizma, belli prensiplere göre ebediyen değil, belli zamana kadar işlemektedir" (Bolay, 1980: 379).

Âlemdeki varlıkların ayrımından ve mertebelerinden sonra âlemin düzenine ve işleyişine bakmak gerekir. Âlemdeki varlıkların tümel olarak sıralanması; akıl, nefis, madde, tabiat, cisim, felek, dört unsur, maden, bitki, hayvan ve insan şeklindedir. Feleklerin hareketleri birtakım etkiler ortaya çıkarır. Bu etkileri dört unsurun kabul etmesiyle dünyadaki oluşumlar ortaya çıkmaktadır, birleşmeler meydana gelir ve mizaçta burada ortaya çıkar. Buna göre her mizaç elverişli olduğu ölçüde nefsi kabul eder. Ölçülülüğe yaklaştıkça nefsin yetkinliği artmaktadır. İnsana de ölçülülük bakımından tam olduğu için insan nefsi verilir. Burada nefsin varlığı bedeninin varlığı ile birlikte. Nefsin bedene ilgisi ve yönelmesi onu yönetmek ve

gözetmekle ilişkilidir. Çünkü başlangıçta nefste bilfiil anlamda hiçbir şey yoktur, sade ve saf bir nefstir. Sonra bitkisel fonksiyonlar ve hayvanî fonksiyonlar göstermesiyle en sonunda insanî fonksiyonları gerçekleştiren yetiler ortaya koyar. İşte insan, nefsin bu sonuncu kısmıyla, yani düşünmeyle diğer canlılardan ayrılacak olan bir mizaca sahip olmaktadır (Gazzali, 2017a: 28). Görülüyor ki, yaratılan âlemde yaratılan varlıklar bir işleyişi sürdürmektedir. Peki, burada “yaratılan varlıkların fiilleri nasıldır?” dendiğinde Gazzali bunları beş grupta toplar:

1. Kendisinden fiil çıkmış fakat fiilin kaynağında şuur bulunmayanlar. Bunlara Gazali düşen bir cismi örnek verir.
2. Şuursuz olarak çeşitli fiilleri yapanlardan biri de nebati ruhtur. Malumdur ki bitkiler çeşitli hareketler yaparlar.
3. Akıl olmaksızın, şuurlu fiil işleyenlere hayvanî ruh denir.
4. Akıllı olmanın yanı sıra, fiili işleyip işlememekte iradesi bulunana insanî ruh denir.
5. Akıl sahibi olup fiillerinde çeşitlilik olmayan, tek yol üzere fiiller yapana da felekî ruh denir (Akgün, 2011b: 155).

Gazzali âlemde değişme olgusunu da ele almaktadır. Ona göre, yokluk varlığın illetinin ortadan kalkmasıdır ve bu değişme prensibi olduğu gibi Allah’ın bir fiilidir. Yine âlem cisim ve cevherden oluşur ve her cisim, değişebilir. Değişebilen her şey ise, “sonradan meydana gelmiştir.” Bundan da her cismin, “sonradan meydana geldiği” sonucu ortaya çıkar (Gazzali, 2005: 62). Gazzali’de madde yaratılmış olup her an yok olabilir. 10 kategorideki yokluğu değişme olarak kabul eder. Âlemdeki değişme, oluş, yok oluş canlı ve cansızdaki değişik terim ve olaylarla açıklamaktadır. Buna göre devri hareketin kabulüyle birlikte bu devri hareket bir prensip olarak görülmez. Çünkü bu hakiki sebep değildir. Değişmeler hareketlerin yönlerinin farklılığından doğmakta ve bu farklılık da hareketler arası nisbetlere dayanmaktadır. Ama nihayetinde bu düşüncede âlemin ve onu dolduran varlıkların mutlaka bir sona tabi olacakları gerçeği mevcuttur (Bolay, 1980: 349-350).

Âlemdeki değişimin yanı sıra bu değişmeye sebeplilik verecek olan gayeye ilişkin Gazzali’nin düşünceleri bulunmaktadır. Ona göre, gaye fikri gayenin eşyada

veya tabiatte bulunmasından ziyade Allah'ın kendisinde olması ve O'nun âlemi, eşyayı bir gaye ve plana göre yaratmasıyla ilgilidir. Bu yüzden varlıklar ve eşyalar bu gayeden habersizdirler, ancak gayeye uygun bir biçimde şuarsuz olarak hareket ederler ve hareketlerinin ölçüsü, yönü Allah'ın kendilerine bildirdiği tarzdadır, bildirdiği kadardır. İnsan akıl sahibi olduğu için bu eşyaların hareketlerinden sorumlu tutulmamışlardır ve bu eşyalar insanın işine yaraması gayesiyle yaratılmışlardır. Bu sebeple Allah'a ulaşmak ve mükemmelleşmek gayreti içinde olan varlık şuur, irade, sorumluluk ve seçmeye sahip bulunan insandır (Bolay, 1980: 363-364).

Gazzali'de gayeyle birlikte âlemin düzen ve idarecisi olan yaratıcı yoktan yarattığı gibi onu kontrol altında da tutmaktadır. Çünkü hâkimiyet yaratıcı olan Allah'tadır. Mutlak hâkim O olduğu gibi asıl varlık da O'dur. Bu bağlamda Gazzali yoktan yaratmayı kabul eder, inandığı dinin Tanrısının söylediği sözleri yani ayetleri destekler söylemlerde bulunur. Gazzali'de asıl varlık olan Allah; madde, suret, fiil ve infialden beridir, her şeyi bilir ve onun bilgisi eşyadan gelmez. Bütün varlıkların var olmalarının devam etmesini sağlayan O'dur (Bolay, 1980: 376-377). Görülüyor ki Tanrı'nın varlığı realitede de kabul edilmektedir. Allah'ın kudretine dikkat çekilirse, diğer varlığa gelenlerin tümü için hâkim varlık olduğuna yargısına da ulaşılabilir.

Bütün bu âlemin varoluşuna dair söylenenlerden sonra insanın nasıl varlığa geldiği konusuna geçilebilir. Burada şu türden sorular sorulabilir: İnsan nasıl yaratılmıştır? İnsan ne tür bir şeyden (madde vs.) yaratılmıştır? İnsanın yoktan yaratılmasının manası nedir? İnsanın yaratılmasındaki zamansallık nasıldır?... sorularına verilmeye çalışılacak olan cevaplar insanın varlığa gelişi sürecini ve onun varlıksal yapısına dair belirlenimleri verecektir.

Yaratan ve yaratılan ilişkisi içerisinde ele alınan âlemin yoktan yaratılması, küçük âlem olan insanın yoktan yaratılması için de geçerlidir. Gazzali'ye göre insan Allah'ın irade etmesiyle yaratılmıştır. İslâm'da insanın varoluş şekli ve yaratma anlayışı Gazzali tarafından da kabul edilmektedir. Gazzali'nin düşüncesi Yar'ın söylemiyle şu şekildedir: "Gazzali, Âdem'in yaratılışından bahseden ayetlerden biri olan 'onu tesviye ettiğim ve ruhumdan üflediğim zaman' ayetindeki tesviyeyi, 'ruh için uygun mahalde fiilden ibaret olarak kabul eder ve bu Âdem hakkında çamur, onun çocukları hakkında da tasfiye, mizacın tadili ve yaratılış evrelerinde

gelişmeleriyle nutfe' olduğunu belirtir" (Yar, 2000: 80). İnsanın nasıl varlığa geldiği problemine dair Gazzali'nin düşüncelerinin detayları bulunmaktadır. Gazzali'nin yaklaşımını daha iyi anlamak için bunlardan (detaylardan) bahsetmek gerekir.

Gazzali'de insanın varlığa gelişinde, Allah ilk olarak Âdemi yaratmıştır daha sonra Havva'yı yaratmıştır. Burada ilgilenilecek olan kısım Âdem- Havva- iblis arasında yaşananlardan sonra yeryüzüne neden düştükleri değildir. Yeryüzünde varlığa gelmiş insanın varoluş gerçeğini ele almaktır. İnsan yoktan yaratıldığı gibi topraktan yaratılmıştır. Ayrıca anne karnında oluşabilmesi için de meniden meydana gelmiştir. Dolayısıyla insan topraktan yaratıldığı gibi çoğalıp varlık kazanması anne karnında geçireceği zaman oranında mümkündür. Gazzali bu konuda *Kimya'ı Saadet*'te şöyle demektedir: "İnsanın fitratının (yaratılışının) aslında vukubulan olay şudur: insan yaratılmadan önce bir nutfe idi; yani, kötü kokulu bir damla su idi. Onda akıl, kulak, göz, baş, el- ayak, dil, damar, sinir, kemik, et ve deri yok idi. Belki belli bir sıfatı olan bir parça beyaz su idi. Bu halinden sonra birçok garip safhalardan geçmiştir" (Gazzali, 2014: 62). Yar'ın Gazzali'den atıf yaptığı üzere bir ifadesi de şu şekildedir: "Gazzali nutfenin ruhu kabul etmesi yani ruhun üflenmesi için uygun mahallin sıfatını, fitil ve ayna analogileri ile açıklamaya çalışır. Fitilin yağı kendisine çektiğinde ateşi kabul ettiği ve tuttuğu gibi, nutfe de ruhu kabul eder ve tutar veya ayna saydamlıktan önce şekil kendisine çevrilmiş olsa bile şekli kabul etmemesine karşın, saydamlaştırıldıktan sonra şekli kabul eder" (Yar, 2000: 83). İnsanın varlığa gelişi Allah'ın dilemesiyle olduğu gibi ruhun varlığını sürdürmesiyle mümkündür. Çünkü ruh insanın canlı olmasının ayakta durmasının sebebidir ve öyledir ki ruh bedeni terk ederse insanın ölümü gerçekleşir.

İnsanın yaratılmasında geçilen safhalar Gazzali nazarında şöyledir: "Bilesin ki, Yüce Allah, insan bedenini yeryüzü toprağının toplamından yarattı. Bu toplamaya, toprağın iyisi, kötüsü, sert, yumuşağı, kırmızısı, siyahı ve beyazı dâhildir. Her şahsa belli bir bileşim ve özel karışım verdi. Bu bileşim ve karışımdan ona özgü ve tabiatın durumuna göre, güç ve takati oranında onda tasarruf eden mizaç doğdu. Bu durum insana özgü olmayıp, aynı zamanda tüm yaratıkları, hayvanları, bitkileri ve cansızları kapsamına alır" (Gazzali, 2017a: 91-92).

Yaratılmış olan insan, varlığında belli yetkinlikler bulunduğu gibi belli acizlikler de vardır. Varlığını devam ettiren insan, kendinin farkına varana kadar ailesinin bakımına muhtaçtır. Ancak akli kullanma yetisi onu meleklik durumuna çıkarabilir ama nefsi duygularına hapsolması da onu şeytanlık durumuna götürür. Beden; su, toprak, sıcaklık ve rutubetten oluşmuştur. İnsan zayıf ve muhtaçtır (Gazzali, 2004: 35). Bu yüzden Gazzali, insanın kendini tanımasını, nefsini bilmesini salık verir ve şöyle der: “Eğer kendimi tanıyorum diye iddia ediyorsan, delilsiz iddia makbul değildir. Eğer delilin, zahir azalarından yüzünü, başını; bâtin ahvalinden ise, acıktığını, susadığını bilmek ve kızgınlık zamanlarında bir kimseden intikam almak, şehvetin galebe çaldığı zaman evlenmek ise, bu türlü tasarruf bütün hayvanlarda da vardır. O halde bu çeşit kendini bilmek, Allah Teâlâ’yı tanımaya anahtar olamaz. Öyle ise, önce kendi hakikatini, dünya yolculuğuna nereden gelip nereye gideceğini bilip ondan sonra niçin yaratıldığını, dünyaya ne yapmak için geldiğini, saadet ve bedbahtlığın hangi işlerde olduğunu düşüneceksin” (Gazzali, 2004: 31). Böylece Gazzali benlik algısına dair kendini tanımanın güzel sorularını sormuştur.

1.2. Gazzali’de İnsanın Tanımı Ya da (‘Neliği’)

İnsan felsefesinin problem alanlarından biri olan ‘insanın tanımı ve neliği’ Gazzali tarafından eserlerinde ele alınan bir konudur. Gazzali’de insanın neliğinin, ne anlama geldiğinin sorgulamasında tanımlama yapmak için insanı insan yapan gerekli ve yeterli unsurların ne olduğunu saptamak gerekir. O halde, ‘insan olmanın gerek şartı, şartları nelerdir?’ ve ‘insan olmanın yeter şartı, şartları nelerdir?’ Bilindiği gibi bu sorulara verilecek cevaplar nelik sorusuna bir cevap olabileceği gibi aynı zamanda mahiyet konusundaki sorulabilecek sorulara da verilebilecek bir cevap olacaktır. Nitekim “İnsan nedir?” sorusunu Gazzali açısından ele almak, devamında insanın nasıllığı sorununa da götürecektir. Bu soruna yönelik sorular; insanın varlık yapısı nasıldır? İnsanın doğası nasıldır? İnsanın nitelikleri nelerdir?... gibi sorulardır, bunlar ayrı başlık altında cevaplanması gereken sorulardır ki, biz de bunları böyle ayırarak ele alacağız.

Öncelikle Gazzali düşüncesinde insanın neliği problemine bakmak gerekmektedir. Zira buradan benlik algısında “Ben kimim?” sorusunu sormakla başlanan kendini tanımak felsefi düsturuna dair ilk adım atılmış olunacaktır. O halde, Gazzali’ye göre, insan nedir? Gazzali’de insan neliği için ilkin gerek şartlara bakıldığında, bu şartlar ruh ve beden bütünlüğüne karşılık gelir. Özellikle yeryüzünde bir insana insan diyebilmek için canlılık atfedilecekse, insan beden ve ruh bütünlüğüne sahip olmalıdır. Böylece Allah Teala’nın insanda yarattığı iki şey zahiri olarak görülen beden ve batını olan ruhtur. Bu ruha bazen nefis bazen de kalp denilmektedir (Gazzali, 2004: 32).

İnsanın tanımına dair gerek şartlar verildikten sonra insan olmanın yeter şartlarına bakmak gerekir. Bunun için insanı diğer varlıklardan ayıran yönü, yönleriyle insan nedir? Gazzali’nin buradaki yaklaşımı Korlaelçi’nin ifadesiyle şu şekildedir: “İnsan düşünen, ölümlü, boyu dik, gülen bir hayvandan ibarettir. Bu, öyle bir tarifdir ki, insanın kendi nefisine de cismine de şamil olur. Çünkü tarifte, insan ile diğer canlıları ayırt etmek zarureti vardır. Mesela sadece ‘insan düşünen hayvandır’ sözümüz onun yalnızca nefisine (ruhuna) şamil olur” (Korlaelçi, 2012: 759). Görülüyor ki, Gazzali insanın varoluşundaki bütünlüğe yani ruh ve beden ilişkisine ve insana ait olan sıfatlara vurgu yaparak insan tanımında bulunmaktadır. İnsan tanımında gerek şartlar ruh (nefis, kalp) ve beden iken yeter şartlar; ölümlü olması, boynun dik olması, gülmesi en önemlisi ise onun özü niteliğinde olan düşünmesidir.

Bu tanıımı biraz daha açacak olursak diyebiliriz ki, Gazzali düşüncesinde ruh-beden münasebetinde ruhla beden ahenk içerisinde bulunmaktadır. Bu ahengi ruh temin eder ve ruh bedene hâkimdir. Ayrıca bitkisel, hayvani ve insani ruhlara birtakım güçler izafe edilir. İnsani ruhunda düşünme gücü önemlidir. Hafıza ve hayal gücü de bu anlamda insani ruhun bir işlevidir. İnsani ruhun bilme gücünde vardır, bu güç üst âleme dönüktür. Düşünme gücü, nefsin külli nefsten istifadesidir. Gazzali ruhta; fiili olarak, a priori şekilde bazı zaruri bilgilerin olduğunu, ileri safhada duyulara gerek kalmadan doğrudan birtakım bilgilerin kavranabileceğini kabul eder. Ayrıca duyu organlarının en kuvvetlisi saydığı göz misalinde olduğu gibi duyulara da itimat beslemez. Ruhun fonksiyonları için ille de bir organ gerekmez zira kalp gözü açıldıktan sonra herhangi bir duyu organına ihtiyaç kalmaz (Bolay, 1980: 355-356).

Böylece Gazzali’de ruh, bir yandan insana canlılık vasfının yüklenmesinin nedenidir. Diğer yandan insanın üst âlemle ilişkisinde kalbin kapı açabileceği yapıyı barındırmaktadır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran bir öz olarak kalbin bu işlevi önemlidir.

İnsanın düşünme gücünün değerine dikkat çeken Gazzali bu konuda şöyle der: “...İnsan tanımlandığı vakit onun ‘düşünen, ölümlü bir canlı’ olduğu söylenir. Dolayısıyla, insanlığı ayakta tutan zati anlam, düşünmedir” (Gazzali, 2017a: 50). “Düşünme, doğuştan insanda bulunan ruhani bir yetidir. Düşünülür şeyler, ilimler ve sanatlar, insanda bu yetisiyle oluşur, düşünce onunla gerçekleşir, fiillerin iyisi ve kötüsü onunla seçilir” (Gazzali, 2017a: 32). Böylece düşünme gücü insanı diğer varlıklardan ayırdığı gibi, insan olmanın yeter şartlarından biri olduğu gibi insanın eylemlerindeki sorumluluğunun da sebebidir. “İnsan nefsi, ne vakit kalp aynasında fertleri özleriyle nesnelere hakikatlerini tasavvur eder, nefis onları dile getirebilir, zihin onları düşünebilir; akıl, onların içini ve dışını kuşatırsa, işte o zaman nefse, düşünen adı verilir” (Gazzali, 2017a: 52). Düşünme insanlık şerefi olduğu gibi meleklik halidir çünkü insan bilkuvve melektir (Gazzali, 2017a: 53). “Gerçekten her insan, akli oranında tasavvur eder, tasavvur ettiği kadar anlar ve anladığı oranda ifade eder” (Gazzali, 2017a: 94). Çünkü insan en çok neyle ilgilenir ve meşgul olursa onu daha iyi öğrenir. Gazzali’ye göre,

İnsan küçük âlemdir. Çünkü insan zatının her bir parçası âlemin her bir parçasına uygun düşer. Böylece insan şahsı ve kalıbıyla aşağı âlemin bir örneği, ruh ve kalbinin nitelikleriyle de yüce âlemin örneğidir. Düşünen nefis insanı yönetir, yönlendirir, beden ise onun hilafetlik yaptığı yer gibidir (Gazzali, 2017a: 55).

Sonuç olarak; Gazzali’de insanın tanımına bakıldığında genel bir çerçevede insana dair bir tasavvur oluşturulmuş bulunmaktadır. Konunun daha özeline gidildiğinde Gazzali’de insanın varlık yapısını ruh-beden bütünlüğünde ele alarak, onun doğasını, yaşayışını, niteliklerini ve sıfatlarını vererek insan varlığına dair genel bir tanım ortaya koyabiliriz.

1.2.1. Gazzali'de İnsanın Varlık Yapısı, Doğası ve Nitelikleri

İnsan olmanın gerek ve yeter şartlarını belirterek yapılan insan tanımından sonra Gazzali'de insanın varlıksal özelliklerini tanımak için nasıllığını ele almak gerekir. Felsefi bir yaklaşımla çözümlenmeye çalışılacak bu alanda deneyimsel, akılsal verilerden faydalanılmaktadır. Bu konuda şu sorular sorulabilir: İnsan nasıl bir varlıktır? İnsanın varlık yapısı, doğası, nitelikleri nedir, nelerdir? İnsanı insan yapan özü ve onu insani yapan özellikleri nelerdir? Gazzali minvalinde verilecek olan cevaplar insan varlığını tanımaya yönelik insani nitelikleri ortaya koyacaktır. Böylece verilecek olan niteliklere sahip olan insanın, kendi benine dair algısının nasıllığı konusunda bir basamak olacaktır. İnsanı genelinde ve özelinde tanıdıktan sonra bireysel olarak Gazzali'de benlik algısının daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

Gazzali'de insanın varlık yapısına bakıldığında, insan yer kaplamasıyla var olması ile sahip olduğu beden ve onun ayakta durmasını sağlayan ruhun birlikteliğiyle varoluşa sahiptir. Burada hatırlatmak gereken bir durum söz konusudur. Gazzali'nin *Kimyâ-yı Saâdet* eseri baz alındığında, ruh ve nefis, kalb anlamına gelerek de kullanılmaktadır. Bizde Gazzali'de ruh ve nefis'in karşılığı olarak yer yer kalbi kullanacağız. O halde, insanın varlık yapısına dair beden ve ruh'u tanımak gerekir.

Beden görülebilir, diğer duyularla da hissedilebilir. Bedene izafe edilen insanın uzuvları da üç parçada ele alınır. Birincisi insanın ana organları olan kalp, ciğer ve beyni, ikincisi bu organlara yardım eden mide, damar, damarla ilgili diğer unsurlar, sinirler ve kalp damarları... üçüncüsü de bu organların tamamlayıcı olanları; tırnak, parmak ve kaslardır (Gazzali, 1985 I: 100). Ruh ise görülen bir şey değildir ve iki yönde anlam ifade etmektedir. Biri, bedenine yayılıp onu ayakta tutan anlamındadır diğeri, idrak edici anlamda olup Rabbin emrindedir ve kısıtlı bilinendir (Gazzali, 1985 I: 12).

İnsan bedeni hakkında daha geniş açıklamalarda bulunulursa, insanın bedenini tanıması için fiziksel varlığını idrak etmesi söz konusudur. Burada bedeninin ilk olarak zahiri idrakinden ve sonrada batını idrakinden bahsedilir. Zahiri idrak insan bedeninin dış kısmı ile ilgilidir. Zahiri idrakin kuvvetleri beş duydur. Bunlar; el, burun, dil, göz ve işitme organlarından oluşur. Dokunma, koklama, tatma, görme ve işitme duyuları insan vücudunun deneyimleme araçları olduğu gibi bilme, anlama, algılama konusunda da idraki sağlayacak veriler barındırmaktadır. Bâtını idrak insanın iç kısmıyla, akılla ilgilidir. Bâtını idrakin kuvvetleri ise hayal, vehim, hafıza,

tahayyül ve nazari kuvvetlerdir. Bu çerçevede insan idrak edebilir ama hafızada tutmayabilir, bir diğer olarak insan hafızada tutabilir ama akıl edemeyebilir ve son olarak da hem idrak edip hem de tasarruf edebilir. Bu anlamda bakıldığında insanın idrak kuvveti başta olmak üzere bedensel anlamda birinin diğerinden farklılığı söz konusudur. Hem duyuşsal özellikler hem de tasavvur edişte insanların birbirlerine üstünlüğü durumu da vardır. Buna örnek olarak Gazzali şöyle der: “Fakat bazı insanlara hissi şeylerin gücü hâkimdir, bazı insanlara zanni şeylerin gücü hâkimdir, bazı insanlara da cedelin (tartışmanın) amaçları hâkimdir” (Gazzali, 2017a: 93). Bedenin varlıksal özellik ve yapısının irdelenmesinin sonucunda; insanın bedeni uzuvları, insanın bilgi edinme vasıta organları tanındığı gibi onun kafası içerisindeki beyin organının akıl diye nitelendirilen ve idrak etmek konusunda insanın hem tasavvur hem de tasdik etmesinin sebebi olan genel yapı ele alınmıştır.

İnsan ruhunun varlık yapısı nasıllığına gelince, Ruh’un hakikatinin/mahiyetinin ne olduğuna ilişkin olarak Gazzali Kuran-ı Kerim’de İsrâ suresinin; “*Sana ruhtan soruyorlar. De ki: Ruh Rabbimin bildiği bir iştir ve size onun ilimden ancak az bir şey verilmiştir*” (İsrâ 17/ 85) ayetinden hareketle görüşlerini ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Ona göre ruh, Allah Teâlâ’ya ait şeylerdendir ve âlem-i emirdendir. Âlem-i halk ile âlem-i emir başka şeylerdir. Sayabildiğimiz, ölçüme tabi tutulan, boyutlarından bahsedilen şeyler âlem-i halktır. Boyut, ölçü ve sayının kabul edilmediği âlem ise âlem-i emirdir. İnsanın kalbinin (ruh, nefis) ölçüsü de yoktur, ruh ezeli (kadim) değildir, o insanın aslıdır ve beden ruha uymaktadır. Ruh cisim değildir, bölünmez. Ruh araz da değildir, hem ölçüsü hem de sayısı olmadığı halde bu ruh (kalb, nefis) aynı zamanda mahlûktur, âlem-i emirdendir yani yaratılmıştır (Gazzali, 2004: 34). Bunun için Gazzali “...*İyi biliniz ki yaratma ve emir O’nundur...*”(A’râf 7/ 54) ayetini delil olarak anar. “Kalp diye ta’bir ettikleri ruh ise, Allah Teâlâ’yı tanımak yeridir ve hayvanlara verilmemiştir. O, ne cisim, ne arazdır. Belki melekler cevherinden bir cevherdir. Onun hakikatini bilmek, gayet zordur. Şeriat ehli, onu uzun boylu açıklamaya cevaz vermemişler. Nitekim daha önce de buna işaret edildi. Şeriat ehlinin, ruhun hakikatini bilmeye işaretleri olmadığı için, din yolunun başlangıcında yine bu işe başlayanlar için onu bilmeye lüzum yoktur. O safhada lazım olan mücahededir. Bir kimse, şartlarına uyarak,

rükünlerini yerine getirerek mücahede yaparsa, şüphesiz hiç kimseden işitmeden onun kalbi ruh marifetine sahip olur” (Gazzali, 2004: 34-35). Böylece Gazzali kalpten ne anlaşılması gerektiğinin açıklamasını yapmış olmakla birlikte insanın kâmil olmasına giden yolda, kalbin eğitiminin de nasıl olması gerektiğinin yolunu vermektedir.

Gazzali’de insanın ikili bir varlık yapısına (beden- ruh) sahiptir ama beden ve ruhtan hangisi hakikidir, değerlendirmek gerekir. Biri algılanan maddi varlık diğeri algılanmayan kalbi varlıktır. Bu noktada Gazzali insanda beden değil de kalbin hakiki yapı olduğu görüşündedir. Bunun görülmesi de hakikat gözü ile mümkündür. Bu göz insanın maddeleri görmesini sağlayan göz değildir, üst bir görme ve üstün bir gözdür. İnsanın iki tür varlığa sahip olması durumu söz konusudur, biri bu âlemdeki (maddi âlem) varlığı, diğeri batını âlemdeki varlığıdır. İnsanın hakikati ve aslı batındaki varlığıdır, maddi âlemdeki insanın varlığı geçicidir, asli değildir. Kalbin hakikati halk âleminden değildir. Bu âleme garip olarak gelmiştir. Göğsün sol tarafına yerleştirilmiş et parçası(yürek) onun taşıyıcısı aletidir. Bedenin tüm uzuvları, onun askeridir ve bedenini idarecisi odur. Kalp demekle kastedilen ruhun hakikati olmasıdır. Bu ruh olmazsa, beden temiz olamaz. Bir kimse her ne kadar kalıbından, yerden, gökten ve göklerde olanlardan haberi olmasa da, kendinden haberi olur hatta gözünü kapayıp kalıbını, gökleri, yerleri ve gözle görülebilen her şeyi unutsa da kendi varlığını zaruri olarak bilir (Gazzali, 2004: 32-33).

Gazzali’nin insanın varlık yapısına dair başka görüşleri de bulunmaktadır. İnsanın varlık yapısında bütünlüğünü oluşturan diğer özler kalp ve akıldır. Ona göre, insanın yeryüzünün en üstün varlık olmasını mümkün kılan kalp, insanın üst âlemlerle ilişkisinde ona kapı açacak ve hakikatleri görmesi konusunda yardımcı olacak özdür, ruhtur, yani buna diğer tabiriyle kalb diyecektir. Belirtmek gerekir ki, kalbin Gazzali nazarında bir diğer manası maddesel anlamda insanın hayatta kalmasını sağlayan bilindik et parçası olan, fizyolojik organdır (Gazzali, 1985 I: 11).

Akıl ele alındığında bunun da iki manaya geldiği görülmektedir, biri emr olunanların hakikatlerini bilmek anlamında merkezi kalp olup ilim sıfatına tekabül eden anlam, diğeri de kalbin kendisi olup ilimleri idrak eden şey kastedilir (Gazzali, 1985 I: 14).

İnsanın yapısında nefsi de ele alan Gazzali’de, nefsin iki manası vardır. Biri, insanın şehvet ve öfke kuvvetlerine sahip olması anlamındadır. Diğeri insanın zati olup nefsin terbiye edilmesine, nefis mertebelerine delalet eder ve burada insan-ı kâmil’e ulaşmak esas kabul edilir (Gazzali, 1985 I: 13). Böylece insanın yapısında beden ve ruh birlikteliğinin yanında kalp, akıl ve nefis özleri bulunmaktadır.

Beden ve ruhun birlikte olmasıyla varlık bulan insan, Allah’ın dilemesiyle halk âlemine gelmektedir. Bu âlemin bir doğası olduğu gibi insanında bir doğası vardır. İnsanın doğasını bilmek, yetkinliklerini bilmek olduğu gibi halk âleminde insanın kendi sınırlılıklarını da görmesi anlamına gelmektedir. O halde, ‘Gazzali’de insanın doğası nasıldır?’ sorusuna açıklık getirilmelidir.

Gazzali düşüncesinde, insanın doğasında var olan durumları ele alacak olursak; insanda her an yok olma korkusu vardır. Ama bu bir yandan korkmak diğeri yandan istemek şeklindedir. Şöyle ki, bedende acıkma ve susama vardır insan bu yüzden ister, fakat bunun için bazı uzuvlara ihtiyaç vardır; el, ayak, ağız, diş, midedir. İnsan korkması sebebiyle düşmanlardan korunmak için el, ayak, ok, yay vb. ihtiyacı vardır. Yine insanın görülmeyen gıdaların istenmesi veya görülmeyen düşmanın defedilmesi için idrak etmeye ve anlamaya ihtiyacı vardır. Bunun için göz, burun, kulak, dil ve el yani beş duyu organının yanında bir de hayal, düşünme, ezberleme, hatırlama, vehim kuvvetleri olması söz konusudur. Bunlar önemli şeylerdir ve zarar görmeleri de bazı şeylerin aksamasına neden olur. Bütün bu bedene has varlık yapısında emir ruhtan gelmektedir yani ruh dile emir verirse o konuşur, ele emrederse tutar, düşünceye emrederse o düşünür. Dolayısıyla bu yapının işleyişinin temelinde ruh ve onun istemesi bulunmaktadır. Ancak böyle olursa beden kendisini muhafaza edebilir. Bedenin ruhun emirlerine itaat etmesi yaratılış icabıdır ve isteyerek emrolunanı yapar (Gazzali, 2004: 35-36). Görülüyor ki, insan doğasında ruhun dilemesiyle isteklerin yerine getirilmesi söz konusudur. İnsan doğası gereği hem istemektedir hem de istemesinin gerçekleşmesi için bedeni yeterliliklere ve yetkinliklere sahip olması gerekmektedir. Bu konuda Gazzali’nin benzetmesi çeşitli duygu durumlarını da barındırarak şu şekilde ifade edilmektedir:

“İnsanoğlunun bedeni muazzam bir şehre benzer: Onun âzaları, parmakları, o şehrin sanat erbabıdır. Beden bir şehre benzer. El, ayak ve âzalar şehrin sanat erbabı gibidir. Şehvet, maliye müdürü, gazab subaşı (emniyet müdürü) dir.

Şehrin padişahı kalp, veziri akıldır. Memleketin tamir ve muhafazası için padişahın reayaya ihtiyacı olduğu gibi, gönül padişahının da bunlara ihtiyacı vardır. Ancak bunlarla beden memleketi mamur ve ordusu muzaffer olur” (Gazzali, 2004: 36).

Şehvet saçma sapan konuşur, yalan söyler ve başkalarının işlerine karışır. O bütün malları memleketten toplamak ister almak ister. Gazap ise azgın ve serttir, herşeyi kırıp dökmek ister. Kalp aklın işareti ile iş yaparsa, şehvet ve gazabı zapt edip akla uymalarını emrederse akıl da onlara (şehvet ile gazaba) uymazsa bedende işler düzgün yürür. Eğer akıl şehvet ve gazaba esir düşerse kalple irtibat halinde olmazsa beden harap olur, ruh da, kalpte harap ve helak olur (Gazzali, 2004: 36-37).

İnsanın nefsi istekleri ve bu isteklerin gerçekleşmesi için ruhunda ve eylemlerinde, arzu ve heveslerinin dengesinin sağlanması önemlidir. Çünkü bu denge insanın özüne, doğasına en uygun olanıdır. Şehvet, gazap, akıl ve kalp için söylenen bu belirlenimlerden sonra insan için bunların düzenli işleyişi, doğru yolda nasıl kullanılmalrı gerektiği mühimdir. Batındaki şehvet ve gazabın bedene hizmet etmesi söz konusudur. Bu batını unsurlar bedeni korumak için yaratılmıştır. Yine duyular aklın işlevini görmesinde ona bilgi verir, haber toplar bu yüzden beden aynı zamanda duyulara (hislere) hizmet eder, duyulara hamal olarak yaratılmıştır. Bedenin bir diğer barındırdığı unsur olan akıl kalp için yaratılmıştır, kalp için çalışmaktadır ve ona yol gösterecek aydınlatmayı sağlamaktadır. Kalp ise Allah Teâlâ'nın cemâline bakmak için yaratılmıştır. Eğer ki kalp buna bakmak için meşgul olursa bedeni bütünlük içerisindeki var olan her şey o yönde kalbe yardımcı olacaktır (Gazzali, 2004: 37). Böylece; insanın doğası şehvet, gazap, akıl, kalpten oluşan dört unsuru ne yönde yetiştirdiğiyle orantılı olarak şekil alacaktır. Yani insan, doğasının yanı sıra kendine biçtiği bir doğası da söz konusu olacağından ve bundan sorumludur.

Gazzali'de insanın doğasını tanıdıktan sonra insanı anlamak için; ‘Gazzali’de insanın nitelikleri nasıldır, nelerdir?’ sorusunu cevaplamaya çalışmak gerekir. Gazzali’de insanın niteliklerine bakıldığında ahlak temelinde şekillenen bir sıfatlar çokluğundan bahsedilebilir. Buna göre ahlakta insan iyi sıfatlara sahip olduğu gibi kötü sıfatlara da sahiptir. Bu ahlaklardan iyi olanları insanı saadete ulaştırırken, kötü olanları onu helâka uğratmaktadır. Dört esas ahlaktan bahsedilir; hayvan, canavar, şeytan, melek ahlakları şeklindedir. Bu ahlakların barındırdığı sıfatların insanda görülmesi söz konusudur. Bu sıfatlara bakacak olursak; hayvan ahlakında insanın şehvet ve hırs sıfatıyla yeme, içme arzusunu kendisinde fazlaca barındırması durumu

vardır. Canavar ahlakında; insanın hışım sıfatıyla öldürmek, vurmak, eli ve diliyle diğerlerine sataşması, musallat olması durumu vardır. Şeytan ahlakında ise bir nevi şeytan sıfatıyla hile yapma, aldatma, insanlar arsında fitne-fesat çıkarma durumu vardır. Melek ahlakında insanın aklını kullanması sıfatıyla ilmi sevip, kötü şeylerden sakınması, bilgisizlikten kurtulup insanlar arası ilişkilerde iyi şeyler yapması, bayağı işlerden uzak durması söz konusudur (Gazzali, 2004: 38).

Yine insanın özünde değil ama kabuğunda, köpeklik, domuzluk, şeytanlık ve meleklik bulunmaktadır. Köpeklik olması görünüşle değildir, kendisinde bulunan diğer insanlara saldırması niteliğiyledir. Domuzluk olması yine görünüm, şekil itibarıyla değil hırs, şer ve çirkin şeyleri isteme niteliğiyledir. Şeytanlık yine görünüşle değil aldatma niteliğiyledir. Meleklikte görünüşle değil insanın aklını kullanabilmesi niteliğiyledir. Eğer ki, insan hırs ve şehvetine iyi sahip çıkar ve ayarlarsa iyi ahlak ortaya çıkar ve mutluluğa kapı açar. Ama ona hizmet ederse ortaya kötü ahlak kapısı açılır ve helak olma tohumu atılmış olur (Gazzali, 2004: 38-39). Daha öncede vurguladığımız üzere, insanın istediği ile eylediği arasındaki denge çok önemlidir. Ayrıca insan kabuğundaki köpeklik, domuzluk, şeytanlık ve meleklikten hangisine göre hareket ederse kabuğu buna göre şekil alır. Eğer ki insan şeytanlık vasfının niteliklerini gerçekleştirirse onun kabuğu şeytanî nitelikte şekillenir, diğer nitelikler yok değildir ama onlar şeytanlık kabuğu altında gizlenmektedir. Eğer ki insan meleklik vasfının niteliklerini gerçekleştirirse onun kabuğu melekî nitelikte şekillenir, diğer nitelikler yok olmuş değildir ama meleklik kabuğu altında gizlenmektedir. Köpeklik ve domuzluk içinde aynı durumlar söz konusudur. Denilebilir ki, insanın hangi nitelikte eylediği, söylediği ve yaşadığı onun kabuğunun rengini belirlemektedir.

İnsanın niteliklerinin çoğunluğu ahlakta hâsıl olmaktadır. Bu anlamda insan şehvete itaat ederse; hayâsızlık, çirkeflik, çekememezlik, hırsızlık, murdarlık, yaltakçılık, münafıklık sıfatlarına sahip olur. Gazap(öfke)'ye itaat ederse; kibir, pervasızlık, zulüm etmek, münakaşa etmek, aldatmak, kavga aramak, aşağı ve hor görmek, insanlara saldırmak ve büyüklük taslamak sıfatlarına sahip olur. Eğer ki şeytani şeylere (tahrik etmek, aldatmak, kandırmayı öğretmek, kötülük yapması için kişiyi ayaklandırmak vb.) itaat ederse, hile, hıyanet, huzur bozma, kötü kalpli olma,

aldatma ve başka suretlere bürünüp kandırma sıfatlarına sahip olur. Bütün bunlar kötü ahlakın insandaki yansımalarıdır (Gazzali, 2004: 40-41).

Birde iyi ahlakın sıfatlarının, insanda yansması söz konusudur. Eğer insan şehvetini elinin altına alıp kontrolünde tutar terbiye ederse; kanaat, kendini tutmak, sabır, hayâ, namus, zerafet, zühd, kısa emelli olmak ve tamahsızlık meydana gelir. Eğer gazabı terbiye ederse; sabır, soğukkanlılık, sebat, yiğitlik, sessizlik, cesaret, acıma ve cömertlik görülür. Şeytani şeyleri terbiye edip akıldan da yardım alırsa; zekilik, marifet, ilim, hikmet, insanların arasını bulmak, efendilik ve başkanlık meydana gelir (Gazzali, 2004: 40-41). Görülüyor ki insanda iyi ve kötü sıfatlar birlikte bulunmaktadır. İnsan istekleri, arzuları ve anlık duygularını eyleme dökmesi kötü sonuçlar doğurabildiği gibi iyi sonuçlarda doğurabilmektedir. Bu yüzden dengeli hareket etmek insan için önemlidir. Gazzali insanın temiz bir kalple dünyaya geldiğini şu şekilde ifade eder:

“İnsanın kalbi yaratılışının başlangıcında, ayna yapılan madene benzer eğer gereği gibi onu muhafaza edip itina gösterirse, bütün âlemi görececek bir ayna haline gelebilir. Eğer gereği gibi korunmazsa, pas tutar, harap olur ve ayna yapılacak yeteneği kalmaz” (Gazzali, 2004: 41).

İnsanın bir diğer niteliği yaratılış gereği bilmediği şeye karşı merak duyan bir varlık olmasıdır ve o her şeyi bilmek ister. Eğer ki, bilirse o bilgisiyle övünen de bir varlıktır. Kalbin saadeti insanın bildiğinin hakikatteki durumu olduğu kadar yine bilginin kıymetinin ve büyüklüğünün değeri önemlidir (Gazzali, 2004: 53). İnsanın buradaki niteliklerine dair şunu söyleyebiliriz; insan bir kapıdan içeri girmektedir ve hayatında yeni kapılar açmaya devam eder. İnsan, ne kadar iyi kapıyı açarsa kötüye açılan kapılar küçülür ve girilmez hale gelir ve yine insan ne kadar kötü kapıyı açarsa iyi kapılar küçülür ve girilmez hale gelir. Bu yüzden insanın açtığı kapılara dikkat etmesi gerekir.

İnsanın niteliklerinden bir diğeri “düşünmesidir”. Çünkü düşünen sadece insandır. İnsanın neliği probleminde yeter şart olarak Gazzali'nin düşünmeyi belittiğini söylemiştik. O halde burada düşünmeye, yukarıda söylenenlerden sonra tekrar dönecek olursak Gazzali şöyle der: “İnsan, varoluşuna düşünme ile başlar ve amacına doğru düşünme ile ilerler. Çünkü onun varoluş başlangıcı, büyüme ve biçimlendirme (musavvıra) yetisidir” (Gazzali, 2017a: 54). Düşünmek gerçekleştiği

gibi düşüncenin değeri önemlidir. Düşünme ne kadar yüksek ve değerli olursa insan nefsinin ve aklının niteliği o ölçüde yetkin olur. Çünkü insan nefsi, bilen, algılayan, yapan diri bir cevherdir. Ancak bu cevher başlangıçta işlenmemiş boş bir cevherdir (Gazzali, 2017a: 57-58). Yine düşünme konusunda Gazzali'nin söylemi şudur: "...düşünme yaratıcının değil yaratılmışın niteliğidir" (Gazzali, 2017a: 57). İnsan düşünme şerefiyle meleklere benzemektedir. İnsan düşünerek tasarlar, düşünerek eylem yapar ve düşünülerek yapılan ile düşünülmeden yapılan arasındaki fark bariz bir şekilde açıktır. Çünkü bilenle bilmeyen bir olmadığı gibi düşünenle düşünmeyen de bir değildir. Bu yüzden, "...düşünmenin yetkinlik belirtisi imandır" (Gazzali, 2017a: 56). O halde, iman edenle etmeyen bir olmadığı açıktır.

Gazzali'ye göre insan konuşan bir varlıktır. İki tür konuşma vardır, birincisi yaratıcıya ait konuşma, ikincisi insana ait konuşmadır. Görülüyor ki, yaratan yaratılana benzemediği için konuşmada benzememektedir. Yaratanın konuşması, dilediği kuluna saklı olanları açması dilediği kuluna ikramda bulunması şeklindedir (Gazzali, 2017a: 63-64). "İnsanın konuşmasına gelince; kendisine söz denilmeden önceki nutkî düşünce ve aklî sezgiden doğan ve sonra onların düzenli (manzûm) birleşkesi olan ifadeye konuşma denir" (Gazzali, 2017a: 65). Burada düşünce, odasında gizli kaldığı sürece düşünme olarak adlandırılır. Ama düşünce söze yaklaştığı vakit ona konuşma denir. Konuşmanın gerçekleşmesi için muhtaçlıklar söz konusudur. Düşünme, konuşma olmak için bir ileticiye muhtaçtır. Söz olmak için düzenli bir iade edişe muhtaçtır. Sözü iade etmek için organa muhtaçlık vardır. Böylece işitme, görme vb. yanı sıra bu söylenenlerin anlaşılacağı zeki bir kalbe anlayışlı kulağa muhtaçlık söz konusudur. Bütün bu durumlar sadece insan varlığında geçerlidir. İnsan konuşan varlıktır ama eksik konuşur, gerçek anlamda konuşan Allah'tır. Konuşması ise Kur'an'dır (Gazzali, 2017a: 65-68).

İnsan yazı yazan bir varlıktır. Bu konuda Gazzali şöyle der: "Yazı insanlar arasında elden ele dolaşmasaydı, anlamlar belirlenemez ve nefsler olgunlaşmazdı" (Gazzali, 2017a: 80-81). İnsan yazdığı için eser bırakan, miras bırakan, bilgi ve târif bırakan bir varlıktır. Böylece sonraki topluluk bir önceki topluluktan daha iyileştirilmiş koşullarda yaşamak için öğrenmektedir. Bu anlamda insan öğrenen de

bir varlıktır ve tasavvurlarda öğrenme etkilidir. Ayrıca bu öğrenme diğerlerine öğretmek üzerine gelişmektedir ve insan öğretene de bir varlıktır.

İnsanın ‘nasıl bir varlığım?’ sorusuna vereceği cevaplar içerisinde aciz bir varlık olması da vardır. “Gerçek şudur ki, insan tam bir acz ve noksanlık içindedir” (Gazzali, 2004: 59). İnsanın beynine bir şey olduğunda öleceğinden veya delireceğinden korkar ve o ilacının ne olduğunu bilemez, ilacı yanında olup görse dahi bilemez, acizdir. Yine insan bir sinekle boy ölçüşemeyecek kadar acizdir ve bu sivrisinek onun ölümüne sebep verdiği gibi bir arı da insana iğnesini batırarsa huzursuz eder, insan acizdir. Aynı şekilde insan acıktığında yemekten mahrum bırakılırsa bayılır çünkü insan acizdir (Gazzali, 2004: 58-59).

İnsanların birbirlerinden farklılığı söz konusudur. Yani insana dair söylediğimiz bu niteliklerin yoğunluğu birinden diğerine değişmektedir. Duyusal özelliklerden tutulımda düşünüşün gerçekleşmesinde insanlar türlü türüdür. Bu yüzden bir insan diğer insandan üstün olabilmektedir. İnsanların farklılığı bedensel boyutta olduğu gibi akli kullanma seviyesinde de geçerlidir. Gazzali açısından bakacak olursak kalbi kullanma açısından da geçerlidir. İnsanlar bu yüzden farklı şeylerden hoşlanırlar, farklı olay, durum ve düşüncelere kızarlar, ağlarlar veya beğenirler, gülerler. Nihai olarak Gazzali’yi değerlendirerek söyleyecek olursak; herkesin aklını kullandığı bir yerde kalbini kullanmak çabası, hakikate ulaşmak konusunda insanı üstün kılabilecek olan bir niteliktir. Denilebilir ki, insan, niteliklerinin fiili oranında kendi faaliyetini yaşamaktadır.

1.3. Gazzali’de İnsanın Varlık İçindeki Yeri ve Önemi

1.3.1. İnsan- Hayvan- Diğer Varlıklar

Gazzali’de insanın varlık yapısını, doğasını ve niteliklerini verdikten sonra onun varlık içindeki yerine, değerine ve önemine bakmak gerekmektedir. Böylece Gazzali’ye göre insanın batını âlemdaki konumuna dair açıklama getirilmiş olacaktır. Ayrıca benlik algısı konusunda, Gazzali’nin dünyadaki yerini anlamlandırması daha iyi anlaşılacaktır.

Dünyada tek bir varlık olarak yaşamayan insanın, hayvanlar ve diğer varlıklar arasındaki konumu nerededir? İnsanı hayvandan ve diğer varlıklardan ayıran özellikleri nelerdir? İnsanın varlık içindeki değeri nasıldır? İnsanın emr alemi ile halk alemindeki yeri nasıldır?... Bu sorulara Gazzali çerçevesinde verilmeye çalışılacak olan cevaplar insanın yaşadığı dünya içerisindeki, âlemdaki, konumuna, önemine ve değerine dair anlam arayışına ışık tutacaktır. Buna göre insanın evrene yüklediği anlam ve kendisine yüklediği anlam arasında nasıl bir bağlam kuracağı önemlidir. Sırasıyla bu sorulara bakmak gerekir.

İnsanın hayvanlar ve diğer varlıklar yani canlı ve cansız varlıklar arasındaki konumu nerededir? Soruyu cevaplamak için Korlaelçi'nin, Gazzali'nin bu konudaki düşüncesini açıkladığı kısma bakılabilir. Onun ifadeleriyle “Allah insanı, hayvanlarla melekler arasında orta bir halde yaratmıştır... Beslenme, büyüme, algılama, üreme ve hareket bakımından bitki ve hayvanlara benzerken, akıl ve eşyaların özünü idrak yetenekleriyle onlardan ayrılır” (Korlaelçi, 2012: 760).

‘İnsanı; hayvandan ve diğer varlıklardan ayıran özellikler nelerdir? ‘İnsan duyumları ve algıları ile diğer canlılarla ortaklaşmakta, ancak bir inançla ilgili olarak gerçek ile gerçek olmayanı; ifadelerle ilgili olarak doğru ile yanlış; davranışlarında iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etmesiyle; çeşitli meslek ve zanaatlar ortaya koymasıyla; oluş ve bozuluşu tabii durumlarla ilgili yasaları tespit etmesiyle; davranışlarının ilkesini düşünmesiyle; yazı ve süslemecilik gibi sanat alanında bir takım ürünler ortaya koymasıyla; onu kemale ulaştıran siyaset ve yasaları gerçekleştirilmesiyle; maddeden her yönüyle soyut tümel biçimleri yansıtmaları; soyut olmayan biçimleri soyut biçim haline getirmesiyle; nesnelere ilgili olarak çıkarımda bulunmasıyla; nesnelere mahiyetine dair bilgi edinmesiyle; felsefe; kesin bilgi; eşyanın gerçekliğini kuşatma ve eşyayı olduğu üzere tanımadaki başarılarıyla; bütün varlığı bilgi ile kuşatmasıyla; bilgi ve celal ile diğer yaratılmışların önüne geçmesi; arzu ve öfkesine boyun eğmekten bağımsız olabilmesi; arzuları, iffet, kanaat, zühd gibi belli bir dengede; öfkeyi, yiğitlik, cömertlik gibi olması gereken sınırdan tutabilmesiyle; kendisini ve çeşitli niteliklerini bilmesiyle o, diğer canlılardan ayrılır’ (Cihan, 1998: 91-92). Ayrıca şunu da ekleyebiliriz, insan hayatını sürdürdüğü toprak üzerinde diğerleriyle birlikte yaşamaktadır. Bu durum ihtiyaç ve merakla ortaya

çıkmiş olsa da sonrasında insan birçok disiplinin araştırıcısı, kurucusu ve idarecisi olmuştur. Hayvanda ise içgüdüsel hissederek yaşamak söz konusudur. Böylece insan uzay araçları yaparak onları başka gezegenlere gönderirken, hayvanlar mevsiminde nereye göç etmek gerektiğinin güdüsüyle yaşamaktadır.

Gazzali aklın kullanılmasıyla birlikte ruh konusunda da varlıklar arasında ayırım olduğunu belirtir. Bu anlamda emr âlemiyle kurulacak bağı dikkat çekmektedir. Emr âlemiyle ilişkiyi ferdi insani ruhun gücü olan kalp ve akıl ile bu işi yapmaktadır. Gazzali bitkisel ve hayvani ruhu kabul edip canlı varlıkları hiyerarşie tabi tutar eder. Bitkisel ruhu tabii cismin ilk kaynağı olarak görmektedir. Ruh bir hareket prensibi olmasının yanı sıra hareketlidir (Bolay, 1980: 354-355). Ruh'un hareketli olmasının yanında hareketsiz olma durumu da söz konusu olacaktır. Gazzali'ye göre hayvansal ruh ölür. Ancak insani ruh ölmez o; ya mutluluk ya da mutsuzluk içerisinde kalır (Yar, 2000: 90). Bu durum ölümden sonraki hayatla ilgilidir.

İnsanın, hayvan ve diğer varlıklar arasındaki yeri ve önemi nasıldır? Sorusuna cevap vermek için insanı iki farklı âlemde değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. Öncelikli olarak, 'insanın emr âlemi ile halk âlemindeki yeri nasıldır?' sorusu cevaplanmalıdır. Çünkü insanın emr âlemindeki yeri farklı olduğu gibi halk âlemindeki yeri de farklıdır. İnsan bir yönüyle halk âleminden bir yönüyle de emr âlemindedir ve insan halk âleminde en üst seviyede bulunan bir varlıktır. Buradaki her şey yaratılmıştır. İnsanın hayvanlar ve cansız varlıklar arasındaki değeri de farklıdır. İnsan bitkileri yetiştirir, onları budar ve daha verimli hale getirir, hayvanları evcilleştirip onlardan birçok yönde faydalanabilir (tarla sürmek, süt vermek, postundan faydalanmak...) bu yüzden insan değerlidir. Hiçbir zaman bir hayvanın insan evcilleştirdiğı görülmemiştir veya bitkinin insan yetiştirdiğı. Bir örnekte şudur: "Bitkisel cisimlere baktığımız zaman onların, beslendiğini, geliştiğini ve yerine nesiller bıraktığını görmekteyiz. İşte bu etkinlikler, cisimlilik üzerine ilave bir anlamdan dolaydır. Benzer şekilde diğer canlılara baktığımız zaman onların, bitkilere ilave olarak, istekleriyle hareket ettiklerini ve duyum sahibi olduklarını görmekteyiz. İnsana baktığımızda ise, bütün bunlara ilave olarak, duyumdan tamamen farklı şeyleri kavradığını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle insan, hem tek tek

nesneleri, hem de tümel anlamları kavramaktadır” (Cihan, 1998: 91). Bu Allah’ın bahsettiği yetkinlik meselesi olduğu gibi yine Allah’ın cansız varlıklara, bitkilere, hayvanlara ve insana verdiği lütufla alakalıdır. Buna göre insan bitkiler, hayvanlar ve cansız varlıklar arasında en değerli olandır. “Bu insanın yaratılmış varlıklar arasından ayırt edilmesi ve hakikatinin beyanı ile özelleşmesi, sadece düşünmenin değeri sebebiyledir” (Gazzali, 2017a: 44). Denilebilir ki insan bedenen bir hayvandan üstün olamayabilir, bazı tür bitkilerden de ancak insan akli kullandığı ölçüde bedeni üstünlükteki arayı kapatacak ürünler yapabilmektedir ve bu insanın düşünmesiyle gerçekleşir.

‘İnsanın varlık içindeki değeri nasıldır?’ sorusuna verilecek olan cevap; insanın değeri akli kullanarak düşünmesinde yatmaktadır. Düşünme, insanın dünyada, hayatta kalması için birçok şey yapmasına neden olur (en önemlisi alet yapmak), diğerleri için bu söz konusu değildir. Bu yüzden insan üstündür. Bolay’ın deyişiyle Gazzali, cansız varlıkla, hayvanı; hayvanla insanı tam olarak ayırmakta, hayvandan insana yükselmeyi kabul etmekte, insan cinsini, her çeşidiyle bir bütün olarak ele alıp, maddi ve manevi problemleriyle birlikte incelemektedir (Bolay, 1980: 366).

Sonuç olarak, “Gazzali’ye göre insan, şeytanlık ve meleklik arasında bulunan bir köprü gibidir. İnsandaki düşünme, onun meleklik tarafıdır. Bu düşünmenin en büyük belirtisi, iman etmek ve Allah’ın konuşmasına benzemek, onunla uyum içinde olmaktır. Bu dereceye ulaşmayan kimse şeklen insandır, kendindeki meleklik yetisi değerlendirilmemiş kimsedir. Aklin ve düşüncenin çağrısına uymayan, hata eder ve şeytana uymuş olur” (Gazzali, 2017a: 28). Görülüyor ki, Gazzali akli kullanmanın, düşünerek geliştirmenin önemi üzerinde durmakta ve insanı insan yapan temeli vurgulayarak, içgüdüleriyle hayata atılan bir varlık olmasından ziyade, tabirle insanın bin düşünüp bir konuşmasını, eylemesini ve böyle yaşamasını tercih etmektedir. Yine Gazzali insana hem bedeni hem de ruhi anlamda değer atfetmekte ve insanın konumunu hayvandan ve diğer canlılardan ayrı tuttuğu gibi yetkin bir varlık olarak görüp, insanın kendini tanıyarak sahip olduklarını iyi şekilde kullanmasına dikkat çeker. İnsanın nitelikli bir yaşamaya sahip olması gerektiği düşüncesindedir. Diğer canlıların nefsinin eğitmesi veya terbiye etmesi gibi bir durum yokken insanın nefsinin

eğiterek Gazzali'ye göre üst bir yaşamaya gidilebilecektir. Çünkü insan kendindeki hangi yönü beslerse o yöne evirilmektedir. Hâlbuki bu durum içgüdüleriyle hareket eden hayvanlar için geçerli değildir ve bir bitkinin nefsinin eğitmesinden de bahsedilemez. Bu yüzden insan maddi, manevi ve sosyal hayat içerisinde dünyadaki diğer varlıklardan konumu, düşünmesi, eylemesi, söylemesi, yaşaması vs. bakımından ayrı ve önemli bir konumdadır, insan şerefli ve değerli bir varlıktır.

1.4. Gazzali'de İnsan ve Siyaset

İnsan felsefesinin problemleri bağlamında Gazzali'de insanın varlığa gelişini, neliğini ve niteliklerini ele aldık. Bir diğer problem alanı olarak insanı anlamada yöntemler söz konusu olduğunda, Gazzali'de insanı anlamak için hemen her alanda değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. Buna göre Gazzali'de insanı; siyaset, toplum, eğitim, ahlak, din, bilim, tasavvuf, felsefe ile ilişkisinde ele almaya çalışacağız. Bunlardan ilki de Gazzali'de insan ve siyaset konusudur. Burada ilk olarak Gazzali'nin genel anlamda siyaset hakkındaki görüşlerini vereceğiz. Çünkü insan bu görüşler içerisinde bir konumda bulunacaktır ve Gazzali'de insanı anlamak siyasi anlamda ilişkisini değerlendirmek için bu görüşleri vermek gereklidir. Konuya genel olarak yaklaşımımız şu şekilde olacaktır; siyaset toplumla ve insanla, toplum insanla ve siyasetle, insan kendisiyle, toplumla ve siyasetle ilgilenir. Burada karşılıklı bir etkileşim vardır. Eğer bir yerden biri etki alırsa bu etki karşılıklı olduğu için diğerlerini de etkileyecektir.

Gazzali'de insanın siyasetle ilişkisine geçilebilir. Bunun için birtakım sorular sorulabilir: Gazzali'de siyaset nasıldır (siyasetin gayesi, tarifi), siyasetin insan ile gerçekleşen işleyişinde siyasi düzenin temelleri nelerdir, insanın siyasi eylemlerindeki amaçları nelerdir? soruları ele alınacaktır. Cevaplar konunun anlaşılması açısından çok önemlidir. Gazzali'nin, siyaset hakkında insan hayatındaki olan lüzumu hususunda fikirleri vardır. Ona göre siyaset, insanı iyi yola sevk eden bir ilim olan ahlakın da yakın arkadaşısıdır. O halde Gazzali'de siyaset düşüncesinin temellerine bakılacak olursa; siyasetin en önemli unsuru olarak devletle karşılaşmaktadır.

1.4.1. Siyasetin Gerekliliği

Gazzali’de insanların bir arada yaşamaları gerektiği hususu maddi anlamda yardımlaşmayı içerdiği gibi manevî anlamda da huzuru sağlaması için siyasetin gerekliiği söz konusudur. Siyaset insanlara cemiyet halinde yaşamalarının araçlarını gösterdiği gibi aile, köy, millet (ümme) olarak yaşamalarını ve de bu insanların güvenilir bir şekilde daha iyi koşullarda yaşayabilecekleri ve birbirleriyle yardımlaşabilecekleri bir ortamı sağlaması bakımından da etkilidir. Bu yüzden Gazzali’de siyaset insan toplumunun vazgeçemeyeceği bir faaliyettir. Çünkü bir toplum, düzen ve teşkilat yapısı olmadığına karışıklık ve anarşi meydana geleceği için böyle bir toplum yaşayamaz. Bu yüzden siyaset önemlidir ve gereklidir (Gazzali, 1985 I, 99). Gazzali âlemin nizamını ayakta tutmak için dört unsuru ele alır. Bu dört unsur; ziraat, dokumacılık, bina ve siyasettir (Gazzali, 1985 I: 99) Bunlardan siyasete bakıldığında Gazzali şöyle der: “Siyaset, (birleştirme, arayış bulma, maişetin sebeplerini zapt u rabt altına alma ve yardımlaşma içindir” (Gazzali, 1985 I: 99). Böylece Gazzali siyasetin gerekli olduğunu belirtmekle hangi gayeyle siyaset yapılacağına da ipuçlarını vermiştir. Gazzali siyaseti aynı zamanda iktisadî, içtimaî, dinî ve dünyevî bütün durumları düzene sokan bir sanat olarak değerlendirmektedir. Bu yüzden siyaset sanatında diğer bütün sanatlarda olmayan özellikler aranmaktadır. Siyaset sanatını elinde bulunduranlar diğer bütün sanat erbaplarını yönetmektedirler. Çünkü diğer sanatlarla uğraşanlar siyasetçinin gösterdiği doğrultuda çalışmak zorundadırlar (Gazzali, 1985 I: 100).

Gazzali *İhyâ* eserinde dünya ve âhireti mâmur edici siyaseti dört grupta ele almaktadır. Bunlar:

1. Nebvî siyaset: Allah’ın hür iradesinin bir eseri olan vahyinden hareket ederek gerçekleşmektedir. Bu siyaset bir taraftan yığınları (âmme), diğer taraftan seçkinleri (hâssa) kuşatırken onların iç dünyalarını ve görünür hayatlarını düzenlemeye tâliptir.
2. Halife, kral, sultan siyaseti: Otoritesi ümmet ve elit (hâssa) üzerinde geçerlidir. Bütün otoriteleri ise insanların görünür (zâhirî) yönlerine ilişkindir, insanlar üzerinde bâtinî bakımdan otoriteleri yoktur.

3. Vereset-ül enbiyâ olan fıkıh âlimlerinin (ulemâ) siyaseti: Otoriteleri halkın seçkinler tabakasının bânına hükmetmesi üzerinedir. Seçkin olmayan halktan kimseler bundan faydalanamazlar.
4. Nasihatçilerin (vuâz) siyaseti: Ümmetin iç dünyasına etki etmektedirler yani halktan kimselerin bânına hitap eder.

Gazzali'ye göre buradaki siyasetlerden en şerefli olan siyaset peygamberlerin siyasetidir, sonra da âlimlerin siyaseti gelir (Gazzali, 1985 I: 100-101). 'Ihyâ' eserinde diğer iki siyasetin konumu hakkında bir sıralama ifadesi bulunmamaktadır. Ancak bu dört siyasi faaliyetin ortak yönü öğretim (talim)dir. Gazzali siyasette yönetimin ve kanunların gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bu gerekliliği şu şekilde ifade etmektedir: "Fakat insanoğlu dünyaya şehvetleriyle bağlıdır. Bu böyle olduğu için de insanlar arasında birtakım husumetlerin doğması kaçınılmaz olur. Onun için bu husumetleri giderici bir otoriteye ihtiyaç vardır. Yönetimde söz sahibi olanlar da toplumu idare edebilmek için kanunlara ihtiyaç duyarlar" (Gazzali, 1985 I: 114).

Gazzali'de önemli olan şeylerden biri de siyasetin var olması değil bu siyasette yöneticinin yani sultanın olmasıdır. Daha sonra ayrıntısını vereceğimiz üzere sultan ile din ikiz kardeş gibidir ve din bu yönetimin esas unsuru iken sultan da onun bekçisi konumundadır. Din ile siyasetin birlikteliği iktidara halkını dini anlamda bilinçlendirmesi bakımından da sorumluluklar yüklemektedir. Yani sultanla halkı idare etmek din ilmini tamamlamak gibiyse, yönetimin devamlılığını sağlayan siyasette aynıdır. Bu yüzden yönetimin uzun soluklu olması için fakih ve fıkıh önem arz edecektir. Gazzali yönetime dair kanunların bilinmesinde fakihleri sorumlu tutar. Çünkü arasında husumet olan insanları bu fakihler uzlaştırmaktadır. Burada fakih halk için kanunları yorumlamakta onları düzen içinde tutmaya çalışmaktadır. Ayrıca fakihin görevlerinden biri de sultanın öğretmeni olup yine sultanın siyasetini halka ileten bir vasıta olmasıdır. Burada fakihin sultanın siyasetini düzenlemesi, halkın dünya hayatını ele alarak, düzensiz ve başıboş yaşayan insanlara imkân vermeme üzerinedir (Gazzali, 1985 I: 114). Böylece Gazzali'de siyasetten ne anlaşılması gerektiği konusunda genel bir özet verilmiş bulunmaktadır. Ayrıca bu dünyanın dini anlamda ahiret için ekilecek bir tarla olarak görülmesi, siyasetin hangi yönde yapılacağı bağlamında bir gaye belirtmektedir. O halde Gazzali'de siyaset

düşüncesinin temelleri ve kurumsal olarak siyasi düzenin temellerinin insan ile gerçekleşen ilişkisine de bakılmalıdır. Bu anlamda imamet meselesi, imamın tayini, imamın görevleri, imamın sakınması gerekenler ve adalet açıklanmalıdır.

1.4.2. Gazzali'de İmamet Düşüncesi

Gazzali, Eş'ari ekolünde de tartışıldığı gibi, siyasi sistemini oluşturmak için imamet meselesinden yola çıkar ve imametın zorunlu olup olmadığı sorusuna cevap verir. Bu mesele karmaşık bir meseledir çünkü hem siyasi gücün temelleri meselesini hem de devletin tekil veya çoğulcu olma meselesini irdelemektedir. Burada ümmetin başında bir imamın bulunması akla uygun olduğu gibi şariat'ı temel alan bir zorunluluktur. Bu konuda Gazzali *Nasihati'l Mulük*'de, imamet için gerekli olan bütün şartları ele almıştır (Özkan, 2010: 52).

1.4.2.1. Gazzali'de İmametın Gerekliliği

Gazzali *el-İktisâd* kitabında icmâyı temel alarak imametın gerekliliğini sistematik şekilde ortaya koymuştur. Burada icmanın temellerini oluşturmakla birlikte akli icmaya yardımcı ederek imameti daha anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Çünkü akıl şer'i bir mecburiyeti oluşturamaz ama tamamen dışlanamaz da. O halde imametın gerekli nedenlerine bakacak olursak; bütün mezhepler Allah'ın yeryüzüne indirdiği dinin düzen içinde uygulanması konusunda hemfikirdir. Toplumun ve devletin içinde düzen gerçekleşirse dini düzen de o zaman gerçekleşir. Eğer ki kişi tehdit altında değilse (kişilik ve malı), yaşaması için uygun koşullar varsa o zaman dini uygulamaları marifet ve ibadeti yerine getirebilir çünkü dini düzen sağlanacaksa önce siyasi düzen sağlanmalıdır ve bu insanlara güven sağlayacaktır. Düzenin devamlılığı ümmetin başında itaat edilen bir imamın var olmasıyla mümkündür. Örneğin, bir sultan ölürse ortaya kaos çıkacaktır ve bu daha fazla uzar da sözü dinlenen birisi başa geçmezse anarşi hakim olur, savaş ve açlık ortaya çıkar. Böyle bir ortamda da kimse Allah'ın bilgisine ulaşmaya çalışıp ona hizmet etmeye kalkmaz. Ayrıca dinin siyasi güçten ayrılmaz bir parça olduğunu birçok gelenek göstermiştir. İnsanlar farklı görüşlere, toplumsal sınıflara ve isteklere sahiptir. Eğer

ki bu insanlar bir başlarına bırakılırlarsa düzensizlik hemen hâkim olur. Ancak sözü dinlenen güçlü bir sultan hem düzensizliğe hem de bu sınıfsal vs. gerçekleşecek çatışmalara son vererek toplumunu kurtarabilir. Bu durum halifeliğin zorunluluğunu ortaya koymaktadır (Özkan, 2010: 53-54). Gazzali'nin bu görüşleri çerçevesinde bakıldığında imamet gerekliliğinin yegâne nedeni dini köklere dayanmamaktadır. Çünkü karmaşanın ve savaşın hâkim olduğu toplumda insanların canlarını düşüneneceği yerde ibadete yer açmaları mümkün olmamaktadır en azından bütün insanlar için söz konusu değildir. Bu yüzden sözüne güvenilir bir imamın varlığıyla inşa edilecek siyasi yapı, düzeni sağlayacağı gibi kaos durumunun da önüne geçecektir.

1.4.2.2. Gazzali'de İmamın Tayini

Gazzali imamın tayininde iki seçim modeli üzerinde durmaktadır. İmamın seçiminde ilk model nass ile tayindir. Buradaki tayinde temel kaynaklar Kur'an ve hadis eksenslidir. İkinci model ihtiyar denilen seçimle tayindir. Nass ile tayin Şii İmamiye kolunun ve İsmailiye'nin yöntemidir. İhtiyar ile tayin Sunnilerin ve Mutezilenin desteklediği ayrıca Haricilerin ve Zeydiye'nin de kabul ettiği modeldir. Gazzali'ye göre siyasi gerçekliğin gereği hür prensip olan ihtiyar modelidir ve Gazzali Şer'i delille imamın tayinini de kritiğe tabi tutar ve kendi ihtiyar teorisini açıklar (Laoust, 2016: 279-280). Gazzali *el-İktisât* kitabında ele aldığı imamet meselesinde imam yani devlet başkanı seçmenin vacip olduğunun açıklamasını yapar ve bunun kesin şer'i delilleri vardır. Sonrasında devlet başkanı olarak kimin seçilmesi gerektiğinin kriterleri üzerinde durur. Devamında devlet başkanını seçen kimselerin özelliklerini belirtir ve seçmekle ilgili durumları açıklar.

Gazzali de imamın tayininde; hem imamda hem de tayin yönteminde belli şartların bir arada bulunması gerekir. Çünkü devlet başkanının seçiminde gelişigüzel olarak seçim yapılamaz. Buna göre; devlet başkanının hem doğuştan getirdiği özellikler olacak hem de sonradan kazandığı sıfatlar olacaktır. Sırasıyla bakacak olursak; devlet başkanı buluş çağına girmiş olmalı, akıllı olmalı çünkü akli yerinde olmayanın sorumluluğu olamaz hâlbuki devlet başkanı sorumlu olacak olan kişidir

de. Hürriyete sahip olmalı böylece başkan kendi hakkında söz sahibi olabilecektir. Erkek olmalı çünkü başkanın güçlü olması gerekmektedir, görme ve işitme bozuklukları olmamalı çünkü bu başkana acizlik katar ve halkın işlerini üstlenemez. (Korkmaz, 1991: 104-107). İmam devlet başkanının kendisinde bulunması gereken diğer özellikler; halkı idare etme, sözlerini, önerilerini, emirlerini kabul ettirebilmek açısından yeterlilik sahibi olma, bilgili ve takvalı olması gereklidir. Bir de Kureyş kabilesine mensup olma şartı vardır. İmam devlet başkanının başkası yönünden özellikler denilen, devlet başkanını seçen kimselerin özellikleri söz konusudur. Buna göre; devlet başkanı ya doğrudan Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından seçilmesi ya dönemin devlet başkanının kendi çocuklarından veya Kureyş'ten bir kimseyi yerine veliht olarak tayin etmesi veya da halk arasından dirayetli, güçlü, nüfuz sahibi bir kimse tarafından seçilmesi söz konusudur. Burada kendisine itaat edilen bu kişinin devlet başkanını kabul etmesiyle ona itaat edenlerinde devlet başkanını kabul etmesi gerçekleşmiş olacaktır (Gazzali, 2005: 286-281). Gazzali, 'İmamlar Kureyştendir' diyen peygamberin hadisini kabul ederek Kureyş soyundan gelmeyi söylemiştir ancak bu konudaki fikrinin sonradan değiştiği yönünde araştırmacıların yorumları bulunmaktadır. Başa geçen başkanın sonradan kazandığı sıfatlara bakacak olursak: İlki 'necde' sıfatıdır, başkanın cesur, yiğit, kahraman olarak görülüp kendisine seslenenlerin imdadına koşmasıdır. İkincisi, 'kifaye' sıfatı, yani bir nevi idare etme sıfatıdır, burada başkan tefekkür edip iyice düşünmekte ve istişarelerde bulunup düşüncelerini, görüşlerini istişarede bulunduğu görüşlerden en iyisini seçerek idare edebilmektedir. Üçüncüsü, 'vera' sıfatıdır. Bu başkanın halkı ve yönetimiyle ilgili düzenli yaşayışının yanında takva sahibi olmasıdır; böylece başkan dini sağlam, akı berrak, gönlü cömert biri olur. Son olarak dördüncüsü, 'ilim' sıfatıdır. Başkan dini yaşayışın bilinmesi ve uygulanmasının yanı sıra ilim tahsil etmelidir, böylece ihtilafa düştüğünde doğruyu seçebilecek güce de ulaşmış olur (Korkmaz, 1991: 104-107).

Görülüyor ki başkanın hem doğuştan hem sonradan kazandığı nitelikler onun görevleri konusunda da bize fikir vermektedir. Böylece başkanın toplumdaki görevleri de hem ilmi olmaktadır hem de ameli olmaktadır. Buna göre imamın tayininde tek bir adamın seçilmesi durumu olduğu gibi, bu adamın önemli olmazsa

olmaz bazı niteliklere sahip olması gerekmektedir. Boyun eğilen, güç sahibi birisi olması gerekmektedir.

1.4.2.3. İmamın Görevleri

Güce sahip olan imamın görevleri nelerdir? sorusuna baktığımızda:

Gazzali'ye göre imamın görevleri şunlardır:

- 1- İmamın birinci görevi, Allah'ın hukukunun yeryüzünde hâkim olmasını sağlamaktır. Bunun için gerekli olan ilk şart Allah'a itaat etmektir. Dini hayat ile dünyevi hayatın, birbiriyle karışmadan iç içe bulunduğu bir öğretilde Allah'ın hukukunu tanımlamak, insanların hukukunu anlamaktan geçmektedir.
- 2- Devletin giderlerine karşılık imamın kullanabileceği mala gelince, kişisel gelirlerinin dışında devlete gelen gelirler ikiye ayrılır: Bir yandan gayrimüslimlerden gelenler ve diğer yandan Müslümanlardan elde edilen gelirler. Gayri Müslimlerden elde edilen gelirler dört kategoriye ayrılır: Ganimet, fey, haraç ve cizye. Müslümanlardan elde edilen gelirler için yalnızca iki tanesi helaldir: Beytülmal'e bağışlanan gelirler ve sahibi bilinmeyen mallar. Bütün diğer gelirler haramdır.
- 3- Devletin gelirlerini imam, toplum için kullanabildiği gibi darda kalan bir kişiye yardım etmek için de kullanabilir.
- 4- Vilayet meselesi Gazzali'de yok denecek kadar az işlenmiştir. Gazzali, vilayetlerin dağıtımını ve atanmasını tamamen imamın sorumluluğuna ve isteğine bırakmıştır.
- 5- Cihad konusunda Gazzali, bunun farz olduğunu ve her yıl önemli cephelerde cihad edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Fakat yine de Allah'ın gözünde daha değerli olan büyük cihad çok daha zordur ve küçük cihaddan daha önemlidir (Özkan, 2010: 62-64).

Gazzali imamın görevlerini farklı eserlerinin başka başka bölümlerinde ele almaktadır. İmamın görevlerinin yanında birde imamın ve hükümdarın davranış

kurallarından bahsetmektedir. Özellikle *Nasîhati'l-mülûk* kitabında söylemlerde bulunmaktadır. Buna göre: “Denilmiştir ki; şu dört şey sultanlara farzdır:

- 1- Memleketi borç yükü altına sokmamak, varsa kurtarmak.
- 2- Akıllı kimseleri yanında tutarak ülkesini mamur etmek.
- 3- Salih insanların, hikmet ve tecrübe sahibi kimselerin hak ve hatırlarını korumak.
- 4- İdari işlerde, hoş karşılanmayan, çirkin işlerden uzak durmaya gayret göstermek” (Gazzali, 2014: 68).

Gazzali’de imamın görevlerinin yanı sıra imanın sakınması gerekenler ve imamın yapmaması gereken şeyler vardır. Bu konu üzerine Gazzali şunları söyler: “Sultanın satranç, tavla oynamak, içki içmek, cirit atmak ve çokça ava çıkmak gibi işlerden uzak durması gerekir. Bunlar, sultanı, halkının meseleleriyle ilgilenmekten alıkoyar. Çünkü her işin bir vakti vardır. O vakit elden çıktı mı, kazanç zarara dönüşür” (Gazzali, 2014: 159). Yine Gazzali nazarında devlet başkanı yani sultan, âlimlerle birlikte hareket etmelidir çünkü bu onu adaletli ve insafli yapmanın bir yoludur, kötü âlimlerden sakınarak âlimlerin nasihatlerini dinlemeye istekli olmalıdır. Sultan kendini zulümden uzak tuttuğu gibi hizmetçilerinin, yakınlarının, görevlilerinin de zulmüne razı olmamalıdır. İdareci öfkelenildiğinde kendisini iyilik ve affa alıştırmalıdır ki, kızdığına dinginleşmeyi alışkanlık haline getirebilsin. Sultan kendisi için razı olmadığı şeyde her hangi bir Müslüman için de razı olmamalıdır. Sultanın kapısına ihtiyaç sahipleri geldiğinde onları küçük görmemeli ve onların sorunlarıyla ilgilenmelidir çünkü bu durum nafîle bir ibadetten daha üstündür. Sultan nefisini şehvi arzulara alıştırmamalıdır kanaatkâr olup isaftan sakınmalı, hoş yiyecek yemek, övünülecek giysiler giymeye alışmamalıdır. Sultan insanlara muamele edeceğinde şefkatli ve lütfkâr olmalı şiddetten, sert olmaktan uzak olmalıdır. Aynı zamanda kendisine övgülerde bulunanlara da aldanmamalıdır, sultan Allah’ın rızasını için halkı hoşnut etmelidir. Tam tersi halkını hoşnut etmek için Allah’ın razı olduğu şeyi terk edebilir dolayısıyla önce Allah’ın rızası gelmelidir (Gazzali, 2014: 53-77).

Gazzali’nin diğer söylemleri şu şekildedir: “Devlet başkanının, halkın işlerine az-çok, büyük-küçük demeden eğilmesi ve halkını çirkin işlere alet etmemesi gerekir” (Gazzali, 2014: 125). “Gazzali hükümdarların ve idarecilerin bile zaman

zaman uzlete çekilmelerini tavsiye eder. Zira uzlet, idarecilerin muhatap olduğu idari problemleri salim kafa ile tahlil ve teşhis etmesini sağladığı gibi, hazırladığı planlara icra kabiliyeti kazandırır” (Korkmaz, 1991: 43). Gazzali imanın esas görevinin insanları ıslah etmek olduğunu aynı zamanda imamın sahip olduğu güçle kendisini üstün görmekten ziyade hayvanlar ile melekler arasında bir konumda bulunduğunu unutmaması gerektiğini de belirtmektedir.

1.4.2.4. Gazzali’de Diğer Yöneticiler

Gazzali siyasetinde devlet başkanının yanında önemli olması bakımından ‘vezirin’ ve bunun yanında ‘yazıcıların yani kâtibinde’ görevleri bulunmaktadır. Devlet yönetiminin sağlıklı işleminin göstergesi olarak bu görevlerin neler olduğuna bakmak gerekir. Bunlardan ‘vezirin’ yani sultanın yardımcısının yaptıklarında başarılı olması için sahip olması gereken özellikler şunlardır; uyanıklık, ilim, cesaret, doğruluk, sır saklama şeklindedir. (Gazzali, 2014: 202)

Vezirin yanında yazıcılarında (kâtipler) görevleri vardır. Bunlar bilinmesi gereken on şey olarak hikmet sahipleri ve önceki sultanlar tarafından söylenmiştir. Kâtibin bilmesi gereken on şey: toprak altındaki suyun ne kadar yüzeye yakın olduğu, bir meselede hüküm çıkarma marifetinde bulunmaları, yaz-kış aylarında gece gündüz sürelerinin uzama ve kısalma miktarını bilmeleri, güneş, ay ve yıldızları hareketlerini bilmeleri, yine bunların tutulmalarının zamanlarını bilmeleri, hesabı, geometriyi, takvimi ve yılın belirli gün, ay ve haftalarını bilmeleri, ziraatçılar için uygun olan gübre ve ilaçları bilmeleri, tabiplikten haberdar olup ilaçları bilmeleri, rüzgârların isimlerini ve esiş yerlerini bilmeleri, şiir ve kafiyeyi bilmeleri gerekir. Bunların yanında kâtip hoş karşılaması gerektiğini bilen iktisatlı olarak iyi yazmasını bilen aynı şekilde yazarken yazım kurallarına hâkim olan gayet açık- seçik yazan ince ruhlu biri olmalıdır, kalemını yontmasını da bilmelidir (Gazzali, 2014: 211-213).

Görülüyor ki, Gazzali sadece siyasetin olması gerektiğini söyleyip bırakmamış; siyasi yönetime, yönetene ve devletin diğer yardımcı unsurları olan kişilerine dair de önemli açıklamalarda bulunarak devlet işleriyle ilgilenecek görevli

olan insanların sahip olmaları gereken nitelikler hakkında önemli noktalar üzerinde durmuştur.

1.4.2.5. Adalet

Siyaset içerisinde belki de temel yönetim unsuru olan adalet konusunda da söylemleri bulunan Gazzali'ye göre; adalet'in dünyada vuku bulması Allah dışındaki varlıkları kapsar ve bu konuda yapılan hataların (haksızlık ve zulümlerin) Allah tarafından affı söz konusu olmadığından ahirete kalır. Ancak adalet ve merhamet sahibi yöneticiler kendilerini bu durumdan emin yapabilirler. Çünkü adalet iman ağacının bir meyvesidir. Böylece adalet yönetimde vazgeçilemez bir unsur olduğu gibi hükümdarında adil insan vasfında bulunması gerekir. Gazzali'nin *Nasihatü'l-Mülük*'ünde sultan için koyduğu yegâne nitelik adalettir. Sultan adaleti halkı içerisinde yayar, eğer zorba bir sultan olsaydı onun hâkimiyeti devam etmezdi. Bu yüzden adalet sultanda şarttır, diğer türlü zorba bir sultan felakettir (Gazzali, 2014: 108). Gazzali'de siyasetin iç içe geçtiği bir diğer unsur dindir. Siyaset ve dinin iç içeliğini ele alırken temelde sürekli vurguladığı konular bulunmaktadır. *Nasihat'ul Mulûk*'un temelinde de itikadı esaslar vardır. Bunlar Tanrı'nın varlığı, gücü, kudreti, ilmi, bütün sıfatları ve fiillerini içeren temel argümanları, ahiret anlayışı ve peygambere itaat olarak ele alınmıştır (Gazzali, 2014: 5). Böylece dini bağlamın siyasetle ilişkisinin vazgeçilmez olduğuna dair işlenen konular söz konusudur.

Sonuç olarak Gazzali, siyasetinde devletin gerekliliği, yönetimi ve önemi vurgulanmaktadır. Yine siyasi yönetim şekli başta olmak üzere, yöneticinin vasıflarının etkin olduğu bir siyaset anlayışıyla karşılaşılmaktadır. İmamın, fakihin ve fikhin birlikteliğiyle; toplumun ahiret için çalışan ve dünya bahçesinin de ne ekilirse ahirette onun biçileceği bir alan olarak gösterilip dini ve dünyevi yaşamın birlikteliğiyle farkındalık içinde bir yaşayışın olması gerektiği söz konusudur. Buna göre yöneticinin hem imam hem de başkan, sultan olma vasfını birlikte taşıması toplumdaki insanları dünyadaki yaşayıştan mahrum bırakmadığı gibi asıl varılacak olan yere ahirete hazırladığı için önemlidir. Devlet, insanın toplum halinde yaşamasıyla birlikte siyasi yapının oluşmasının filizlerini verir. İnsanların ekonomik

ve mesleki anlamda birbirlerine ihtiyaçlı destekleri, bu devletin ayakta kalmasının direklerindenidir. “İnsanların kurtuluşunun, sultanın ve devlet idarecilerinin güzel gidişatında olduğu bilinmelidir” (Gazzali, 2014: 125). Böylece ilimler mertebesinde önemli bir yere sahip olan siyaset, insanlar arası ilişkilerde yöneten ve yönetilenin belli sınırlar içinde mutlak gayeye yönelik uyumlu işleyişini ortaya koyarsa, insanın nasıl yaşaması gerektiği noktasındaki probleme de yardımcı olacaktır.

1.5. Gazzali’de İnsan ve Toplum

İnsanların bir arada yaşayarak oluşturduğu, adına ‘toplum’ dediğimiz yapı hemen her anlamda insanı etkileyecek dinamikleri barındırdığı için Gazzali düşüncesinde değerlendirilen bir yapıdır. *el-Munkiz* kitabında bu değerlendirmelerin belli yönlerden içerikleri bulunmaktadır. İnsan aciz ve muhtaç bir varlık olduğu için toplum halinde yaşamak durumundadır. Bu yaklaşım Gazzali içinde söz konusudur. Gazzali’nin topluma dair görüşlerini açıklayabilmek ve insan ile toplumun etkileşimini anlayabilmek temel çıkış noktamızdır. Gazzali’nin içinde bulunduğu toplumu ve toplumdaki bazı kesimleri eleştirel mahiyette ele alması ve ideal olarak yaşanması gereken toplum hakkındaki düşünceleri, dikkat çekmemiz gereken yerler olacaktır. Böylece Gazzali yaşamış olduğu toplumdaki bahsederken ideal olarak, olması gereken toplumun ipuçlarını verdiği de görülecektir. Gazzali’nin toplum düşüncesine ve toplumun insan ile olan ilişkisini ele almak için öncelikle onun içinde bulunduğu toplumun genel görünümüne bakmak gerekir.

1.5.1. Gazzali’nin Yaşadığı Toplum

Gazzali’nin yaşadığı toplumun yapısı Günay’ın betimlemesiyle şu şekildedir: “Gazzali’nin yaşadığı dönem olan XI. yüzyılda İslam dünyası siyasi bakımdan özellikle Abbasiler, Selçuklular ve Fatimilerin çetin nüfuz ve hâkimiyet mücadelelerine sahne olan ve giderek oraya sünni Müslüman Türklerin hâkim olmaya başladıkları ve bu arada iktidarın, halifenin elinden çıkarak sultanların elinde toplandığı bir çalkantı ve intikal dönemi olarak kendini göstermektedir. Fikri bakımdan, kelam ve felsefe ekolleri teşekkül etmiş, ancak halk da ikiye ayrılmıştı.

Mutaassıplar bütün felsefi ilimleri reddediyorlar; taklitçiler ise filozofların bütün dediklerini olduğu gibi kabul yoluna gidiyorlardı. Tasavvuf ile sünni akideler arasında uzlaşmaz bir ikilik baş göstermişti. Mısır'da hâkim olan Fatimilerden aldığı destekle, Hasan b. Sabbah tarafından teşkilatlandırılan Batınîler ise Alamut kalesinde üslenmişler ve bu zatın ihdas ettiği davete halkı celbetmeye çalışıyorlar; masum bir imamdan dini esasları öğrenmek ve onun talimatına tabi olmak şeklinde özetlenebilecek olan akidelerini yaymak amacıyla her çeşit propaganda ve terör girişimlerini sürdürüyorlardı” (Günay, 1988: 169).

Gazzali döneminde Batınî-Şii hareketlere karşı Ehli Sünnet fikhı ve kelamını esas alan bir öğretimi benimseyerek mücadele etmekteydi. Çünkü Batınî-Şii hareketler Selçuklular tarafından Nişabur ve Bağdat'ta kurulan Nizamiye medreselerinde, siyasi ve fikri bir tehlike oluşturmaktaydı. Bağdat'taki Nizamiye medresesinde görev yapan Gazzali burada kendisini geliştirdiği gibi bilgisini derinleştirecek iyi bir ortam içerisinde bulunmaktaydı. Bu medresede Şafii fikhı okutmuş olmakla birlikte hadis, tefsir, kelam, tasavvuf, ahlak, din, eğitim, siyaset... gibi dini ve akli bilimlerle de ilgilenmekteydi. Toplumun birçok meselesine, içinde bulunduğu karmaşık toplumsal ortam içerisinde Usul-ü Fıkıh bilgini olarak ele almaktaydı. Döneminde uzlaşmaz gibi görünen meseleler üzerine Ehli Sünnet akidesi ve uygulamalarını temel alan dini-ahlaki sentez yaparak açıklamalarda bulunmaktaydı” (Günay, 1988: 169-170). Her ne kadar Gazzali bu çalışmaları yapacak yetkinlik için kendini eğitmiş olsa da içinde bulunduğu toplum özellikle siyasi anlamda çalkantılıdır. Gazzali'de bu çalkantılardan etkilenmiştir. Ama toplumunun içerisinde diğer insanlar gibi olmak yerine araştıran, okuyan ve çözüm bulmaya çalışan bir düşünür olmuştur.

Gazzali'nin yaşamını sürdürdüğü toplumun genel yapısının verilmesinden sonra onun toplum anlayışına dair söylemlerini de vermek gerekir. Bunu yaparken onun topluma getirdiği eleştirel değerlendirmeler, ideal anlamda toplum ve toplum düzenine dair söylemlerine bakmak gerekir.

1.5.2. Toplumda Etkili Olan Düşüncelere Eleştiri

Gazzali'nin ilahiyat ve din konusundaki meseleler için aklın yanlış kullanıldığı düşüncesi onun topluma dair eleştirilerinin temellerinden biridir. Ayrıca Gazzali bu çerçevede iki kesimi eleştirmektedir. Bunlar, bilginler ve sıradan insanlardır (Aydın, 2007a: 2). Toplumda bilginlerden bahsederken, Gazzali dört kesim üzerinde durmaktadır, kelâm âlimleri, bâtıniler, feylesûflar, sûfilerdir. Bunların düşünceleri, davranışları ve yaşayışları hakkında açıklamalarda bulunur (Gazzali, 1972: 31). Burada bu kesimlerin hepsinin toplumu kötü etkilediği yargısı çıkarılamaz. Gazzali tasavvuf yoluna girenleri olumlu şekilde değerlendirirken diğerleri için yaklaşımı, bu alanlar içindeki grupların veya isimlerin toplumda bozulmaya sebep olacakları üzerinedir. Gazzali toplumda sıradan insanlardan bahsederken dinden uzaklaşılmasının ve inançta bozulma olmasının sebebini, salt sıradan insanlara bağlamaz. Çünkü bu insanlar belli grupların etkisinde kalmışlardır. “Gazzâlî, toplumdaki sıradan insanları dinden uzaklaştıran anılan gruplarla, hesaplaşmak gereğine inanır ve kendi deyişle ‘*sufilerin, filozofların, Ta’lîmiye mezhebi mensuplarının ve bilgin geçinen kimselerin bilimleriyle pek fazla meşgul olduğum için onların görüşlerini çürütmek benim için bir yudum su içmekten daha kolaydır*’ diyerek işe koyulur” (Aydın, 2007a: 3).

Gazzali'nin toplumda etkili olan düşünceler olması bakımından kelam, felsefe, batınîlik ve tasavvufu nasıl ele aldığına kısaca bakmak gerekir. Bunlardan bahsetmekteki kasıt toplumun üyeleri üzerindeki etkileridir. Buna göre, Gazzali'de kelam ilmi ve bununla uğraşan insanlar incelediğinde halkı kelam ilminden uzak tutmaya çalışır. Çünkü bu ilim halkın taklidi inançlarında şüphe uyandırabilir ve hatta yıkabilir. Ayrıca ona göre bu ilim hakikati aramak konusunda da yetersizdir. Kelam âlimleri, kelam ortaya çıkıp üzerine yapılan çalışmaların artmasıyla, zaman içinde ehli-sünnet akidelerinden başka, eşyanın hakikatini aramaya da yönelmişlerdir. Bu bağlamda cevher-araz meselesini incelemişlerdir ama kelamın maksadı bu değildir. Gazzali kelam için ‘kendi amacını ifadeye yeter fakat benim amacım için yetersiz buldum’ diyerek açıklama getirir. Gazzali kelam için bu ilimden şifa bekleyenleri ümitsizliğe sevk etmemek için yaptığı benzetmesinde onun bir ilaç olduğunu gerektiği zaman gerekli dozda alınması gerektiğini vurgular ve iyileştiren

ilaçlar hastalığın çeşidine göre değişir, kimi ilaç hastaya iyi gelir kimisi onu daha kötü yapar, dikkatli olunmalıdır. Böylece Gazzali’de kelam külliyyen yasaklanmalıdır gibi bir durum yoktur fakat toplum içerisinde dikkatli olunması gereken bir alandır (Gazzali, 1972: 32-33). Gazzali şöyle der: “...kişi Kelam İlmi ile iştiğal eden ve daima bid’atlar hakkında konuşan bir beldede yaşıyorsa akıl-baliğ olduğu ilk anda kendisini bu bid’atlardan koruması gerekir” (Gazzali, 1985 I:108).

İkinci olarak felsefe ve felsefecileri inceler. Gazzali’nin *Tehâfüt*’ü yazmasının önemli nedenlerinden biri halkın inançlarına ve dinsel edimlerine zarar verdikleri düşüncesinde olduğu içindir ve bu yüzden düşünürleri eleştirir. Gazzali bu ilmi eleştirebilmek için önce vakıf olmak gerektiğinin bilincinde olarak üç sene kadar bu ilmi okur ve araştırır. Sonrasında eleştirilerini ortaya koyar. Feylesufları üç sınıfa ayırır. Bunlardan ilki dehrilerdir. Dehriler, âlemin yaratıcı tarafından yaratılmadığı düşüncesindedirler (Gazzali, 1972: 35). Bu düşüncenin dönem toplumunda kabul edilmesi İslâm inancına ters olan bir durumdur ve tehlikelidir. Haklı inkâra sürükleyen bir yapı barındırdığı için eleştirilir. İkincisi tabîyyûndur, ahiretin varlığını kabul etmediler ve insanların öldükten sonra ruhlarının tekrar bedene dönmeyeceğini söylediler. Bunlar hayvanlar ve insanlar üzerine cerrahi anlamda çalışan kimselerdir fakat sevap-günah, kıyamet, azap, cennet-cehennemden vb. kabul etmediler (Gazzali, 1972: 36). Toplumda böylelerinin var olmaları inanca terstir. Bu düşünceyi kabul ederek yaşayan insanlar, dünyada dilediği kadar istediğini yapabileceği, şehvi arzularını gerçekleştirebileceği için toplumda ahlaki bir bozukluk ortaya çıkaracaklardır, bu yüzden eleştirilirler. Ayrıca onların düşünceleri, toplumdaki insanların inançlarında, özellikle dini anlamda yanlış düşünceler barındırmalarına sebep olacağını için de eleştirilir.

Gazzali üçüncü olarak Batnilikte’de Ta’limiyye mezhebinden olduklarını söyleyenlerin toplum içerisindeki tutumlarını ele alır. Buradakilerin görüşlerinin özüne bakıldığında onlar imam tespitinde delil gösterememektedir. Onların görüşlerinde masum imama inanmak olduğu için akli ve bireysel görüşü reddetmektedirler. Bu durum Hz. Muhammed’in ortaya koyduğu bildirilere yani Kur’an ve sünnete ters düşmektedir. Gazzali batnilere inananların halini de tuhaf karşılar. Batnîlerin gayeleri, halkı bir öğretmene ihtiyaç olduğuna inandırarak onları

bu konuda ikna etmektir. Fakat bunun gerçekleşmemesi için insan aklını kullanmalıdır. Gerekirse bunlara inananlardanmış gibi yaparak onların gerçek hallerini görerek uzak durmak gerekir (Gazzali, 1972: 57-58). Düşünceleriyle dini anlayışı etkileyen batıniler, inanan insanların toplumda bir arada yaşamalarını yine dini ve ahlaki yaşayışlarını etkiler, bozar bu yüzden eleştirilir.

Gazzali'nin değerlendirmelerinin dördüncü kesimi tasavvufla ilgilenenler üzerinedir. Gazzali'de sufi ortamlarda bulunduğu için Hallac-ı Mansur'da ortaya çıkan 'ene'l-hakk' (ben Tanrıyım) anlayışını ve bunun gibi Tanrıya yerleşmek (hulûl), tanrı ile bir olmak (ittisal) gibi tasavvufî görüşleri ve kendinden geçerek söylenen şeriata aykırı sözleri (şathiye) gerçek tasavvufun dışına çıkmak olduğunu söyleyerek eleştirmektedir. Çünkü bu söylemlerden sonra toplumda bazı insanlar kendilerini bazı ibadetlerden kurtulmuş görmüşlerdir. Buradaki söylemler insanlara acayip gelmiştir. Örneğin çiftçilerin bir kısmı buradaki düşünceleri duyduklarında kendi işlerini bırakarak başka davaların arkasından gitmişlerdir (Gazzali, 1985 I: 174-175).

1.5.3. Toplumunu Etkilemesi Açısından Bilim ve Bilginlere Eleştirisi

Gazzali toplumda insanların, dini olmayan akli ilimlerle ilgilenmeleri konusunda bazı sıkıntıların olabileceğini ve bunun toplumu olumsuz etkileyeceği üzerinde durmaktadır. Çünkü Gazzali buradaki ilimlerle fazlaca uğraşmanın insanı haktan saptıracağı düşüncesindedir. Hatta cahil dindar kimseler bundan daha çok etkileneceklerdir. Gazzali nazarında halk, insan sağlığıyla ilgili olması bakımından tıp bilimi ile ilgilenmelidir ama diğer doğa bilimleriyle ilgilenilmesinde böyle bir zorunluluk yoktur. Yine sihir, tılsım, büyü vs. toplumdaki insanlara zarar vermek amacıyla kullanıldığı için yerilmektedir. Örneğin, toplumda yaşanan bir olay veya insanın kendisinde ya da doğada gerçekleşen bir durumu yıldızların hareketlerine bağlaması doğru değildir. Çünkü insanlar burada yıldızları başlarına gelen şeylerin gerçek nedeni olarak görebilmektedir, bu da halk için sakıncalıdır (Gazzali, 1985 I: 153).

Gazzali toplum içerisinde anlatılması bakımından kıssaları değerlendirirken dinleyenlere dini emirleri verdikleri için anlatılabilir görmektedir. Peygamberin kıssaları da anlatılabilir fakat yalan söyleyerek halkın anlamayacağı bir dilden konuşmak zararlıdır bundan kaçınmak gerekir (Gazzali, 1985 I: 171). Toplumda etkiye sahip olması bakımından şiiri de ele alan Gazzali, genellikle aşık ile maşuğu anlatan vaazları dinleyen, cemaatin oluşturduğu kesime vurgu yapar. Şiirin çoğunlukla dinin namına zarar verici olduğunu, insanın şehvet hislerini harekete geçirdiğini bu yüzden mev'ize ve hikmetli sözleri içeren şiirleri ancak istidlal yoluyla nakledilebileceğini ifade eder. Yine de havasstan kimseler bu şiirleri dinleyebilirler (Gazzali, 1985 I: 173-174).

Gazzaliye göre tamat ve şatahat da haramdır. Çünkü şatahat'ın içerisinde daha önce belirttiğimiz Hallac-ı Mansur'un iddia ettiği ene'l hak gibi sözler vardır. Tamat ise şeriate ait kelimelere zorla faydası olmayan batını bir anlam yüklemektir (Gazzali, 1985: 177). Her ikisi de sakıncalıdır. Bunlar toplumdaki yaşayışta karışıklığa sebep vereceği gibi insanların kafalarını karıştıracaktır. Sonuç olarak ilimlerle ilgilenirken toplumun dikkatli olması gerekmektedir. Hem ilimleri savunan kişilere karşı hem de onların söylemlerinin yayılmasına karşı. Bu yüzden ilimler toplumda gerekli şekilde gerektiği gibi amacına hizmet edecek şekilde kullanılmalıdır. İlimlerin toplum ile ilişkisinde insanın çaba göstermesi gerektiğinden bahsedilmektedir. İlim Gazzali'ye göre, insanı ahiret âleminin nimetlerine götüren en önemli vesilesidir. İnsan buna ulaşmak için doğru düşünüp, doğru eylemelidir.

Gazzali toplumda ilimlerin konularını dikkate alarak kullanılmalarını eleştirdiği gibi bilginleri de eleştirmektedir. Aydın'ın ifadesiyle Gazzali'nin bu konudaki yaklaşımı şu şekildedir: “Bilginleri, dünyaperestlik, tutuculuk, mezhepçilik, halkın kafasını karıştırma, hasedçilik, ahiret bilimini terketme, sultanlara yaranmaya çalışma vb. argümanlarla eleştiren Gazzali, ben merkezci tutumla, bilgini din bilgini, bilimi de dinbilimle özdeşleştirir ve her dönemde gerçek bilginlerin bulunduğunu söyler; çünkü onca Tanrı, her yüzyılda bir müceddit gönderir. Bu bilginler, diğerlerinin aksine dünya bilimini değil, ahiret ve tevhit bilimini öğretirler; hiçbir yarar gözetmeden Tanrı'nın dinini yayarlar” (Aydın, 2017a: 13-14). Anlaşılacağı üzere, Gazzali bütün bilginleri olumsuz özelliklerle

değerlendiren bir görüşte değildir. Denilebilir ki, bilgin, dünyayı ahiret için hasat edilecek bir yer olarak gören ve buna göre araştırmalarında, gözlemlerinde, çalışmalarında bulunandır.

1.5.4. Toplum Düzeni 'İdeal'

Gazzali'nin toplum konusunda yapmış olduğu bu eleştirilerden sonra ideal olan topluma yönelik inancına dair neler düşündüğüne değinmek gerekir. Ona göre, toplumsal birliğin sağlanması için taklit bağından kurtulmak gerekir. Ancak böylece insanların hakikati bulabileceği görüşündedir. Yine bu toplumsal birlik için mezheplerin taasupluğundan kurtulmak gerekir. Çünkü mezhep taasupçuluğu birçok çatışmanın kaynağıdır ve bunun kökeninde taklit yatmaktadır. Kaldı ki, hakikati hakikatle öğrenmek gerekmektedir bir diğer insanla değil (Gazzali, 1972: 24-25)

Gazzali'nin toplum düşüncesi, Aydın tarafından incelenmiştir. Buna göre, insanlar arasındaki ayrılıkları birleştirmek için bazı ölçütlerin olması gerekir. Bu ölçütlerden bir tanesi Kitap'tır (Kur'an-ı Kerim), bir diğeri de Sünnettir. Ta'limiye mezhebi mensupları, mantıkçılar ve kelamcıların muhalefet edemeyeceği şekilde, hak olan bu ölçütlerin kullanılması gerekir. Böylece Kur'an ile bu insanların (ta'limiye mezhebi mensupları, kelamcılar vs.) söylemleri meşrulaştırılmış olacağı için ayrılıklarında önüne geçilmiş olacaktır. Eğer ki, bu insanlar söylenenlerin hak olduğu düşünüp bu meşrulaştırmaya kulak verilirse ihtilaflarda ortadan kalkacaktır (Aydın, 2007a: 22). Bu yüzden *İhyâ* çalışmaları ve fihhi anlamda *Mustasfâ* çalışmaları, felsefi anlamda da doğruyu arama ölçütlerinde değerlendirdiği *Tehâfütü'l-felâsife* eseri önemlidir.

Gazzali'nin yaşadığı toplumda bazı insanların dini, ahlaki ve sosyal bakımdan bozulmaları söz konusudur. Yine bu yüzden bazı insanlar makam, mevki peşinde, taklitçi bir hayat idame ettirmektedir. Böylece iç karışıklıkların hâkim olmasıyla ortaya çıkmış olan bozulmaya doğru giden toplumu Kur'an ve sünnet ışığında, ehlisünnet insanların da görüşlerine başvurarak, özellikle ideal insan olan kâmil insan ve ideal toplum olan fazıl toplum yapma amacı güdülmektedir. Böyle bir topluma ulaşmanın ilk adımı dini olurken ahlaki, kültürel ve sosyal boyutta da

ıslahatların olması gerekmektedir, bu bir nevi yenileşmedir. Ama bu ıslahatların gerçekleşmesi, insanın önce kendisini yenilemeye başlamasıyla mümkündür. Bu ferdi bir yenilenmedir. Sonrasında bu insanın ailesini, çevresini ve toplumunu ıslaha götürmesi söz konusu olacaktır ve böylece toplumun yenileşmesi meydana gelecektir.

Gazzali'nin topluma dair ele aldığı bir düşünce daha vardır ki 'uzviyetçi toplum anlayışı' olarak değerlendirilmektedir. Günay'ın ifadesiyle Gazzali'nin uzviyetçi yaklaşımı şu şekildedir: "Gazali'ye göre, canlı varlıkların organları gibi, toplum hayatında da organlar mevcuttur ve çeşitli meslek ve fonksiyonlar aslında bu organlara tekabül etmekten başka bir şey yapamazlar. Mesela hükümdar toplumun kalbi ve sağduyusudur; kadı arzusu, polis de öfkesidir" (Günay, 1988: 171). Aslında toplumun idamesinde, organların doğru çalışmasında kardeşlik, karşılıklı yardımlaşma, iyiliği emredip kötülükten sakındırma ve adaletli olmak prensiplerinin sağlanmasıyla olacaktır. Böylece ortaya dayanışmalı, ahenkli, bir toplum ortaya çıkacaktır. Bu ideal haliyle de toplum, canlı ve tek vücut bir toplumdur (Günay, 1988: 171).

Dinin toplum ile olan ilişkisinde, dinin niteliği de önemlidir. Günay'ın bu konudaki Gazzali düşüncesine getirdiği bakış şu şekildedir: "Esasen, Gazali'ye göre din, hem insan hem de toplum hayatının temelini oluşturmaktadır ve devlet onun koruyucusudur. Bu bakımdan Gazali, devlet ortadan kalkarsa veya zayıflarsa, dinin oturduğu temeli koruyan bir organizasyon da kalmayacağından onunda zayıflayacağı görüşündedir" (Günay, 1988: 174). Denilebilir ki, din ideal anlamda var olacak toplumda yegâne gerek şarttır.

Sonuç olarak, insan toplum halinde yaşamak zorunda olan bir varlıktır. Onun toplumsallığı tabii ve fitri bir özelliktir. Çünkü insan muhtaç olan bir varlıktır. Yiyecek, giyecek, barınma temininde bir diğerine muhtaçtır. Bir çiftçi tarlayı sürmek için demirden yapılmış pulluğa ihtiyaç duyar bunu demir ustası yapar, demir ustası demire ihtiyaç duyar bunu madenci bulur, madencinin de demiri çıkarmak için makinelere ihtiyacı vardır ve bu muhtaçlık silsilesi böyle gider... ama madencinin de demir ustasının da karnının doyması için çiftçiye muhtaçlığı söz konusudur. Dolayısıyla zorunlu olarak insan bir diğeriyle münasebet içinde olmaktadır. Çünkü

ortak yarar uğruna insanların birlikteliği söz konusudur. Böyle olunca insanların birlikte yaşaması, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünü gerektirir. İnsanın bilgi öğrenmesi, ahlaki yönden iyiye gitmesi ve bu anlamda başkalarına örnek olması, toplum halinde yaşayışın hem gerekleri hem de getirileridir. Gazzali'nin toplum anlayışında ideal olan toplumsal yaşayışına ulaşılması için dini düsturlar çok önemlidir. Bu dünya yaşamının geçici olması ve bütün canlıların sonlu olması düşünülmesi gereken konulardır. Yaşayış bunlar üzerinde inşa edilebilir. Ayrıca insanları birliktelik altında toplamak gayesiyle, taklitçilik yapmak, körü körüne mezhep ya da fırkalara bağlı olmak ve onların görüşlerini savunmak tam tersine insanları ayrılığa götürmektedir. Bu yüzden akıl ve vahiy arasında ahenk içerisinde ferdi ve toplumsal ahlakla bezenmiş ebedi ahiret saadeti için hazırlanmaya çalışan tüm halk insanları, hangi tabakadan olursa olsun, (köylü, asker, zanaatkâr vs.) el birliğiyle çalışarak birliktelikli, bütünlüklü bir yapıyla fazıl topluma doğru yol alan yaşamak söz konusu olacaktır. İdeal olan bu yaşayışta önemli olan husus, bireysel anlamda kendini tanımaya başlayan insanın referans noktasının mahiyetidir.

1.6. Gazzali'de İnsan ve Eğitimi

İnsanın kendisine ve evrene dair tanıma gerçekleştirmesinde eğitimin rolü büyüktür. Gazzali'nin *İslâm'da Eğitim* eseri eğitim alanına dair yazılmış bir eserdir. Buradaki konular; ilmin fazileti, ilmi yayan âlimin fazileti, aynı zamanda ilmin ve âlimin önemi, uyulması gereken edebi ölçüler, öğretmen görevleri, öğrencinin vazifeleri, anne-babanın sorumlulukları oluşturmaktadır ve daha başka birçok konuya da değinilmiştir. Gazzali'nin bu konulara yaklaşımı önemlidir. Gazzali eğitim için eserinde, hadis ve ayetlerden örnekler vermiştir, daha iyi bir eğitimin olmasını amaçlamaktadır. Öğretmen ve öğrenci arasındaki bağı sağlamlaştıran, edep çizgisinde bir eğitimin daha bereketli olacağını savunur. Çünkü edep ile kat edilen yolun Gazzali açısından daha bereketli ve kalıcı olacağından şüphe yoktur (Gazzali, 2014: 12). Gazzali düşüncesinde eğitim, insanı doğru ve iyi davranışlara yönlendirmelidir. Eğer insan, bir makama gelmek, insanlar arasında övünmek ve dünyasal menfaat sağlamak için ilim öğreniyorsa, amaç buysa bu şekildeki davranışları kötüdür (Küken, 2001: 370).

1.6.1. Eğitimin Gerekliliği

İnsanda güzel ahlakın oluşmasının tek yolu Gazali'ye göre eğitimidir. İnsan, mücadele ederek, nefsin isteklerini dizginleyerek aşırılıklardan kurtularak orta yolu izleyen bir yaşam sürebilir ve bunu eğitimle gerçekleştirebilir. Bu konuda din, eğitimde insanın başarılı olmasının bir yönünü teşkil eder. Çünkü davranışlarda dinin koyduğu ahlak kuralları göz önünde bulundurulursa eğitimde ahlakın güzelleşmesinin kapısı da açılmış olur (Oruç, 2009: 67-68). Cehalet'in bir hastalık olduğu düşüncesine sahip olan Gazzali, bu cahillik hastalığının tedavisi için eğitiminin gerekliiği üzerinde durur. İnsan; akıl, iman, adalet, hikmet, iffet, şecaat, sevgiye sahip olursa bunun doğal sonucu ahlak olacaktır (Gazzali, 1985 III: 154-155). Denilebilir ki, kaynağını bunlardan alan bir eğitim felsefesi, hem zihne ve kalbe hitap edecek, hem de bilgiyi ve değerleri birlikte hayata geçirmeye neden olacaktır. Bunların gerçekleşmesi için eğitimin ve öğretimin birlikte olması gerekir.

“Diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da Gazali, kendine has özgün bir yöntem geliştirmiş, kalbi merkezileştirerek, onda var olanı açığa çıkarma ve bu elde edilen bilgiyi de pratiğe yansıtma olarak özetleyebileceğimiz bir eğitim anlayışının hem fikri önderliğini yapmış ve hem de bunu bizzat hayatında kendisi yaşamıştır” (Oruç, 2009: 8). Denir ki; “İlim amelin hizmetçisidir, amelde ilmin gayesidir. Amel olmasaydı ilim talep edilmezdi. Aynı şekilde ilim olmasaydı, amel de talep edilmezdi” (Gazzali, 2014: 13). İşte Gazzali bu ilişkiyi çözümlenmekte, ilim amel bağlantısı çerçevesinde eğitim alanına dair çeşitli konulara değinmektedir. Gazzali temelde eğitimi üç başlıkta inceler;

- 1) İlim: İlmin fazileti, önemi, âlimlerimizin ilme verdiği önem.
- 2) Öğretmen: Âlimin önemi, dindeki yeri, âlimin öğrenciye karşı davranışları, daha iyi bir eğitim için âlimin görev ve sorumlulukları
- 3) Öğrenci: Öğrenci olmanın, ilim yolunda olmanın fazileti, öğrencinin görev ve sorumlulukları (Gazzali, 2014: 13-14).

Gazzali'nin ilim, öğretmen ve öğrenci konusunda nasıl açıklamalarda bulunduğunu vermek gerekir. Çünkü onun hem insana yüklediği değeri hem de ilme yüklediği manayı görmek açısından önemlidir.

1.6.1.1. İlimin Önemi ve Gerekliliği

Eğitim-insan ilişkisinde ilim nasıldır? Eğitim açısından önemli olan ilimdir. Gazzali'ye göre; ilim insana has bir özelliktir, mesela kuvvetli olmak, şefkatli olmak hayvanlarda da vardır insanlarda da ama ilim öyle değildir insana gizli kalmayacak şeyleri açar (Gazzali, 2014: 36). İlim konusunda hadislerden ve rivayetlerden örnekler veren Gazzali aslında ilmin ne kadar önemli ve de değerli olduğu konusunda iki taraflı yaklaşır görünmektedir. Bunlardan ilki; ilmin bu dünyada insana verdiği değeri ve faydası, diğeri de ilmin öteki dünya dediğimiz ölümden sonraki hayatta sağlayacağı değer ve faydadır.

Bu durumu şu sözlerle açıklamaktadır: “İlim ehli iki dünyada da mesuddur. Vaadedilmiş Firdevs cennetinde ebedidirler. İlim izettir, ilim ehli muhteremdir. Cehalet aşağılıktır, Cahillikler dışlanmıştır.”

Yine denir ki: “Kalbin yaşaması ilimdir, ondan faydalan. Kalbin ölmesi cehalettir ondan sakın. En hayırlı azık takvadır onu azık edin. Sana bu vaaz yeterlidir, ona dikkat et.”

Cahillerle yaşamak güzel gelmez, onlar bilakis ölüdürler ve onların kıyafetleri de kefenleridir...” (Gazzali, 2014: 56). Bu sözler hem ilim hem de cahillik konusunda Gazzali'nin bakışının nasıl olduğunu gösterir niteliktedir.

İlim; Gazzali'ye göre ulaşabilen herkese farz-ı ayn'dır. Ancak bu demek değildir ki sadece dini ilimler konusunda böyledir. Bu durum sadece Allahu Teâlâ'yı tanımakla, namazla, zekâtla, oruçla, hacıla alakalı olup, helal-haram ve bunun dışındaki meselelerle de alakalıdır (Gazzali, 2014: 34). İlim aynı zamanda mala karşı da üstündür. Gazzali bunu açıklarken Abdullah b. Abbas (r.a.) görüşüne uyar. Ona göre; ilmin mala yedi yönden üstünlüğü bulunmaktadır. Bu üstünlükler; ilim peygamberin mirasıdır, ilim sahibine bekçilik yapar, Allah Teâla ilmi isteyene verir, ilim kullandıkça eksilmez, ilim ehlinin ameli yanındadır o ölmez, ilim sahibi kabir azabı görmez. Birde mal'a bakacak olursak; mal firavunların, eşkıyaların mirasıdır, mal sahibi eksilmesin diye başında bekler durur, Allah Teâlâ malı istediğine verir, harcama yaptıkça mal eksilir, mal sahibinin malı başkasının olur ameli kesilir çünkü o ölür, mal sahibi kabir azabı da görür (Gazzali, 2014: 52-54). Böylece malın varlığı

ilmin varlığı karşısında dünya hayatında çok fayda sağlayan, iyi ve övülen bir şeymiş gibi algılanıp biriktirerek geçen yaşam geçicidir. Fakat ilim sahibi olmak ve onun ürünlerini ortaya çıkarmak insana kalıcı kazancı sağlayacaktır.

Gazzali'ye göre ilim tahsil etmek iki kısımdır. Birincisi kesbi ilim tahsili; derslere devam etmek ve hocanın yanında okumakla elde edilen ilimdir. İkincisi semai ilim tahsili; âlimlerin yanında onların dünya ve din işlerini işitmeyle öğrenilen ilimdir. İnsan bu ilme ancak ulemayla muhabbetle hâsıl olur (Gazzali, 2014: 58). Bunların yanında Gazzali ilim öğrenmenin üzerinde durduğu gibi hangi ilmin öğrenildiğinde önemli olduğunu söyler. Nitekim o astronomi, büyü vs. ile ilgilenmeyi ne ilim ne de ilimle ilgili bir şey olarak görür. Bu konuda Gazzali dini ilimlerin öğrenilmesinin ilk gereklik olduğu ve devamında da diğer ilimlerin öğrenilmesinin sınırları aşmadıkça gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Bundan sonra Gazzali ilim öğretilirken derslerin önem sırası olduğuna dikkati çeker. Önem sırasına göre dersler şöyledir: Çok önemli olanlar; ibâdet, adet, mühlikât, münciyât'tır. Önemli olanlar; kitap, sünnet, icmâ, sahabe yolu, fıkıh, kelim, lûgât, nahiv, kıraat, tecvit, tefsir, usûl-i fıkıh, usûl-i hadis, tıp, hesap'tır. Önemsiz olanlar; şiir, tarih'tir. Zararlı olanlar; sihir, tılsım, şa'beze, telbîsât'tır (Çelikel, 2006: 83). Ayrıca ilimle amel etmek Gazzali açısından gerekli hatta zorunludur. Örneğin; bir doktorun doktor olduğuyula amel etmesini insanlar üzerindeki teşhis ve tedavisiyle gösterdiği gibi insanlarda öğrendikleri ilimle amel etmelidir (Gazzali, 1985 III: 170). İlme değer yükleyen Gazzali'de eğitimin bir diğer unsuruna geçebiliriz.

1.6.1.2. Öğretmenin Vasıfları- Bilginin Kazandırılmasında Öğretmenin Yaklaşımı

Eğitim-insan ilişkisinde öğretmen nasıldır? Gazzali eğitimde genel olarak öğretmenin; öğrettiği alana hâkim, temiz kalpli, dili düzgün ve telaffuzu güzel, düzenli ve adil, nasihatçi, mülayim, nesep bakımından şerefli, yaş bakımından da büyük olması gerektiğini söyler. Öğretmen, sınırlı olmamalı, siyasete karışmamalı ve dini işleri de dünya işlerine tercih etmelidir (Gazzali, 2014: 76). Yani öğretmen

öğretme maharetine sahip olmalıdır. Anılan bu özellikler de öğretmenlik maharetinin genel vasıflarıdır.

Özelde ise öğretmen ilkin gözlemci olmalıdır. Hangi öğrencisinin ne derece öğrenebileceğini bilebilmeli ve ona göre ilim öğretmelidir. Bunu yaparken yumuşak bir şekilde hareket etmelidir. Çünkü özellikle ilim öğrenenler çocuk yaştaysalar bu onlara yükümüş gibi gelebilir ve acı verebilir. Bu sebeple öğrenciyi kendinden uzaklaştırmadan nezaketle tatlı dille öğretmen olunmalıdır. Gözlemci olan öğretmenin üzerinde duracağı bir diğer konu öğrencinin edep bakımından eğitilmesidir. Çünkü edep eğitimden önce olur. Sonrasında eğitim diğer unsurları gelir. Edep öğrenciye nerede nasıl eylemesi konusunda bir karakter kazandırdığı gibi bu karakterin kazanılması öğrencinin tabiatına göre şekillenir. İşte öğretmen tam da bu şekillenmede öğrenciye bir şahsiyet aşılama görevinde bulunur. Bu yüzden öğretmen öğrencinin tabiatına, zekâ ve idrak seviyesine göre öğrenciye şahsiyet inşa etmelidir. Çünkü öğrenciye gücünün yettiğinden fazla öğretirse bu onda umutsuzluğa sebep verebilir ve öğrencinin eğitimi sıkıntıya girebilir. Bu yüzden öğretmen yavaş öğrenen ile çabuk öğrenen öğrenciyi ayırt etmemelidir. Öğretmen, öğretme konusunda anlamayan öğrenciye anlayasıya kadar tekrar etse bile anlatmalıdır, kızmamalıdır (Gazzali, 2014: 80). Burada dikkat edilmesi gereken ilmi öğrenmek isteyenle istemeyenin ayrımını bilmektir. Çünkü ilmi öğrenmeye önem vermeyene ilim öğretilmez. Ama öğrenmek istiyor anlayamıyorsa tekrar tekrar anlatmalıdır.

Gözlemini yapan öğretmen, eğitiminde öğrenciyle, tane tane anlaşılır bir şekilde konuşarak, onun anlayabileceği kelimeler kullanarak faydalı bir iletişim kurmalıdır. Anlatırken bıkkınlık oluşturacak şekilde uzun konuşmamalıdır. Çünkü öğretmen bu şekilde anlatmazsa öğrenci ondan istifade edemez. İstifade etse de fayda sağlamaz. İlimden fayda sağlamak için sebat etmek en önemlisidir. “Çünkü ilim kim sebat ederse meyve verir” (Gazzali, 2014: 80). Sebat etmek, devamlılıkla ilgilidir. Ayrıca ilmi öğrenmek isteyen de esirgememelidir. Öğrencileriyle güzel konuşarak anlatan öğretmenin eğitime niyet etmesi gerekir. Bu durumda yapılan eğitim, Allah’ın kullarını hakka yönlendirmek şeklindeki bir niyetle gerçekleşmelidir. Öğretmen eğitim verirken öğrencinin en çok ihtiyaç duyduğu konudan, ona dünya ve ahirette fayda verecek en önemli alandan başlamalıdır.

Eğitim evi tamir etmek gibidir, evi tamir eden hasara uğramış yerden tamire başlar, böylece öğretmen öğrenciye hangi konuda bilgisi yoksa onu öğretir, o konudan başlar (Gazzali, 2014: 84).

1.6.1.3. Öğrencinin Görevleri- Bilgi Kazanımında Öğrencinin Tutumu

Eğitimin ikinci unsuru olarak öğretmeni ele aldıktan sonra eğitim-insan ilişkisinde öğrencinin durumunu değerlendirmek gerekir. Burada anne babaya da rol düşmektedir. Çünkü öğrencinin belki de ilk alması gereken eğitim; anne-babanın çocuğunun edep ve terbiyesiyle ilgilenmesi şeklindedir. Gazzali dönemindeki erkek çocuklarının, babaları tarafından övünç kaynağı yapılmasını eleştirmektedir. Bu yüzden erkek veya kız ayrımı yapılmadan onlarla ilgilenmek gerekir. Çocuk için ailenin yapabileceği şeylerden biri, kötü arkadaşlardan çocuğu uzak tutmalarıdır. Ayrıca aile, çocuğu kötü davranışlardan korumak için spor yapmaya yönlendirebilir. Çocuğu eğitirken oyuncakları olması onu mutlu hissettirir, hayal gücünü gelişmesinde de katkı sağlar fakat oyuncaklarını belirli bir sınır dâhilinde oynamasına izin vermelidir. Öbür türlü oyuncakları elinden alındığında çocuk kendini mutsuz hissedecektir. Birde çocuk iyi davranışlarda bulunduğunda onu tebrik etmeli, ödüllendirmelidir (Küken, 2001: 359-361).

Ailenin çocuk eğitimindeki rolünden sonra öğrencinin görevlerinden bahsetmek gerekir. Bunlar; öğretmene itaat etme, öğretmenin yanında tevazu gösterme, öğretmenin hakkını önemseme, öğretmene ikram etme, ilmi ciddiyete alma, kitaplara tazim etme, öğretmene tazim etme, öğretmenin çocuklarına tazim etme, ilim talep etmede övünme, öğretmene dua etme, nefis temizliği, ilim seçim konusunda üstadına danışma, ilim talebinde yolculuk yapma, öğretmenin huzurunda uzağa oturma, halis niyet, kıyafet seçimi, ilimlerin en önemlisine öncelik verme, vakitten faydalanma, ilim talep etme, güzel soru sorma, küçük yaşta ilim öğrenme, öğrenciyi sapıklığa götüren ilimlerden uzak durma, ciddiyet ve gayret gösterme, ezber yapacağı saati belirleme, büyük gayret gösterme, ilim talebinde takva etme, ilme şükretme, ilmi muhafaza etme, unutkanlığa sebep olan şeyleri bulup ona göre önlem alma, ezberi kalıcılaştırmak için tekrar etme, ilim yolunda sefer etme,

nasihatleri dinleme şeklindedir (Gazzali, 2014: 96-126). Aynı zamanda *İhyâ*'da bahsedildiği gibi öğrenci ilmi talep ediyorsa kibirlenmeyip can kulağıyla hocayı dinlemeli, ihtilafli konuları ilk olarak görüyorsa kulak vermekten çekinmeli çünkü bu onun kafasını karıştırabilir. Öğrenci kendisine faydasından istifade edeceği derecede faydalı ilimleri öğrenmeli, ilmin herhangi bir dalına atlamadan önce tertibini yapmalı ve temel atmalıdır sonra bilmelidir. Öğrenmesi gerekeni öğrenmeden bir diğer ilme de el atmamalıdır (Gazzali, 1985 I: 220-227). Denilebilir ki öğrenci, düşünüş ve eylem bütünlüğünde iyiye, faydaya ve gelişmeye yönelik, farkındalık içerisinde sergileyeceği davranış durumlarına, tutumlarına sahip olmalıdır.

Sonuç olarak Gazzali'de insan ve eğitim başlığı altında bakıldığında eğitime önem verdiği görülmektedir. Birey babanın ve bir nevi ailenin edep ve terbiye eğitiminden sonra ilmi eğitim alabilecektir, bu ilmi eğitim ilkin dini eğitimler üzerinedir, sonrasında diğer ilimler ki, saptırarak olan ilimler hariç eğitim verilebilecektir. Devamında, öğretmene düşen görevlerin eğitim açısından neler olduğu, öğrenciye nasıl yaklaşması gerektiği önemlidir. Ardından öğrencinin nasıl hareket etmesi konusundaki, davranış ve tutumlarını genel çerçevede bilmesi, yerine getirmesi ve gerekenleri yapması söz konusudur. Dolayısıyla Gazzali'nin eğitim ilkelerinde insana göre eğitimin olması, somuttan soyuta giden, sevdirecek ve bir nevi ikna etmeye çalışarak gerçekleşen, korkutma ve cezaya da dikkat ederek yapılması gereken bir eğitim anlayışı vardır denilebilir. Aynı zamanda eğitim metodu olarak modern eğitim anlayışının temelinde de bulunan insanın eğitimle ilişkisinde; yaparak yaşayarak öğrenme, problem çözmeye yönelik öğrenme, anlatmanın yanında göstermeye dayalı bir öğrenme metodu görülmektedir denilebilir.

İnsan kendini tanımaya başladığında eğitimle yeterliliklerini veya kendine dair yeteneklerini keşfetmeye başlar. Burada öğretmenin öğrencisini tanıması ilerleyen yaşlarda öğrencinin özbenliğine dair özgüvenini etkileyeceği gibi yine öğrencinin kendisine dair saygısını aynı zamanda benliğine dair imgesini de şekillendirip etkileyecektir. Çünkü öğrenci ailesinden arta kalan okul zamanlarında birçok şeyi öğrenip öğrenemeyeceği veya yapıp yapamayacağını bilgisine sahip olur. Nitekim insanın içerisinde var olanı açığa çıkararak bu bilgiyi pratiğe yansıtmak şeklinde de ele alabileceğimiz eğitim algısında, Gazzali kendi eğitim

anlayışının hem fikri önderliğini yapmış hem de bunu bizzat hayatında kendisi yaşamıştır (Oruç, 2009: 8). Eğitim insanın ben neyi yapabilirim, neyi yapamam konusundaki sorularının cevabında yardımcı unsurdur. Çünkü eğitim insanın kendini tanımasında, gizil yeteneklerinin ortaya çıkarılmasında etkili içerikleri barındırmaktadır.

1.7. Gazzali’de İnsan ve Ahlak

Gazzali insanın teorik ve pratik hayatının önemli bir alanı olarak ahlaka çok fazla değinmiştir. İnsan için ahlak önemlidir, özellikle insan yetiştiği ortamdan ahlakî anlamda beslenir. Bu beslenme; diğer insanları örnek almak, amaç etmek, hem de taklit etmek üzerinden olabilmektedir. İnsanın benliği de toplumdaki ahlaki yaşayışın etkisiyle şekillenmektedir. Ahlak çok geniş bir yelpazedir. Bu yelpazenin altında Gazzali’nin ahlak hakkındaki düşüncelerini vermek ve bu ahlakın insan ile olan ilişkisini değerlendirmek gerekir. Çünkü Gazzali’nin ahlak düşüncesi, insanın kendini tanımasında ve nasıl bir yaşayış gerçekleştirmesi konusunda yardımcı olacak düşünceler barındırmaktadır.

1.7.1. Ahlak Anlayışı- Ahlaki Varlık Olarak İnsan

Gazzali’nin ahlak anlayışına bakacak olursak ilkin *İhyâ’u Ulûmi’-d-dîn* eseri rehberlik eder. *Abidler Yolu*, *Ey Oğul*, *Mizanu’l-Amel* eserlerinde de bazı ahlaki prensiplerin ele alındığı görülmektedir. Gazzali’ye göre ahlakın temel dayanağı Kitap ve Sünnettir. Aynı zamanda felsefecilerin ahlak üzerine söylemiş olduğu düşünceleri Gazzali hadis ve ayetlere dayanarak açıklamaya çalışır ki, böylece onların bazı fikirlerini dinden aldıkları konusunda söylemlerde bulunur. Öncelikle Gazzali’nin ahlaka yüklediği anlama bakacak olursak: “Ahlak, nefiste yerleşen bir melekedir ki fiil ve davranışlar, fikri bir zorlamaya ihtiyaç olmadan, bu meleke sayesinde kolayca ortaya çıkar. İnsan ahlaki anlamda kendini iyileştirmeye gayret göstermek zorundadır bunun yolu da mücahededir insan bunu gerçekleştirirse gerçek anlamda saadeti ve refahı yaşayacağı gerçektir” (Çağrı, 2013: 80-82). Moalimkhalif’in Gazzali’den alıntıladığı üzere: “Gazzali, *Mizânü’l-Amel* isimli

kitabında ahlâk kavramını şöyle ifade etmiştir: Ahlâk, üç temel kuvvetin terbiye ve islah edilip, davranışların güzelleştirilmesidir. Bu üç kuvvet; düşünme kuvveti, şehvet kuvveti ve öfke kuvvetidir. Gazzali, aynı eserde şöyle devam etmektedir: Ahlâk, kişinin kerih gördüğü düşünce ve davranışları güzelleştirmesidir” (B. Moalimkhalif, 2017: 16). Denilebilir ki, Gazzali’de ahlak, mutluluk yolunda kişinin kendisini bilmesi, eğitmesi ve daha iyiye giden bir ‘ben’ ile iyi olan (niyet, düşünce, söz, davranış) bulunmasıdır.

Gazzali’de ahlaki varlık olarak insana gelince, insan, nefsi, istekleri ve arzuları olan bir varlıktır. Diğer yandan akıllı ve bilen bir varlık olması nedeniyle bu duygularını bastırabilecek, vazgeçebilecek bir varlıktır. Çünkü insan hayır diyebilecek ahlaki bir fitrata sahiptir. Ruh ve beden birlikteliğinde varlığa sahip olan insan ahlaki mahiyette de bedeni koruyup geliştirmeli, ruhu da eğitmelidir. Denilebilir ki, ahlaki yaşam ruh ve beden birlikteliğindeki disiplinin sağlanmasıyla iyi olacaktır. Bu disiplini sağlayabilmek için aklın kontrolünü de devrede tutmak gerekir. Çünkü akıl hem olacak olanları önceden tahmin edebilir hem de arzu ve isteklerin önüne geçebilir (Çağrı, 2013: 86-88).

1.7.1.1. Teorik Ahlak ve Pratik Ahlak

İnsanın ahlaki yanını tanıdıktan sonra üzerinde durulması gereken konu Gazzali’de ahlakın iki boyutudur. Bunlardan birincisi, teorik ahlak, ikincisi de pratik ahlaktır. Sırasıyla bunları açıklamak gerekir. Böylece ahlaki düşünüş, eyleyiş ve yaşayışın sınırlarına dair genel bir yaklaşım görülmüş olunacaktır. Teorik ahlakta karşılaşılabilecek olan kavramlar genellikle irade, irade özgürlüğü, ahlaki yükümlülük, ahlaki sorumluluk, ahlaki yaptırım, değer, mutluluk ve ahlak eğitimi üzerinedir. Teorik ahlak ile anlatılmak isteneni daha iyi kavrayabilmek için bu kavramların içeriğini açmak gerekir.

İlk olarak irade, irade özgürlüğüne bakıldığında Çağrı’nın Gazzali’den alıntılacağı üzere ifadesi şudur: “Gazzali’nin tanımıyla irade sözlükte ‘maksada uygun bulunan şeyin belirlenmesi’ anlamına gelir. Başka bir deyişle irade, ‘bir şeyi benzerinden ayırma yeteneğidir’ ” (Çağrı, 2013: 104). Denilebilir ki, Gazzali’nin

düşüncesinde insan, eylemlerini iradeli bir şekilde gerçekleştirmesi için seçim yapması, bilinçli yapması ve gayeye yönelik yapması gerekir. Çünkü insan yaptığı eylemini iradeli ve bilerek yapması hakiki eylemi ortaya koyar. İradenin gerçekleşmesi için insanda isteğin olması gerekir ama bunun yanında insan akıl sahibi de olmalıdır ki, böylece mücahede edebilsin. Çünkü mücahede iradi çabanın adıdır. Ahlakî eylemleri fiiliyata dökmeyi sağlayan iradenin eğitilmesi gerekmektedir. Burada iki durumla karşılaşılır. Birincisinde, insanın iradesi dışında Allah'ın ona güzel ahlak vermesi söz konusudur, en güzel örneği peygamberlerdir. İkincisinde, riyazet ve mücahedeyle dayanan insanın, iradesini eğitmesidir. Ancak bu mücahede sırasında insanın akli bozulup mizacı fesada uğrayabilir eğer nefsin temizlenmesi için içine girmemişse riyazeti gerçekleştirmemişse insan nefsi bozuk hayallere dalar ve orada hapsolür. Hatta bunların bazılarında ömür boyu kurtulamayanlar da olur (Gazzali, 1985 III: 53). Gazzali'ye göre yapılması gereken şudur: “Herşeyden önce âlimlerin tahsil ettiği ilmin tahsili gerekir. Onların söylediklerini anlamak lazımdır. Bunu tafsil edip anladıktan sonra, diğer âlimlere keşfolunmayan bir rahmeti beklemek herhangi bir sakınca yoktur. Hatta bu rahmet, ilim tahsilinden sonra mücahede-i nefisle keşfolunur” (Gazzali, 1985 III: 54). Görülüyor ki, insan iradesini gerçekleştirirken mücadele etmeyi göze almalıdır. Bu mücadele, istemek ile eylemenin çatışmasında şayet nefis ıslah edilirse insana kazanmayı sağlayabilir.

Bir diğer kavram olarak ahlaki yükümlülükten bahsedildiğinde, Gazzali'ye göre; insanın ahlaki anlamda yükümlülükleri vardır. Hatta bu konuda ahlaki yükümlülükleri inkâr edenleri eleştirmektedir. Gazzali insanın ahlaki yükümlülüklerinin kaynağını vahye dayandırmaktadır. Böylece tabiatı itibariyle bencil olan insanın arkasındaki, yükümlülük yükleyen olarak otoriteyi göstermiştir. İnsanın ahlaki yükümlülükleri onun akli olgunluğa ulaştığı zaman gerçekleşir bu yüzden insan buluş çağına girdiğinde sorumlu olacaktır. Böylece buluş çağına gelip ne yaptığının bilincinde olan insan ahlaki emirleri yerine getirmekle yükümlüdür. Ahlaki anlamda yükümlülüğün ortaya çıkardığı iki sonuç vardır. Bunlar sorumluluk ve yaptırımdır (Çağrı, 1013: 129-134).

Teorik ahlakın bir diğer kavramı olarak ahlakî sorumluluğa bakıldığında, burada hukuki, vicdani ve dini sorumluluktan bahsedilir. Ahiret hayatının varlığını kabul eden Gazzali’de insanın sorumlulukları, davranışları kaçınılmaz bir şekilde gelişir. Çünkü insanın davranışlarından sorumlu olmasının temeli ahiret inancına dayanmaktadır. Buna göre ölüm bu sorumluluğun bilincinde olmak için hatırlatıcı ve düzenleyicidir. Böyle olunca dünya hayatı ahlakî muhteva kazanır. İnsanın bu hayattaki yaşayışı neden, nasıl, kim için sorularına cevap vererek gerçekleşir. Bu yüzden insanın sorumluluğunun bilincinde olması söz konusudur. Gazzali’de ahlakî sorumluluk konusunda üzerinde durulan bir diğer konu niyettir. Çünkü onun düşüncesinde insanı sorumlu hale getiren şey beden her hangi bir şekilde hareket etmesinden ziyade bedeni bu harekete götüren vicdan ve kalpte bulunan niyettir (Çağrı, 2013: 151). Görülüyor ki, insanın sorumluluğunda sadece eylemin değil onun altında yatan niyetinde önemi büyüktür.

Ahlaki yaptırıma gelindiğinde Çağrı’nın deyişiyle üç tür yaptırımdan bahsedilir. Bunlar vicdani, sosyal ve dini yaptırımdır. Vicdani yaptırım, insanın yapmış olduğu iyilik veya kötülük durumlarının sonucunda vicdanında hissettiği, huzursuzluk ve pişmanlıktır. Böyle bir durumda olan insan mutlu olamaz. Bu yüzden Gazzali’de vicdana ilim ve iman hassasiyeti kazandırmak gerekmektedir. Sosyal yaptırıma bakıldığında iki durumla karşılaşılır, biri hukuki anlamda cezalar, diğeri toplumun baskısıdır. Bunlardan hukuki anlamda yaptırımları gerçekleştirmek, devlete düşmektedir. Toplumun baskısı ise insanın toplumsal ahlak yaşayışına aykırı hareket etmesi sonucunda, toplumun diğer üyeleri tarafından kınanıp, ayıplanması şeklindeki cezalandırmadır. Son olarak dini yaptırım, ruhun ölümsüzlüğü ve ahiretin varlığına inanan insanın, ahlaki uyarıların tersi yönünde hareket etmesi sonucunda amellerinin iyi olmamasıdır. Bu yüzden insanın yaptığı en ufak iyilik karşılıksız kalmayacağı gibi en ufak kötülükte karşılıksız kalmayacaktır. Buna göre insanın cezalandırılması vardır (Çağrı, 2013: 152-157).

Gazzali’de diğer bir konu olarak “değer”e bakıldığında onun bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Ahlakî değerler hayır ve şer kavramları üzerine inşa edilmiştir. Ancak bu ahlakî değerler dine dayanmalıdır. Ahlakî değerlerin kaynağı

vahiy olduğu için mutlak hayır ve mutlak şerden bahsedilebilir. Aslında insan ne kadar dini minvalde hareket ederse o kadar değerlidir (Çağrı, 2013: 160).

Gazzali nazarında bir diğer kavram olarak “mutluluk” değerlendirildiğinde, ona göre uhrevi mutluluk hakiki mutluluktur. Bu yüzden insan hakiki mutluluğu gaye edinerek kendisine fayda sağlayan, lezzetli olan ve güzel gelen şeylere bu gaye ölçüsünde hareket etmelidir. Dünyadaki mutluluğunu bu gaye üzerine inşa etmelidir. Hayra ulaştıracak olan şeylerde hayır vardır ve insan bunun farkındalığında yaşamalıdır. Bu insanı ahlakta en büyük amaç olan marifetullah’a ulaştıracaktır (Çağrı, 2013: 167-172).

Son olarak teorik ahlaktaki “ahlak eğitimi” düşüncesine bakıldığında Gazzali burada insanları dört sınıfa ayırır. Birinci sınıf; doğru ve yanlış ayıramayan insanların olduğu sınıftır, bunlar cahildirler. İkinci sınıf; kötü olanı bildiği halde iyi hareketlerde bulunmayan sınıftır. Bunlar arzularının esiri olmakta, ahlaka aykırı davranışı alışkanlık haline getirmektedirler, hem cahil hem de yanlış yoldadırlar. Üçüncü sınıf; kötü ahlakın iyi olduğuna inanan ve bunu ödev kabul edenlerden oluşur. Bunlar hem cahil, hem yanlış yolda, hem de fasıktırlar. Dördüncü sınıf; düzeltilmesi en zor olan sınıftır insanın doğuşundan itibaren kötü ahlaka maruz kalarak yetişmesi ve bu bozuk ahlakın onda yerleşik olmasıdır bunlar cahil, yanlış yolda, fasık ve de şirrettirler (Gazzali, 1985 III: 158-159). Bu sınıfların eğitilmesi gerekmektedir. Bu yüzden ailelere, öğretmenlere ve öğrenenlere görev düşmektedir. Böylece ahlaki anlamda iyi yetişmiş insanlar sınıfı olacaktır. Bu görevlere daha sonra değineceğiz.

Teorik ahlaktan sonra pratik ahlak konusu ele alındığında, Gazzâlî düşüncesinde, ferdi ahlak, aile ahlakı ve sosyal ahlak terimleri ile karşılaşılmaktadır. Sırasıyla bunların içeriğine baktığımızda ilk olarak ferdi ahlakta insanın bedenini koruyup geliştirmesi, itibarını koruması ve ahlakını geliştirmesi gerektiği söz konusudur. İnsan bunu yaparken belirli faziletleri de kazanmalıdır. Bu faziletler örneğin, hikmet, şecaat, iffet, adalet, sabır, az yemek, cömertlik, diğergamlık, tevazu, doğruluk ve dürüstlüktür. Bu faziletler aynı zamanda erdemdir. İnsan öfke, haset, kibir, riya, mevki hırsı, mal hırsı, cimrilik, dilin afetleri vb. reziletlerden de kurtulma çabası içerisinde olmalıdır (Gazzali, 1985 III: 154-155). Denilebilir ki,

insanın kendini eğitmesinin ve yetiştirmesinin sırrı, bu faziletlerin ve reziletlerin farkına varılarak yaşayış gerçekleştirilmesindedir.

Aile ahlakına bakıldığında; evlenmenin önemli olması, sakıncaları olsa da birçok yararının bulunması söz konusudur. Eş seçiminde tercih yaparken ölçütler olmalıdır, ailede uyulması gereken kurallar olmalıdır. Bu kuralların detaylarına girilmeyecektir ancak aile kurarken ve aile kurulduktan sonra ahlakî zeminde birliktelik sürdürülmelidir (Çağrı, 2013: 243).

Sosyal ahlak konusu ele alındığında; burada toplumsal mahiyette bir durum söz konusu olduğu için medeni, iktisadi ve siyasi ahlaktan bahsedilmektedir. Bunların detaylarına çok girilmeyecektir. Kısaca söylenebilecek olan şey, bütün bu sosyal ahlakın dinamiklerinde insanın çaba gösterip akli iyi kullanmasıyla erdemler kazanacağı bir yöne sahip olması söz konusuysen yine ferdi ahlakın faziletlerinin de burada kazanılması mümkündür (Çağrı, 2013: 269).

Gazzali ahlakî düşüncesinde önemli bir diğer konu erdemler ve erdemlerin kazanılması konusudur. Denilebilir ki erdemler geçici olan şeyler değildir; kazanılmış ve alışkanlıklarla karaktere dönüşmüş kalıcı niteliklerdir. “İnsanlara ahlakî yetkinliği kazandıran bu erdemler üç yolla kazanılır. Bunlardan birincisi alışkanlık, ikincisi öğrenme, üçüncüsü ise ilâhî inayettir” (Durak, 2014: 456). Ayrıca Gazzali *İhya*'da âdâplardan bahsetmektedir. Ahlaki erdemler taşıması bakımından bu âdâplar önemlidir. Söz konusu âdâplar şunlardır: yemek âdâbı, evlenme âdâbı, kazanç ve geçim âdâbı, helaller ve haramlar, dostluk, kardeşlik ve sohbet âdâbı, uzlete çekilmenin âdâbı, yolculuk âdâbı, sema ve vecd âdâbı, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, geçim âdâbı ve nübüvvet ahlakı şeklindedir (Gazzali, 1985 II: 1105-1111). Bu âdâpların içeriği ve açıklamaları için aynı esere bakılabilir.

Gazzali *Eyyühe'l-Veled*'de ahlaki açıdan insanlara öğütleri bulunmaktadır. Bunlardan dördü insanın kaçınması gerekenlerdir, diğer dördü insanın yapması gerekenlerdir. Sırasıyla bunlara bakılırsa insanın kaçınması gerekenler şunlardır:

1. İnsan olabildiğince tartışmaya girmemelidir. Biriyle tartışmaya girdiğinde bunu kalabalık içerisinde yapmamalıdır.

2. İnsan kendi söylediğini yapmıyorsa diğerlerine sürekli ögütlerde bulunmamalıdır.
3. İnsan devlet başkanı veya siyaset adamlarıyla çok iç içe olmamalıdır ve onlara övgülerde bulunmamalıdır.
4. İnsan devlet yönetimindeki kişilere yağcılık yaparak, yapmacık davranarak, güzel sözlerde bulunarak onların hediye türü şeylerini kabul etmemelidir (Gazzali, 2017c: 98-107).

İnsanın yapması gerekenler şunlardır:

1. Bir insan efendi iken emri altında bulunanların ona karşı nasıl davranmasını istiyorsa kendisine de Allah'a karşı öyle hareket etmelidir.
2. İnsan kendisi için sevdiğini diğer insanlar içinde sevmelidir.
3. İnsan kalbini ve ahlakını güzelleştiren ilimleri okumalıdır.
4. İnsan bir yıl kendisine yetecek olan azıktan fazlasını saklamamalıdır, paylaşmalıdır (Gazzali, 2017c: 109-113).

Gazzali'nin buradaki söylemlerinden ahlaki yaşayışın dini mahiyetinin olduğu görülebilir. Bu konuda Gazzali şöyle der: “Şu dört mâniyi (rızk, tehlikeler, kaza ve kader ve musibetler) bertaraf etmek suretiyle çetin ve zor olan bu geçidi geçmen ve manilerini izale etmen lâzımdır. Yoksa ibâdet etmen bir yana; ibadetteki gayeni hatırlamana ve onu düşünmene bile seni bırakmaz” (Gazzali, 2017d: 205-206). Anlaşılacağı üzere insanın ibadetlerinde ahlakiliğin önemli olduğu vurgulanmaktadır. İnsanın ibadetlerinde ahlaki açıdan birtakım sınırlar vardır. İnsan bu sınırlara dikkat ettiği sürece hem dini vecibelerini yerine getirecektir hem de ahlak temelinde, toplumdaki diğerleriyle ilişkisinde sağlıklı bir yaşayış gerçekleştirecektir.

1.7.2. Ahlak Eğitiminde Ailenin- Öğretmenin- Öğrencinin Rolü

Ailenin çocuğun ahlaki eğitiminde oynayacağı rol çok önemlidir. Çünkü tohumlar ilk burada atılır. Ebeveynlerin hem örnek olması hem de çocuklarını güzel yetiştirmesi gerekir.

Ahlak eğitiminde ailenin çocuk için yapması gerekenler vardır. Bunları kısaca verecek olursak, çocuk acele yemek yememeyi, çok yemek yemenin kötü olduğunu, kötü konuşan ve kötü ahlaka sahip olan kimselerle oturup kalkmaması gerektiğini ailenin telkin ederek öğretmelidir (Gazzali, 1985 III: 199-200). Bazı zamanlar anne, babayla çocuğu korkutabilir. Aile çocuğu yalandan, hainlikten, hırsızlıktan, haramdan sakındırmalıdır. Yine çocuk iyi davrandığında onu övmeli, gerektiği zaman gerektiği şekilde azarlamalı ve fazla aşırıya kaçmamalıdır. Anne baba çocuğa öğretmene itaat etmeyi de öğretmelidir. Çocuk okuldan geldiğinde yorgunluğunu atmak için oyun oynayabilir. Bunun dışında oyun konusunda sınır konulmalıdır. Eğer ki aile nakış işler gibi ahlaki olanı çocuğa işlerse taşın üzerinden nakışın silinmediği gibi bunlarda çocukta silinmez (Gazzali, 1985 III: 200-203).

Ahlak eğitiminde öğretmenlere de büyük iş düşmektedir. Durakoğlu Gazzali'nin düşüncesinden hareketle öğretmenlerin görevlerini kısaca şu şekilde verir: "Öğretmen, öğrenciye karşı şefkatli ve merhametli olmalı, onu kendi öz evladı gibi kabul etmeli ve ona evladına davrandığı gibi davranmalıdır. Öğretmen, öğrencileri kendine karşı minnet duygusu altında bırakmamalı, onlara faziletli davranmalıdır. Öğretmen, bu hususta Hz. Muhammed'i örnek almalıdır. Öğretmen, yapılması gereken her nasihati, açıkça ve gurura kapılmadan yapmalıdır. Öğretmen, öğrenciyi hatalarından merhamet ve tembihler yoluyla vazgeçirmeli, öğrencisini herkesin önünde azarlamamalıdır. Çünkü alenen yapılan tekdir ve tazirler çocukta mahcubiyet duygusu uyandırabilir" (Durakoğlu, 2014: 221). Öğretmen çocuğun toplumda uyması gereken davranış kurallarını bilmesi gerektiğini ve iyi örnek olan kimselerin yaşam hikâyelerinden faydalanılarak temel dini bilgilerin çocuğa öğretilmesi gerektiği üzerinde durmalıdır. Çocuğun gelişimi temel alınarak, ahlaki telkinlerde bulunulmalıdır ve akıl yaşına geldiğinde öğretilenlerin yansıması çocukta görülür olmalıdır. Bu yüzden erken yaşlarda çocuğun kalbine ahlaki kaideleri işlemek gerekir. Böylece öğrenende dini ve ahlaki birliktelik daha kalıcı bir şekilde, varlığını sürdürür (Gurbetoğlu, 2018: 12).

Ahlaki eğitimde sadece aile ve öğretmenlere görev düşmemektedir öğrencinin de görevleri vardır. Öğrenci kötü sıfatlardan temizlenmek için gayret göstermelidir. İlim öğrenmeyi dünya işlerine tercih etmelidir. Tahsil görmediği konular üzerine

tartışmalara girmemelidir. Öğrenci ilim öğrenmeli ve yaşı ilerledikçe, öğrendiği ilim dalı üzerine çalışmalarını genişletmelidir. Yine ilimleri önem derecesine göre öğrenmek gerekir, hepsini öğrenmeye çalışmak öğrenciyi boğacaktır. Eğer ki, ilim öğrenilecek yaş geçmişse o kişi marifetullah için yaşmalıdır, ilimlerin değerlerini bilmelidir. Öğrencinin gayesi ruhu faziletleştirmek, Allah'a yakınlaşmak vs. olmalıdır. Makam, mevki ve servet avcısı olmak öğrencinin gayesi olmamalıdır. Öğrenci ilme ve öğretime saygı duymalı, kibirli olmamalıdır (Çağrı, 2013: 190-192).

Sonuç olarak Gazzali'de insanın ahlak ile olan ilişkisinde birbirinden ayrılmayan içiçe geçmiş bir bütünlük görülmektedir. İnsan ailesinde bir ahlak üzerine doğar. Bu yüzden insan kendi karakter ve kişiliğini oluştururken aile, öğretmen, toplum, çevre vs. den etki almaktadır. İnsanların bir aradalığını sağlayan ahlaki kurallar olduğu gibi yine insanın iç dünyasında öze ait ahlaki kuralları olabilmektedir. Nihai olarak insan 'ben kimim?'e cevap ararken ahlaki varlık olmaklığıyla karşılaştığında 'nasıl bir ahlaki varlığım?' sorusunu da yanıtlamalıdır. Bunu yaparken ahlaki eylemlerinin toplum tarafından nasıl görüldüğüne bakmalıdır. Çünkü insanın ahlaki anlamda kendini tanıması ve değerlendirmesi toplumun onu değerlendirmesinden farklı olabilmektedir. İnsan yaşayışında sadece kendine ahlaki değil topluma karşıda ahlaklı olduğu zaman takdir görecektir. Ayrıca teorik ve pratik boyutlarda ahlaki sorgulama yapmak benliğin ahlaki boyutuna dair bir sorgulama yapmak demektir.

1.8. Gazzali'de İnsan ve Din

Gazzali'de insanı çok yönlü bir şekilde ele alma girişimi, insanın din ile olan ilişkisini değerlendirmeyi de gerektirir. Dine inanmak demek sadece kabul etmek demek değildir, dinin varsa düsturları, kuralları yerine getirmek demektir. İnsanın din ile olan ilişkisinde iman etmek ve inancın gereklerini yerine getirmek konusunda değineceğimiz içerikleri tanımak ve daha anlaşılır kılmak için Gazzali'nin yaklaşımı temelinde birtakım sorular sormamız gerekir. Gazzali dinin insan ile olan ilişkisine nasıl bir anlam yüklemektedir, insan dini nasıl anlamalı, insan dini nasıl yaşamalı,

insanın düşünüş ve eylemlerinde dinin rolü nerededir, insanın kendini tanınmasında din ne kadar yardımcı olmaktadır?... sorularına verilmeye çalışılacak olan cevaplar Gazzali’de insanın din ile olan ilişkisine dair bakış açısı getirecektir. Ayrıca insan yaşamında dinin rolü ve dini anlamda nasıl bir hayatın sürdürülmesi gerektiği görülecektir. Bu bağlamla birlikte öncelikle iman edilmesi açısından Gazzali’nin Tanrısını (Allah’ı) tanımak gerekir.

1.8.1. Allah’ı Tanımak

Gazzâlî müslüman bir İslam âlimi olduğu için bu dinin Tanrısını (Allah) yine bu dinin ahlaki yaşayışını benimsemektedir. Gazzali’nin dine yaklaşımını ele alırken İslam ve iman ayrımından bahsetmek gerekir. İbiş’in bu konuda Gazzâlî üzerine yaptığı ayrımı bizimde kabulümüzle şu şekildedir: “İman ve İslam kavramları hakkında Gazzâlî başlıca şu fikirlere sahiptir: İman, tasdik etmek demektir. İslam ise inkıyat ve teslimiyet demektir. Tasdikin yeri kalp, onun tercümanı ise dildir. Lügat bakımından İslam umumi, iman ise hususidir. İman yalnız kalp ile olurken; İslam, kalp, lisan ve uzuvlarla teşekkül etmektedir. Yani her iman İslam’dır fakat her İslam iman değildir” (İbiş, 2006: 6).

Bu ayrımdan sonra Gazzali’nin Tanrısını (Allah) tanımak gerekir. Çünkü insanın kendini anlaması noktasında, inancıyla ve inanmayı emreden Tanrısıyla kurduğu ya da kuracağı bağ önemlidir. Bu yüzden inanılan Tanrı’nın tanınması gerekir. Gazzali *el-İktisât fi’l-İtikâd* eserinde Allah’ın sıfatlarını ve Allah’ın fiillerini ele almıştır. Yine *Mişkâtü’l Envâr* eseri başta olmak üzere hemen çoğu eserinde Allah’ı anlatmaktadır. Buna göre; Allah kudretlidir, mümkün varlıkların devamlılığının sağlanması onun kudret sıfatına bağlanmaktadır, bütün halinde bir tek kudreti vardır. Çok sağlam yapılar bir fail tarafından yapıldığı gibi âlemde sağlam bir yapıdadır bunu ancak yapabilecek olan kudret sahibi olan Allah’tır. Allah’ın bir diğer sıfatı mevcut olan ve olmayan, bütün malumatı bildiği için ilim sıfatıdır. Kadim, yüce Allah’ın zatı ve sıfatı olduğuna göre, hem başkasını hem de kendisini bilendir. Allah’ın hayat sıfatı da vardır. Burada kastedilen onun hayy (diri) ve kadir (her şeye güç yetirici) olduğu manasındadır. Allah kendi nefisini, zatını ve

zatının dışındakileri bilmektedir. Allah'ın başka bir sıfatı iradedir. Çünkü Allah fiillerini kendi isteğiyle yapmaktadır. Allah işiten (semi)dir. Allah gören (basar)dır. Allah'ın görme ve işitmesi insandakinden farklıdır, üstün bir işitme ve görmedir, diğer bir tabirle 'ak sütün içindeki ak kılı gören, kara taşın üzerindeki kara karıncayı görüp onun ayak seslerini işitendir' şeklinde özetlenebilir. Bir diğer sıfat kelam (konuşma) sıfatıdır. Ancak bu konuşma Kur'an ile gerçekleşmiştir (Gazzali, 2005: 6-7).

Allah'ın tanıtılan bu sıfatlarından sonra onu kendi dilinden tanımak için kelamına bakmak gerekir. Kur'an'da şöyle denilir: "Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. O rahman ve Rahimdir. O din gününün sahibidir" (Fatiha 1/2-4). "De ki; O Allah birdir. Bütün varlıklar O'na muhtaç, fakat O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Ne doğurdu, ne de doğruldu. Ve hiçbir şey O'nun dengi değildir" (İhlas 112/1-4). Kur'an'da Fatiha ve İhlas surelerinde ve daha birçok surede Allah kendi kelamıyla kendini anlatmaktadır.

Gazzali Allah'ı tanımak konusunda insana anahtar vermektedir. Bu anahtar insanın kendini tanımasıyla dönmektedir. İnsan, Allah'ın ezeli varlık olmasını, onun kudretinin ve ilminin mükemmelliğini kendini tanımasıyla anlamaktadır. Ayrıca Allah'ın lutuf ve rahmetine yine kendini tanımasıyla vakıf olur. Kendini tanımanın imkanı, insanın kendi zatının varlığına, azalarının çeşitliliğine, çevresinde bulunan birçok şeyin faydalarını görmesine yine insanda bulunan güzellik ve süsleri tanıması üzerine kurulur (Gazzali, 2014: 64). Anlaşılacağı üzere Gazzali Allah'ı tanımak konusunda hem onu sıfatlarıyla değerlendirmekte hem de onu tanımaya doğru gidilecek yolun insandan geçtiğini vurgulamaktadır.

1.8.2. Dini Tanımak (İman- İnanç)

Gazzali'de Allah'ı ve onu tanımaya gidilecek yolu gördükten sonra dini tanımaya geçilebilir. Din; insanın ve diğer varlıkların Allah tarafından yaratıldığı, onlara uyarıcı olarak peygamberlerin gönderildiği, bazı peygamberlere Allah'ın kelamı olan kitapların indirildiği, vahiy vasıtasıyla peygamberlerle iletişime geçildiği, insanları doğru olmaya davet eden... olarak görülmektedir. Bu manada

dine inanmak iman etmeyi gerektirir. Sayın Çifçi'nin ifadesine göre Gazzali'de iman lafzı üç anlamdadır. “Gazâlî'ye göre iman, ya burhana dayanan yakini tasdik, ya taklit ya da amelle desteklenen bir tasdiktir. İman lafzı üç mana arasında müşterek bir kavramdır: İman lafzından, bazen yakini delillere dayanan tasdik, bazen herhangi bir şüphe bulunmamak şartıyla, taklit ile elde edilen inanç kastedildiği gibi, bazen de iman, tasdik bir gereği olarak, kendisiyle beraber amelin de bulunduğu bir inanca isim olarak verilmektedir” (Çifci, 2008: 53).

Gazzali imanın gerektirdiği inancı üçe ayırır. İnsan nefsi bir şeye inandığı zaman bu üçünden birine dâhil olmaktadır. Bunlardan birincisi yakini inançtır. İnsan o şeyden emin ise kesin olarak inanması ve bu kesinliğinde sahih (gerçek) olması söz konusudur. İnsanın inandığı şeyde bir hata veya karıştırma durumu yoktur, hatta insana hata var deseler bile kabul etmez, bir nebi gidip söylese, o insan yine kabul etmez, kendisinininkine inanır. İkincisi, kesin taklidi inançtır. Burada insanın inandığı şeyin tersi yönde kuvvetli kanıtlar getirildiği zaman şüpheyeye düşme durumu vardır. Dolayısıyla buradaki inançta itikat ve hüsn'ü zan, güvenilir insanların şهادetleriyle olmaktadır. Üçüncüsü, zanna dayalı inançtır. İnsanın inancında, zanlarına dair delil getirilirse zanlar güçlenir aksi delil getirilirse aksi yönde zannın güçlenmesi söz konusudur (Gazzali, 2002: 97-99).

Gazzali'nin düşüncesinde inancı açıkladıktan sonra İslam dinine inanan insanlardan da bahsetmek gerekir. Bu bağlamda dinin buyruklarını yerine getirmek söz konusu olduğunda müminleri ele almak gerekir. Gazzali müminleri iman bakımında üç sınıfa ayırmaktadır:

“I. Avamın imanı, bu iman katıksız taklidi bir imandır.

II. Kelamcılarının imanı, bu iman bir nevi istidlalle karışıktır. Derecesi avamın imanı derecesine yaklaşır.

III. Ariflerin imanı, bu iman yakîn nuruyla müşahede edilen imandır” (Gazzali, 1985 III: 42).

Birincisinin durumu, güvenilir kimselerden edinilen bilgilerle oluşan imanı içerir. İkincisinin durumu, avama yakın derecededir. Örneğin, kapının arkasında bulunan bir kimsenin sesini duyup, onu göremeyen kimsenin hali gibidir ama

avamdan ileri seviyededir. Üçüncüsünün durumu da aynı örnekten hareketle kapının arkasındakinin sesini duyduğu gibi kapının arkasına geçerek oradakini bizzat görene yani Arif'e benzer. Böylece dine inanlar olarak müminlerin verilmesinin ardından dini gereklerin yerine getirilmesine değinmek gerekir. Çünkü Gazzali için insanın hayatını idame ettirmesinde din çok önemli bir yerdedir.

1.8.3. Dinin Gereklerini Yerine Getirmek

Gazzali'de dinin insan ile olan ilişkisini ele alırken İslam dininin gereklerinin yerine getirilmesinin önemine dikkat çekilmektedir. Burada insanların dini vecibeler üzerine bilinçlenmesi, bilmesi ve bildiğini uygulaması söz konusudur. Çünkü İslam dini açısından sadece iman etmiş olmak yeter değildir, kaçınmadan yapılması gerekenler vardır. Bunların insanlara anlatılması önemlidir, gereklidir ama bu nasıl gerçekleşmelidir? İşte Gazzali'nin dini insanlara nasıl anlatmak gerektiği ve insanların da nasıl anlaması gerektiği konusunda görüşleri bulunmaktadır. Gazzali'nin bu konudaki düşünceleri, Allah'ın kelamına uygundur. Ayrıca O, uyarıcı olarak gönderilen peygamberin söylediklerini onun yaşayış şeklini katarak görüşlerini oluşturmuştur. Peygamberi örnek almasına dair birkaç şey söylemek gerekir. Gazzali'ye göre, peygamber kendisine gelen vahyi insanlara tebliğ etmekle yükümlüdür, insanların bunu kabul edip etmemeleri onun görev alanına girmez. Çünkü dinde zorlama olmadığı gibi imanda da mecburiyetlik yoktur. Ama peygamber, iman ve hakikate tebliğini yaparken insanları zorlayıcı davranamaz, bu tebliğin özüne aykırı bir durum olur. Ona göre, Peygamber vazifesini gerçekleştirdiğinde, kabul edenler kendi lehine, kabul etmeyenler ise kendi aleyhine göre hareket etmiş olur (İbiş, 2006: 7). Gazzali'nin düşüncelerinde özellikle dini eğitimde bu duruma benzer örnekler vardır. Kaldı ki, İslam dini de bunu söylemektedir. Mesela belli yaşa kadar çocukların, imanın gereklerini öğrenmesinde zorlayıcı olunmamalıdır ancak buluş çağına girdikleri zaman yapmak durumunda oldukları birtakım dini vazifeler bulunmaktadır.

İslam inancı içerisinde, müslüman bir ailede doğan çocuk, buradaki gelişimini aile ve toplumun etkisiyle gerçekleştirir. Aileye dini anlamda çocuğunu

eğitmesi, çocuğuna hatırlatmalarda bulunması ve dahi örnek olması konusunda büyük rol düşer. Böylece insan, dini kimliğini sağlıklı bir şekilde oluşturmaya devam edebilecektir. İman etmiş olan insan, görevlerini eylemlerinde göstererek, düşünüşünde gerçekleştirirse amel işlemiş olacaktır. İnsanın amelleri ahirette vaad edilen cennete açılan kapı olacağı gibi cehenneme açılan da kapı olmaktadır. Dolayısıyla amellerin niteliği dinde ve imanda önemlidir.

Amel'in İslam dini açısından öneminden bahsettikten sonra salih amelin gerçekleşmesi için ibadetlerden de bahsetmek gerekir. Gazzali ibadetin hangi şartlarda ve nasıl yapılacağını, dünya ve ahiret saadetine nasıl erişileceğini *Abidler Yolu* eserinde ele almıştır. Bu konuda şöyle der: "İbâdetin aslı üç temel üzerine kurulmuştur: Evvelâ ibâdeti yapabilmen için Allah'ın tevfiķı. Sonra amel tamamlanıncaya kadar ondaki eksikliklerin giderilmesi. Daha sonra da yapılan amelin tamamlandığı zaman kabul" (Gazzali, 2017d: 97).

İbadet için önemli bir yaşam şekli olarak sabretmeye dikkati çeken Gazzali, dört kısım sabırdan bahseder: Allah'a itaat etmeye sabır, günah işlememeye karşı sabır, dünyanın fuzuli şeylerine karşı sabır, minnet ve musibetlere karşı sabır (Gazzali, 2017d: 239). Böylece sabrederek hayatı idame ettirmek, ibadeti salih ameller yaparak taçlandırmak iyi bir yaşam şekli sergilemektir.

Gazzali *Abidler Yolu*'nda ibadet etmek konusunda örnek davranış şekilleri üzerinde durduğu gibi insanların ibadetlerine engel teşkil edecek durumlara karşı uyarılarda da bulunmaktadır. "şu dört mâniyi (rızk, tehlikeler, kaza ve kader ve musibetler) bertaraf etmek suretiyle etin ve zor olan bu geçidi geçmen ve manilerini izale etmen lâzımdır. Yoksa ibâdet etmen bir yana; ibadetteki gayeni hatırlamana ve onu dşnmene bile seni bırakmaz" (Gazzali, 2017: 205-206).

Sonuç olarak, insanın dine inanması ve ona iman etmesi, ibadet yapmasını, ameller işlemesini gerektirir. Din insanın, ben kimim, nereden geldim, nasıl yaşamalıyım, nasıl bir insan olmalıyım? Sorularına cevap bulmasında ve bireyin dini bir kimliğinin oluşmasında yardımcı olmaktadır. Bunu Gazzali'de İslam dini açısından söyleyebiliriz. Çünkü Gazzali'nin din için söylediği şeyler insanın kendini tanımasına yardımcı olacak unsurlar barındırmaktadır. Böylece insanı huzurlu, mutlu

bir yaşayışa yönlendirecek olan dini yaşayış biçimi insanın iç dünyasını da mesut edecek şekilde etkileyebilmektedir. Böylece Gazzali insanın kendini tanımasına kapı açmanın başka bir anahtarını vermektedir ancak bu anahtar doğru yöne çevrilirse kapı açılacaktır. Belki bu anahtar ilk olarak farklı yöne çevrilecek ve kapı açılmayacaktır ama diğer tarafa çevirmeyi de insan denemelidir, bulmalıdır, bunun için çaba göstermelidir. İnsan kendisini on yıl inzivaya çekerek bir hayat süreceği olsa dahi kendini tanıyarak yaşamının huzuruyla hayatı sürdürmek, insanın varlığının hakkını vererek yaşamasıdır. Çünkü kendini tanımaya çalışan insan anlam arayacaktır. Din, insanın anlam arayışında yardımcı olacaktır.

1.9. Gazzali’de İnsan ve Bilim

İnsanın uğraş alanlarından biri olması nedeniyle bilimi Gazzali’nin düşüncelerini dikkate alarak açıklık getirilmelidir. Çünkü Gazzali’de insanın toplum yaşamında, eğitim ve öğretimde bilim önemli yer edinmektedir. Gazzali düşüncesinde insanın bilim ile olan ilişkisini ele alırken temelde ilim ve bilim ayrımının yapılması gerekir. Çünkü Gazzali’de ilimler ayrımından sonra yapılacak olan bilimler tasnifi söz konusudur. Bunun için ilk önce ilimler ayrımından bahsedilecektir. Sonra bu ayrıma göre yapılan bilimler tasnifi verilecektir ve insanın bilim ile ilişkisinin değerlendirilmesine geçilecektir.

1.9.1. İlimler Ayrımı- Bilimler Tasnifi

Gazzali ‘İlmin tarifinin yapılması konusunda kendinden önceki düşünürlerin tariflerini *Mustasfa* eserinde değerlendirir. Kesin bir ilim tarifi yapmanın zor olduğu üzerinde durarak ilim tarifini dört şekilde açıklamaktadır. İlki; ilim görme ve hissetmeye dayalı kabul edilen bir isimdir. İkincisi; ilim samimi nasihat için kullanılır. Üçüncüsü; ilim daha şerefli ve yüksek bir yönden Allah’ın ilmi için kullanılır. Dördüncüsü; ilim aklın idraki için kullanılır (Gazzali, 2006 I: 41). Taylan Gazzali’nin nihai ilim tarifini şu şekilde özetler: “‘Aklın, eşyanın hakikatini ve şekillerini alması’ daha kısa bir şekilde ‘Eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımak’ şeklinde bir tarif olabileceğini belirtir” (Taylan, 1994: 32). Gazzali’de ilimleri,

uygulaması, konusu, kriteri ve üstünlüğü bakımından değerlendirmek mümkündür. Sırasıyla bunlara değinmek gerekir. Böylece insanın ilgilenmesi gereken ilimler konusunda ve önem dereceleri hakkında nasıl bir yaklaşıma sahip olduğu görülecektir.

Gazzali ilimleri uygulamak açısından ameli ilimler ve nazari ilimler olarak ikiye ayırır. Ameli ilimler; siyaset ilmi, ev idaresi (tedbîru'l-menzil), ahlak ilmidir. İnsanın diğer insanlarla ilişkisini düzenleyen ilimlerdir. Nazari ilimler; ilahi ilimler ve felsefe'i-ula, riyazi ve ta'limi ilimler, tabi ve edebi ilimlerdir (Taylan, 1989: 34).

Gazzali ilimleri konusu bakımından ikiye ayırır; akli ilimler ve dini ilimler şeklindedir. Bu ilimlerin içerisi de kapsamı bakımından külli ilimler ve cüz'i ilimler olarak bölümlenir. Kelam ilmi külli iken fıkıh, hadis, tefsir ise cüz'i ilimlerdenidir (Gazzali, 2006: 8).

Bir diğer ilim ayrımı kriter bakımındandır; şer'i ilimler ve şer'i olmayan akli veya felsefi ilimler şeklinde ayrılır. Kriterler ise ilimlerin yararlı ve zararlı olması ayrıca ilimlerin değeri yani övülmesi ve yerilmesidir. Gazzali bu kriterlere göre bilimler tasnifinde bulunduğu gibi bilimlerin üstünlüğü konusunda da faydaya değer veren bir yaklaşım gerçekleştirmektedir ama faydadan ne anlaşılması gerektiği önemlidir. Buna binaen ilimleri üstünlük bakımında mukaşefe ilmi ve muamele ilmi olarak ayırır. Çünkü bu ilimler ahiret yolunun iki kısmı olarak görülür. Mukaşefe ilmi Allah'a yakın olanların ilmidir, kalp temizliğiyle kötü sıfatlardan arınıp bir nevi nura döndürüldüğü zaman elde edilecek ilimdir. Burada gaye, bütün işlerde açık seçik hakkın görülmesidir ve bu mümkün bir şeydir (Gazzali, 1985 I: 121-123). Muamele ilmi: "Bu ilim kalbin ahvalinden, bu hallerin, sabır, şükür, korku, ümid, rıza, zühd, takva, kanaat, cömertlik ve bütün bu hallerde Allah'a minnettar olduğunu bilmek; ihsan, hüsn-ü zan, iyi ahlak güzel muaşeret, doğruluk ve ihlas gibi güzel hasletlerden ibarettir" (Gazzali, 1985 I: 123).

Yine Gazzali ilimleri üstünlük bakımından bir başka şekilde farz-ı ayn ve farz-ı kifaye olarak ayırır. Buna göre farz- ayn olan ilimler farz olan amelin yapılmasıdır, örneğin; namaz kılmak insana farzdır, bunu yapmasıdır (Gazzali, 1985 I: 108). Farz-ı kifaye olan ilimlerde ise dünya işlerinin ıslahında gerekli olan ilimler

kastedilir, örneğin; çiftçilik, dokumacılık, terzilik... vs. farz-ı kifayedir (Gazzali, 1985 I: 110).

Görülüyor ki, Gazzali'nin ilimleri uygulama, konu, kriter ve üstünlük bakımından ayırması, insanın ilgilenmesi gereken ilimler hakkında fikir taşımaktadır. İnsan yaşamının iyiye ve doğruya yönelik eğiliminde, ilimlerin sınırlarına dair düşünceler de bulunmaktadır. Buna göre insanın ilimlere ilgi göstermesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu açıklamalardan sonra bilim, ilimle ilişkilendirilerek değerlendirmesini yapabilmek için Gazzali'nin bilim konusundaki düşüncelerine ve bilimler tasnifine de kısaca bakmak gerekir.

Gazzali'de bilim, insan varlığının gelişip ilerlemesiyle ilgilendiği bir alan olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla şu sorulara cevap aramak konumuzun anlam kazanması bakımından önemlidir. Gazzali'ye göre bilim nasıldır? İnsan bilimi nasıl algılamalıdır? Bilimin insan ile ilişkisi (insan üzerindeki etkisi, insanın kendi benliğini algılaması konusundaki etkisi...) nedir, nelerdir? Nitekim Gazalinin bilime bakış açısı bilimin insan varlığı içindeki değerini ve yerini göstermesi açısından önemlidir.

'Gazzali'de bilim nasıldır?'a bakıldığında, Gazzali müslüman bir düşünürdür, dolayısıyla yaptığı bilim tasnifinde inandığı dinin etkisi vardır. Bu doğrultuda Gazzali bilimi, bilim insanlarından çok, bilimle pek ilgisi olmayan, fazla bir şey bilmesi gerekmeyen halkın inançlarında kuşku doğuracak, onların dünyevi uğraşlarla ilgilenmesini engelleyecek bir çaba içine girmekten uzak tutmak yönündedir. Tanrı'ya ve öte dünyaya odaklanmak doğrultusunda hareket edilen bir yaşayış şeklinin gerçekleşmesi gerektiği düşüncesi hâkimdir (Aydın, 2007b: 7).

Gazzali bilimleri tasnife tabi tutarken dikkate aldığı unsurlar vardır. Buna göre bilimleri yararlı ve zararlı olmalarına göre belirlenmektedir. Onların değerlerine göre de bir tasnifte bulunmaktadır. Buna göre bilimler ya övülür ya da yerilir. Gazzali bunu yaparken temelde inandığı dine uygun olması açısından dini ilimler içerisindeki dini bilimleri ele alır, birde bunun dışında dini olmayan ilimler içerisindeki dini olmayan bilimleri ele alır. Nihayetinde Gazzali'nin bilimler

tasnifine bakılırsa, bilimlerin insana neler sağladığına ve insanın bilimi nasıl anlaması gerektiğine dair genel tutumu verilmiş olunacaktır.

Gazzali'nin bilim tasnifi aynı zamanda ilimleri vasıflarına göre ayırmayı içerir. *İhya* eserinde yapmış olduğu tasnife bakılacak olursa: Şer'i (Dini) ilimler: Dinsel bilimler, akıl ve tecrübeyle bilinmeyen, sadece ya peygamberin ya da onunla aynı kaynaktan beslenen velilerden öğrenilen bilgilerdir. Gazzali *İhya* eserinde bu bölümü ikiye ayırır. Biri *Mezmûm* (*zemmedilmiş*); dini ilimlerdenmiş gibi gözükken ama dini ilimler içerisinde yer almayanlar buradadır. Diğer, *Makbûl*'dur ve Gazzali bunu da dörde ayırır; usûl, fûru, mukaddemat, mütemmimat şeklindedir. Usûl'u da kendi içerisinde dörde ayırır; kitap, sünnet, icma-i ümmet, asar (sahabe sözleri) şeklindedir. Furû'yü de ikiye ayırır; dünya işlerinin yürütülmesi için gerekli olan fıkıh ilmi, ahiret işlerinin tanzimi için gerekli olan ilm-i ahval ve kalp'tir. İlm-i ahval ve kalbi de dörde ayırır; ibadet, adet, mahmud olan iyi ahlak ve mezmum olan kötü ahlak şeklindedir. Mütemmimat'ı kendi içerisinde ikiye ayırır; Kur'an'la ilgili ilimler ve hadislerle ilgili ilimler şeklindedir. Kur'an'la ilgili olan ilimleri de üçe ayırır; kıraat ve maharicu'l-huruf, tefsir, usûl-i fıkıh şeklindedir. Şer'i (Dini) olmayan ilimler: İlk bakışta akıl, deneyim gibi diğer vasıtalarla elde edilen bilimler olarak nitelenir. Bu ilimlerin tasnifi; mahmûd, mezmûm ve mübah olan ilimler olarak ayrılır. Mahmûd farz-ı kifaye olup hesap, tıp, sanatları içerir ve öğrenilmesinde fazilet vardır, insanların sıhhatini koruyacak ve gereksinimlerini karşılayacak olan bilimlerdir. Mezmûm, sihir, tılsım, hipnotizma, el çabukluğu, göz boyamacılığı, nücûm'u içerir, dinde yeri olmayan ve yarar sağlamayan bilimlerdir. Mübah ise şiir ve tarih'i içerir, çok ileri gitmemek şartıyla sakıncası olmayan bilimlerdir (Gazzali, 1985 I: 105-120).

Yapılan ilimler ayrımı ve bilimler tasnifinde Gazzali düşüncesi dikkate alındığında, dinsel bilimlere önem verilmeli, dinsel olmayan bilimlere ise gerektiği kadar değer verilmelidir. Hayatın anlam arayışında veya insanın kendi içsel keşfinde dinsel olmayan bilimler ana unsur yapılmamalıdır sonucu çıkarılabilir. Ancak bunu daha iyi anlamlandırabilmek için bilimlerin insan sağladığı yararlarla ve tehlikelere bakmak gerekir.

1.9.2. İnsana Sağladığı Yararlar ve Tehlikeler Bakımından Bilim

Yapılan bu bilimler tasnifinde; insan bilimi nasıl algılamalıdır? İşte bu konuda Gazzali; Tanrıya götüren mistik okumanın değil, içsel deneyimle elde edilenin daha önemli olduğunu, bunun gerçek bilgi olarak kabul edildiğini, dolayısıyla bilimsel olduğunu vurgulamıştır. İnsan şunu bilmelidir bilim faydalı olduğu gibi zararlıdır. Bu yüzden bilimi safi faydalı veya safi zararlı olarak algılamamalıdır. İnsanın bilimle ilişkisi incelendiğinde, Gazzali çizdiği temel sınırla insana, özellikle yaptığı bilim tasnifi bağlamında yol gösterir. Yani Gazzali insanın bilimle ilişkisinde (araştırmak, incelemek, okumak, yazmak, eylemek, yaşamak) dinsel (şer'i) bilime değer verdiği görülür. Burada dini bilimleri kendi içerisinde yararları ve tehlikesi açısından değerlendirir.

a) Azı da çoğu da yararlı olan diğer bir tabirle mahmud (güzel) bilimler: Azı da çoğu da makbul olup, çoğaldıkça daha güzel ve makbul olandır. Bunlar Allah'ın özünü, niteliklerini, eylemlerini ve yaratıklar üzerindeki adaletini bilmeye dayanır. Geniş ve derin bir ilimdir. Örneğin; malın azını, iyi yerlere vermek makbul; hepsini harcamak ya da kötü yerlere israf etmek ise kötüdür. Bu bilimler, hem özü bakımından hem de aile saadetine yol açması bakımından arzulan bilimlerdir (Gazzali, 1985 I: 184). Çünkü bu bilgilerdir ki insanı ahiretin ebediliğini kavramaya götürür ve dünyanın geçici olduğunu gösterir. Ayrıca bu bilgi öyle farklı birçok kitaplardan okuyup öğrenilecek bir bilgi de değildir. Öyle ki, insan kendi içine dönmeli yani kendi benliğine ve bunu yaparken dünyadan sıyrılmalıdır. Peygamber ve velilerin, seçilmişlerin yolunu tutmalıdır. Ancak böyle bir bilim insanı kendi benliği içerisindeki arayışında hakikate götüreceği bir kapı olur.

b) Azı yararlı çoğu zararlı olan bilimler: Yeteri kadar makbul, fakat fazlası makbul olmayandır. Bu bilimler herkesin bilmesi gerekmeyen (farz-ı kifaye) bilimlerdir. Her birinin azı, ortası ve uzunudur. Örneğin; kendini koruyacak kadar cesaret iyi; fakat haksız yere ona buna saldırmak kötüdür (Gazzali, 1985 I: 184-185).

Görülüyor ki Gazzali bilimler konusundaki tasnifinde insanın uğraşması gereken alanlar olarak dini bilimlere önem vermektedir. Çünkü bu bilimler, insana hem bu dünyada hem de ahirette fayda sağlamaktadır.

Gazzali'nin düşüncesinde bilimlerin insan ile olan ilişkisinde dini bilimlerin nasıl olduğunun yanı sıra bir de dini olmayan bilimlerin insan ile ilişkisinin nasıl olması gerektiği hakkında açıklamaları bulunmaktadır. Dini olmayan bilimleri de yararları ve tehlikeleri açısından değerlendirir. 1) Dine hizmet ettiği sürece yararlı, aksi takdirde zararlı olan bilimler: Gazzali buradaki bilim anlayışında daha sert bir

yaklaşım sergiler. Bu tutumu daha çok felsefeye karşı olan bakış açısından kaynaklanmaktadır. Akli bilimler olarak ele aldığı bu alanda üç mertebeden bahseder. İlki, riyazi ve mantıki bilimler; hesap, hendese, sayılar, hey'et, musiki bilimleridir ve mantıki bilimler mantığın temel konularından oluşur, kıyas, kaziyeler, burhan vs.dir. İkincisi, tabii bilimler; gök cisimleri, meteorolojik olaylar, madenler, bitkiler, hayvanlar vs.dir. Üçüncüsü, akli ilimlerin en üstün mertebesidir ve varlık ele alınır, vacip ve mümkün diye ayrılır, melekler, nefsler, uyanıklık, rüya vs.dir (Taylan, 1994: 38-39). Akli bilimler olarak ele aldığımız başta matematik olmak üzere hesap, geometri, astronomi bilimleri, dinsel sorunlara ilişkin olumlu olumsuz bir taraf belirtmez. Kaldı ki, bu bilimler öğrenildikten sonra inkâra olanak bırakmayan kesin bilimlerdir. Gazzali burada tehlikelerden bahseder. Biri, bu bilimleri inceleyenlerin bilimlerdeki kesinlikten dolayı filozofa karşı inancının güçleneceği ve bunun insanı haktan saptıracağı tehlikesidir. Diğeri, dine felsefi bilimleri inkâr ederek yardımcı olabileceğini zanneden cahil dindar kimselerden gelen tehlikedir (Aydın, 2007b: 4).

Felsefe ile ilişkilendirilmesi bakımından mantık bilimini, akli bilimler içerisinde bahseden Gazzali; *Makâsîd el-felasife*'de bu bilme dair sistemli açıklamalar getirir ve özünde dinle ilgili olumsuz bir tarafı bulunmadığını söyler. "Mantık ilmi; doğru tanım ve kıyası, yanlış kıyas ve tanımdan ayıran kanun olup, kesinlik ifade eden bilgileri, kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir bilimdir. Mantık ilmi diğer bütün ilimlerin ölçüsü ve terazisi konumundadır. Terazide tartılmayan bir şeyin ağır olanı hafif olanından, karı zararından ayırt edilemez" (Gazzali, 2002: 43). Burada Gazzali'nin dikkate değer bir diğer söylemi şudur: "...mantığın direkt faydası, doğru tanımı yanlış tanımdan, doğru kıyası yanlış kıyastan ayırt etmektir. Bu ayırt etmenin mantığın dolaylı faydası ise kesin bilgiyi, hata barındıran bilgilerden veya kesin olmayan algılardan ayırt etmektir" (Gazzali, 2002: 43). Gazzali mantık ilminin kendisinde bir kötülük barındırmadığını tersine bu ilimle ilgilenenlerin özünde felsefeyle de ilgilendiklerini hatta oradaki sonuçları mantıkla ilişkilendirdikleri düşüncesindedir.

Bir diğer üzerinde durulan konu doğa bilimleridir (tabi'iyat). Aydın'ın ifadesiyle bu bilimin konusu şudur: "...evrendeki nesnelere, yani gökleri, yıldızları,

su, hava, toprak ve ateş gibi kökleri; hayvan, bitki, insanlar ve madenler gibi dört kökün karışımından meydana gelen bileşikleri; bunların birleşme değişme ve hareketlerini inceler” (Aydın, 2007b: 5). “O (Gazzali) bu bilimleri, tıbbın insan bedenini incelemesine benzetir ve nasıl tıbbi inkâra olanak yoksa onları inkâr da mümkün değildir” (Aydın, 2007b: 5). Yine Gazzali’ye göre bu bilimlerin bir kısmı doğru olduğu kadar bir kısmı cahilane şeyler içerir. İnsanlar için bu ilmi öğrenmenin sınırı vardır. Örneğin, tıp biliminin öğrenilmesi zorunludur ama diğer doğa bilimlerinin öğrenilmesi zorunlu değildir.

Bilimlerin sakıncalarına değinen Gazzali’nin düşüncesi, Aydın’ın değerlendirmesiyle şu şekildedir: “İnancı zayıf olanları, bu bilimlerden korumak, ırmak kenarında dolaşan çocuğu, suya düşmekten sakınmak, İslam’a yeni girenleri, inançsızlarla karşılaşmaktan korumak, sahte parayla gerçek parayı ayıramayanları kalpazandan veya çocuğu yılandan uzak tutmak gibidir” (Aydın, 2007: 5). Görülüyor ki bilimler konusunda bilgisi olmayan bir insanı o bilimin içine koymak tehlikelidir.

Gazzali dini olmayan bilimlerin insan ile olan ilişkisinde bu bilimlerin insan için tehlikelerine dikkati çekerek açıklamalarda bulunur.

- 1) Azı da çoğu da zararlı olan ilimler: Ne ahirette ne de dünya da insana fayda sağlamamaktadır. Faydasından çok zararı dokunmaktadır. İnsan bunlarla meşgul olursa ömrünü boşa harcamış olur (Gazzali, 1985 I: 184). Gazzali bu bilimleri değeri bakımından ele almıştır. Günümüzde varlığını devam ettiren, taraflarınca takip edilen bu bilimler sihir, tılsım, ilm en-nücum (yıldızlar bilimi)dir. Peki, bu bilimler neden kötü? Çünkü bunlar insanlara zarar vermek amacıyla kullanılıyor ve dinsel açıdan zararlıdır. Özellikle yıldızlar bilimi dediğimiz, astronomiyle bağlantı kurabileceğimiz bu bilimde yıldızların hareketine bakarak ‘bir takım işler oluyor’ dendiğinde yıldızları gerçek neden olarak görmek söz konusu olmaktadır. Hâlbuki “Karınca kâğıt üzerindeki yazıları görünce; bunları kalem yazıyor, der; çünkü başını kaldırıp yukarıdaki parmakları, eli ve bunları harekete geçiren iradeyi, insanı, sonra insanda irade, kudret

yaratanı görmez. İnsanların çoğu da, en aşağı en yakın sebebi görür”
(Aydın, 2007b: 6).

Görülüyor ki, insanı hakiki sebebi bilmekten uzaklaştıran bu bilimler, insanı aldatan yönleriyle zarara uğratmaktadır. Aydın'ın Gazzali düşüncesinde yaptığı açıklamada, Gazzali insanların bilimle ilgilenmesi konusunda üç kesime yönelik şeyler söylemiştir;

- 1) Yeni yetişen nesil (çocuklar ve gençler): bunlardan kimisi belki geleceğin bilim insanları olacaktır. Ama bilgiyle uğraşmamayı, dünyalık bilgidan uzak durmayı; içsel deneyimle elde edilen bilgiyi önemsemeyi, ibadet ve ahiret ile meşgul olmayı salık verir.
- 2) Bilimle ilgilenenler (seçkinler): en gerçek bilgi içsel aydınlanmayla olan bilgidir, mistik deneyimle elde edilen, Tanrıya ulaştıran bir bilgidir. Bu dünya gerçek dünya değildir. Bu yüzden bu dünya için çalışanlar, araştıranlar Gazzali tarafından kınanırlar.
- 3) Halk: halk inancın, hakikatin suretidir. Gerçek inanç ve gerçek bilgi peygamberlerin ve velilerin bilgisidir. Halk da bu bilgi etrafında yer alarak yaşmalıdır (Aydın, 2007b: 7-8).

Gazzali bilimle ilgilenmesi konusunda farklı kesimlere söylediklerinin yanı sıra birde insanlara nasihati vardır. “Ey oğul! Kelâm, münazara, tıp, şiir, kâtiplik, aruz, gramer gibi ilimleri tahsil ederek Allahu Teâlâ'nın rızâsını kazanmanın dışında ömrünü tüketmekten başka eline ne geçti?” (Gazzali, 2017c: 35). “Ey oğul! Nice geceler okuduğun ilimleri tekrar etmek, kitaplarını mütalaa etmek için uykuyu kendine haram ettin. Seni buna sevk edenin ne olduğunu bilmiyorum. Şayet bundan maksadın dünyalık kazanmak, onun metaından bir şeyler koparmak, makam ve mevkilerinden elde etmek, yaşıtların ve akranların arasında üstünlük taslamak ise, vay haline! Yazık sana!” (Gazzali, 2017c: 33).

Görülüyor ki, Gazzali nazarında bilimin insan ile ilişkisi önemlidir. İnsanın bilimle ilgilenirken bazı sınırların olması gerekir. Bu sınırlar dini çerçevede çizilmektedir. İnsanın bilimle ilişkisinde önemli olan hususlardan bir tanesi, yapılacak bilimsel arayışta bile içe yönelik, içsel keşfi temele alan bir yaklaşımın

bulunmasıdır. İnsanın kendi varlığının farkına varması ve kendini tanıması için bilimlerin iyi olan yönlerinden faydalanması gerekir. Bilimlerin insan yaşamını kolaylaştırması söz konusudur. Gazzali'nin söylemlerinde bahsettiği üzere sınırı aşmadıkça bilimlerin faydalı olan yönleri olduğu değerlendirilmektedir. Böylece Gazzali'nin bilim ayrımlarına dikkat ederek, bilimlerin sağladığı faydalar özellikle dini mahiyette esas kabul edilerek bir algı geliştirilebilir. Böylece bilimin, insan ahlakı üzerine olumlu etkileri olacağı söylenebilir. Ayrıca Gazzali'nin ilimler konusunda özellikle tarih, şiir ve felsefe üzerine söylediği düşünceleri eleştirel şekilde değerlendirilebilir. Nitekim bu ilimler sadece toplumsal mahiyette değerlendirilmemelidir. Örneğin, felsefenin bireysel anlamda kişiye kattığı şeyler yadsınmamaktadır. Yine tarih ilminin geçmişten ders çıkararak bugüne kattığı faydalar inkâr edilememektedir. Edebiyatta kişinin içsel olarak yaşadığı duyguların betimlenmesi ve bazı biçimlere dikkat edilerek ortaya konması insanın kendisini ifade etmesinin başka bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece bu ilimlerin olumsuz sayılabilecek niteliklerinin yanı sıra özelde insana sağladığı faydaları yok sayılmamalıdır. Bilindiği üzere modern anlamda bilime verilen değer çok artması insanın gidişatını etkilemektedir. Bu gidişatın hangi yönde olduğu tartışmaya açıktır. Örneğin, 'bilimlerin ilerlemesi, insanı ve insan ahlakını bozmuş mudur?' sorusu Aydınlanmadan beri tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.³ Bu konu üzerine tartışmaların çoğunun özellikle bilimsel sahada olduğu görülmektedir. Yine modern dönemde bu tartışmaya, teknolojinin ilerlemesi de dâhil edilebilir. Böylece teknolojinin ilerlemesinin insanı nasıl etkilediği bu tartışmanın bir diğer konusu olabilir.

1.10. Gazzali'de İnsan ve Tasavvuf

Gazzali'de insanı ele alırken onun yaşamında önemli bir yere sahip olması bakımından tasavvuftan da bahsetmek gerekir. Çünkü insanın tasavvuf ile

³ Aydınlanma dönemi düşünürlerinden olan Jean Jacques Rousseau Dijon Akademisinin düzenlemiş olduğu 'bilimler ve sanatların ilerlemesi insan ahlakını bozmuş mudur?' sorusuna cevap niteliğinde makale yazmıştır. 'Bilimler ve sanatlar üstüne söylev' başlıklı makalesinde bilimlerin ve sanatların ilerlemesinin insan ahlakını bozduğunu ileri sürmüştür. Çünkü insanı doğadan uzaklaştıran bilimler ve sanatlar insanı yozlaştıran unsurlara sahiptir. bkz. Rousseau, J. J. (2017). *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*. (çev. Sabahattin Eyüboğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Basım VII.

ilişkisinde, tasavvuf; yaşayış biçimini yansıtan yegâne bir hayat tarzı olarak görülür. “Tasavvuf, dinin kurallarının belirli yol ve yöntemler izlenerek deruni tecrübelerle idrak edilmesi ile insanı hakikate ulaştıran bir yaşayış biçimidir. Bu yaşayış ise insanın fitratında var olan hakikat arayışının herhangi bir güdüyle harekete geçmesinin sonucu olarak değerlendirilebilir” (Kayıklık, 2009: 49). Böylece Gazzali nazarında tasavvuf nasıl anlaşılıyor, insanın tasavvufla ilişkisinde yaşayış nasıldır?... soruları konu içerisinde cevaplanmaya çalışılacaktır.

1.10.1. Tasavvufun Özellikleri ve Gazzali

Tasavvuf amacı itibariyle üç saç ayağı üzerine kuruludur. Birincisi, nefsi terbiye etmektir. Böylece irade denetim altında olduğu için insan bu sayede güzel ahlaka da ulaşır. İkincisi, irfanı amaçlamaktır. Bu yolda olan insan keşf için çabalar marifete ulaşmak için onun araçlarını öğrenmeye, sahip olmaya çalışır. Burada insan nefis, ahlak, ruh tezkiyesi, kalbi arındırmak yolundadır ve bu yol uzundur. Üçüncüsü, sevgiye ve iradi ölüme ağırlık vermektir ki, aşığı Allah’a en hızlı ulaştıran yoldur (Kayıklık, 2009: 61-62). İnsanın neden tasavvuf yoluna girdiğine dair birçok şey söylenir ancak genel anlamda insanı tasavvufa götüren güdüler söz konusudur, bu insanın özünden kaynaklanan hakikate ulaşmak arzusudur. Fakat insanın ilahi istekle ve arzusuyla harekete geçmesi gerekir. “Çünkü insan kendindeki ilahi tarafı gerçekleştirmek, ortaya koymak, görünür âlemi bırakıp görünmeyeni yani Allah’ı bulmak arzusundadır” (Kayıklık, 2009: 76). Aynı zamanda Allah’ın insanı harekete geçirmesiyle gerçekleşir. Ve insan hakikati aramak isteğinin etkisinde kurtulamadığı için bu yola girer. Bu tasavvuf yolunun bazı özellikleri bulunmaktadır. Bunlar genel hatlarıyla şu şekildedir:

1. Tasavvuf, tatmak ve yaşamakla, manevî tecrübe ile anlaşılan hâl ilmidir.
2. Tasavvuf bilgisinin konusu “ma’rifetullah”tır.
3. Tasavvuf tatbikî bir ilim olduğunda, mürşid ya da şeyh denilen üstad nezdinde ve terbiyesi altında öğretilir.
4. Tasavvuf kitâbî bir ilim değildir.

5.Tasavvuf mâ verâe'l-akl bir ilimdir

6.Tasavvuf gözle gördüğümüz bu şehâdet ve nâsût âleminden başka, zaman zaman gayb âleminden de bahseder.

7.Tasavvufa tarîkat denilen ve Allah'a götüren özel yollarla gidilir (Sarmış, 2017: 20-22).

Tasavvufun bu özelliklerinden sonra insan varlığına sunduğu şeylere bakılabilir. Tasavvuf, insanın kendini araması ve bilmesinde imkânlar sunar, insanın hakiki benliğine dair araştırmasında bir tedavi gibidir. İnsandaki iyi özelliklerin işlevsel olmasını daim olmasını sağlar yine insanın ruhunu, ruhun Allah'la olan ilişkisini anlamaya yardımcı olur. Çünkü tasavvuf; 'insanın kim olduğu, nereye gideceği ve hayatının amacının ne olduğu?' sorularına cevaplar sunar, anlam katar. Bu yolun yolcusunda değerlendirilecek olan yegâne unsurlar kalp, ruh, nefis ve akıl'dır.

Tasavvufa dair kısaca getirdiğimiz bu açıklamalardan sonra tasavvuf Gazzali için ne anlam ifade ediyordu, tasavvufun insan ile olan etkileşimi nasıl anlaşılmalıydı değerlendirmek gerekir. Gazzali'nin tasavvuftaki amacına dair Ceyhan şu şekilde yorum getirmektedir: "Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki amacı insânî nefsi âfetlerden kurtarıp ahlâkî kılacak, ahiretteki şerefli makamına hazırlayacak zühd gibi bütün amellerin hakikatini ele almak ve İslâm dindarlığı için müslümanlara sistematik bir teklifte bulunmaktır. Bu teklifte mütekaddimîn sûfiklerinin zâhidane hayat örneklerini dikkate alarak, yiyecekten giyeceğe, binekten konuta kadar dünya metama yönelik zâhidliğin nasıl olması gerektiğine dâir bir proje sunar" (Ceyhan, 2012: 467). Bu proje hakkında Gazzali'nin *İhyâ* ve *Munkız* eseri temelinde insan- tasavvuf ilişkisi açıklanacaktır.

Gazzali, *El-Munkız Mined Dalâl* eserinde hakikati arayanların yollarından biri olarak tasavvuf yolunu ve bu yolun yolcusu olarak da sufilerin yolunu değerlendirir. Burada kelam âlimlerini, batınileri, filozofları tetkik ettikten sonra sufilerin yoluna yönelir. Sufilerin amaçlarının ne olduğunu açıklar. "Onların ilimlerinin gayesi, nefsin geçit yollarını kesmek, onu kötü huylardan ve sıfatlardan uzak tutmaktır" (Gazzali, 1972: 59).

Gazzali yaşayışında bu yola girerek deneyimler. Ulaştığı sonuç şudur: “Sufilerin, Allah Teala’nın yoluna girmiş kimseler olduğunu, onların hayat tarzlarının, en güzel hayat tarzı; yollarının en doğru olduğunu, ahlaklarının ahlakın en güzeli bulunduğunu yakinen anladım” (Gazzali, 1972: 64). Gazzali bunu söylerken yaşayışında diğer insanlardan farklı bir iç dünya terbiyesi ve keşfi gerçekleştirir. Aynı zamanda bu yola birçok şeyden feragat ederek girmiştir ve bir uzlet hayatı yaşayarak ulaşmıştır. Bu yüzden tasavvufta yaşamayan bilemez vurgusu bulunmaktadır, bireysel anlamda deneyimlemek söz konusudur. Gazzali bu yaşadığı süreci adeta tasavvuf yolunda nasıl yürüdüğünü ve nerelere adım attığını aynı eserinde anlatmıştır. Ancak burada Gazzali’nin tek tek adımlarını almak yerine genel anlamda bir tasavvuf düşüncesi ve bunun insan ile olan ilişkisinde Gazzali’nin değerlendirmesini ele almak esastır.

1.10.2. Tasavvufi Yaşayış ve Gazzali

Tasavvufun gelişiminden ve özelliklerinden sonra genel anlamda tasavvufi yaşayışı Gazzali nazarında ele almak gerekir. Gazzali’de tasavvuf düşüncesi aslında bireysel anlamda özde ve içte yaşanan bir duruma karşılık gelmektedir. Bunun yaşanabilmesi için insanın kendini, nefsinin ve eylemlerini eğitmesi, diğer tabirle dizginlemesi söz konusudur. Tasavvufun insana vereceği şeylere ve bu yola girecek olan insanın yaşayacağı yapacağı eylemlere farklı bir hareket yüklemektedir. Niyet önemli ancak niyetin fiiliyatta kendini göstermesi çok daha önemlidir. O halde, Gazzali’de tasavvufa yönelecek insanın özelliklerini ve bu insanın nelerle karşılaşacağını ele alırsak, *İhya* eserinde bunun bir nevi özetini görürüz. Buna göre, tasavvuf ehli, öğrenmekle ve öğretmekle gelen bilgiye değil, ilhamdan gelen bilgiye meyyleder. O, insan için ilim okumayı, yazılmış eserleri bilmeyi ve onlardaki delilleri araştırmayı istemez. Tersine burada bilgi elde etmenin yolu, nefis mücâhedesini, kötü sıfatları yok etmek, her şeyden alakayı kesmek ve bütün varlığı ile Allah’a yönelmektir. Eğer böyle olursa Allah kendisine yönelen kulunun kalbine hâkim ve sahip olur, bilgi nurlarıyla onun kalbini aydınlatır. Allah kalbe hükmedince, oraya rahmet rahat girer ve nur kalpte parlar. Melekût sırrı ona açılır, rahmet nuru geldiği gibi kalpten perde kalkar. Böylece ilâhî varlığın hakikatleri kalpte ışıdamaya başlar.

Burada kula görev düşmektedir. Görevi, Allah'ın açacağı rahmet kapısında kalbi temizlemeli, iyi niyetli bir irade ile ona hazırlanmalıdır ve Allah'ın rahmetini gözetlemelidir (Gazzali, 1985 III: 51). İnsanın tasavvufi tecrübeyi yaşamasındaki yol ve metodu değerlendirildiğinde Gazzali insana nasıl bir yol izlemesi gerektiğini anlatırken insanın neyle karşılaşacağına hakkında söylemlerde de bulunmuştur. Ancak şunu hatırlatmak gerekir insanın ruhunu ve bedenini eğitmesi onun iradesindedir ama bunu yapmış olsa dahi Allah'ın rahmetine ulaşmak için ona gönderdiği bu çağrıya cevap bulması için kişinin daha yüksek mertebelere çıkıp bunu sürdürmesi gerekir. Devam ettirirken de iradesini iyi ve güzel yönde kullanması gerekir. Eğer böyle olursa tasavvufi bilgi insanda ayırt edilir olur.

Gazzali'de insanın tasavvufla olan ilişkisini ele alırken nefis, kalp, ruh ve akıl kavramlarının manalarına dikkat ederek değerlendirmek gerekir. Çünkü nefsin tasavvufla ilişkisi, insanın tasavvufla ilişkisidir veya bu durum diğerleri içinde geçerlidir. O halde sırasıyla ilkin nefisle ilgisi olması bakımından 'Gazzali'de nefis nedir, nasıl anlaşılır, tasavvufta nefsin mertebeleri nelerdir?' bakılmalıdır. Devamında kalp, ruh ve akıl tasavvufla- insanla ilgisi bakımından ele alınacaktır.

1.10.2.1. Tasavvuf- Nefs- İnsan

Tasavvuf- nefis- insan ilişkisi ele alındığında Gazzali'de nefis kelimesi farklı anlamlara gelmektedir. Gazzali nefsin iki anlamı üzerinde durur. Birincisi; nefis, insanın öfke ve şehvet kuvvetini toplamasıdır ve tasavvuf ehli bu manayı çok kullanmaktadır. İkincisi; nefis, insanın kalp ve ruh kavramlarıyla değerlendirileceği insanın zatı anlamındadır (Gazzali, 1985 III: 13). Nefsin buradaki manalarına açıklık getirmesi bakımından tasavvufta nefsin mertebelerinden kısaca bahsedilmelidir. Nefsin yedi mertebesi bulunmaktadır. Bunlar;

Nefs-i emmare: İnsan nefis ile mücadele etmezse arzu ve isteklerini gerçekleştirirse, şeytanın yollarına uyar giderse bu mertebeye nefis-i emmâre mertebesi denir (Gazzali, 1985 III: 13). Bu mertebede insan duyularıyla isteklerini gerçekleştirir ve onların bilgisiyle yetinir. Yine bu mertebedeki insan hayvan ile aynı özellikler gösterir. İnsan bir üst mertebeye çıkacaksa yemesinde ve içmesinde orta

yolu takip etmelidir, az uyumalı, gereksiz yere konuşmamalı ve ‘la ilahe illallah’ demelidir.

Nefs-i levvame: İnsanın arzu ve isteklerine, *şehvani* nefse karşı direnmesidir. Eğer burada nefis şehvetlerinin isteğine uymaya devam eder ve şeytana ayak uydurursa buna ‘nefs-i emmare-i bi’s-sui (kötülüğü emreden nefis)’ denir (Gazzali, 1985 III: 13). İnsan burada yaptığı kötü eylemlerin farkındadır, kendini bu konuda kınamaktadır. İnsan artık duyuvar yanında aklıda kullanarak düşünmektedir (âlemi, berzah âlemini). Yine manevi anlamda insanın temizlenmesi ve bu insanın bilgisinin ilme’l-yakin seviyesinde olma durumu vardır. İnsan yemek, içmek ve uyumak konusunda orta yollu olup kendini dengede tutmaya çalışmaktan ziyade artık bunun alışkanlık haline gelmesi söz konusudur.

Nefs-i mülhime: “Nefsin şehvetlere olan meyilden uzaklaşması, ona karşı koyup daha ziyade kendi âlemine meyli, nedamet ve tövbe etmekle ilhama müsait bulunmasıdır” (Altuntaş, 2006: 39). “Bu mertebe insanın, artık dinin emir ve yasaklarının hem zahirine hem de derunî manalarına kesinlikle uyduğu bir mertebedir. Ruh âlemine bu mertebede geçilir. Kişiyi yöneten artık nefis değil, gerçekte ruhtur. Aşk hâlleri insana hâkimdir. Bilginin konusu hem tabiat, hem de melekût âlemidir. Bilgi ayne’l-yakîn derecesindedir. Gazâlî *İhyâ* adlı eserinde bu mertebeden dolayı olarak bahseder ve tarifini yapmaz. Tasavvufî bilginin ilham ile elde edilebileceğini kabul etmesine rağmen nefsin bu mertebesinden ayrıntılı bir biçimde bahsetmemesi dikkat çekicidir. Gazâlî, yukarıda kısaca bahsedilen mertebelerden sonra tasavvuf ilminde önemli bir yer tutan ve yedi mertebe olarak kabul edilen nefsin mertebelerinden, râziyye ve marziyye mertebelerinden ayrıntıya girmeden sadece isimlerini zikrederek bahseder” (Altuntaş, 2006: 39-40).

Nefs-i mutmainne: İnsan nefsin şehvetlerine karşı koyup irade ile onu emir altında tutar. Sükûnun hâkim olduğu mertebedir (Gazzali, 1985 III: 13). İnsan bu mertebede hayvani nefsten tamamen kurtulmuş kulluk görevlerini yerine getiren ve bu vasıtaıyla bazı keşifler yapabilen, ilham alan varlık konumundadır. Burada insanın bilgisi hakke’l-yakin seviyesindedir.

Nefs-i raziye: “Nefsin, tatmin edici hâlini bırakıp, bütün isteklerden vazgeçip fâni olması şeklinde tarif edilen bu mertebe nefsin kendisinden memnun olmaya başladığı mertebedir” (Altuntaş, 2006: 41).

Nefs-i marziye: “Bu mertebe, kişinin Allah’ın rızasını kazandığı bir mertebedir. Yine bu mertebede kişinin kendi iradesi yoktur ve her şeyi ile Allah’ın iradesine teslim olmuştur. Bu mertebedeki insan, gayb âleminde seyr eder, eşyayı hakikat derecesinde bilir” (Altuntaş, 2006: 41)

Nefs-i kâmile: “Bu mertebe, nefis mertebelerinin en yüksek ve en son mertebesidir. İnsan bu mertebede her yönden kemale ermiştir ve her ne yaparsa Allah’ın iradesi altında yapar. Gayb ve şahadet âlemi bu mertebedeki kâmil insanın âlemidir ve bu âlemlerden ne bilirse, doğru olarak bilir. Bilgisi, zaman ve mekânla da kayıtlı değildir, isleri önceden bilebilir ve sezebilir” (Altuntaş, 2006: 42).

Tasavvuf açısından önemli olan, insanın bu yola girdiğinde kâmil insana erişmeye çalışmasıdır. Fikri ve eylemsel yaşayış bu yöndedir. İnsan hem bedeni hem de ruhu terbiye etmektedir. Bu terbiye etme Gazzali düşüncesinden anlaşılacağı üzere, insanın arzu ve isteklerine engel olması, ibadetini artırması ve Allah’tan da yardım istemesi şeklindedir. Aynı zamanda insanın nefis tezkiyesinden geçerken, az yemek yemesi, uyuması, konuşması ve eziyetlere katlanması söz konusudur. Bunlar nefis mertebelerinde insanın bir sonraki mertebeye geçişinde yardımcı olacak şeylerdir. Tasavvuf denildiğinde ilkin nefis akla gelir söz konusu Gazzali olduğunda kalp, ruh ve akıl da burada önemlidir. Çünkü insan bu dördünün birlikteliğiyle yaşamaktadır. Fakat insan hangisini beslerse o tarafa göre yaşamı görülür.

1.10.2.2. Tasavvuf- Kalb- İnsan

Tasavvuf- kalb- insan ilişkisi ele alındığında; Gazzali *kalbin* iki manaya geldiğini *İhyâ* eserinde söyler. Bir anlamı, maddesel anlamda insan göğsünün sol tarafında bulunan ve insanın canlılığının belirtisi olan et parçasıdır. İkinci anlamı, ruhani bir latifedir. Yani insanoğlunun hakikati olan, bilen, idrak eden, kavrayan, sorumlu tutulandır ve Gazzali kalp dediğinde genel olarak buradaki anlamı kastetmektedir (Gazzali, 1985 III: 11-12). Kalp aslında tasavvufta naif bir kavramdır

insanın diğer bütün organlarının yaşamasının sebebidir. Manevi anlamda da kalbin temiz veya kirlî olması önemlidir. Yine kalb ilhamın kendisine gelmesi açısından önemlidir. “Gazâlî kalbin bilgisine “Marifet” veya “İrfan” ismini verir. Yine ona göre ilim, ateşî görmek, marifet de ona dokunmak gibidir” (Altuntaş, 2006: 24). Altuntaş’ın bir ifadesi de şudur: “Düşünürümüz marifetten maksadının şu dört şeyi bilmek olduğunu belirtir: Bunlar nefs, Rabb, dünya ve âhirettir” (Altuntaş, 2006: 26). Kalb insanın şeytanla savaştığı yerdir. Bu yüzden insan hem manevi anlamda hem de dış dünyada bu savaşı sürdürür. İnsan kalbinde tasavvufî yaşayışıyla birlikte nereye gittiğini değerlendirmelidir. İçine dönmeli ama dışına da bakmalı, tezatları bulmalı ve kendisini yeniden ama yeniden tedavi etmelidir. Kalbe giren hastalıklar zor teşhis edilir. Bu yüzden insan, kalbini her zaman kontrol etmelidir. Ancak böyle bir kalple insan, tasavvuf yolunda geçirdiği krizlerle mücadele edecektir.

1.10.2.3. Tasavvuf- Ruh- İnsan

Tasavvuf- ruh- insan ilişkisinden bahsedildiğinde; Gazzali *ruhunda* iki manaya geldiğini söylemektedir. Bir manası, insanın ayakta durmasını sağlayan bedeninin her bir tarafına yayılmış olan bedeninin bütün azalarında yer edendir. Diğer anlamı da idrak edici ve bilici olmasıdır aynı zamanda bu anlam Allah’ın emrinde olduğu için insan bunu anlamakta aciz kalmaktadır (Gazzali, 1985 III: 12). Ruh insanın esas olan yönüdür. Mahiyeti Rabbin emrinde olduğu için O’nun bildirdiği kadar bilinir. İnsani ruhun yapmak ve bilmek gibi iki gücü vardır. Aynı zamanda ruh akla da sahip olduğu için bilendir, düşündür. İnsanın yapmak ve bilmek konusunda sahip olduğu bu güçleri iyi bilmesi gerekmektedir ki buna göre insanlar tuzaklara düşmesin adımlarını yine buna göre atsın, bildiklerinden şüphe duymasın. Ruh bu anlamda insana tasavvuf yolculuğunda yardımcı olacaktır.

2.10.3.4. Tasavvuf- Akıl- İnsan

Tasavvuf- akıl- insan ilişkisine bakıldığında, Gazzali onunda iki manası olduğunu söylemektedir. Bir tanesi, emirlerin hakikatini bilmek anlamında merkezi kalp olan ilim sıfatından ibarettir. Diğer manası, kendisinden olan ilimleri idrak eden

şeydir (Gazzali, 1985 III: 14). Akıl, insanın düşünüşünde, eylemlerinde ve tasavvuf yolculuğunda sorumlu olabilmesi için en önemli meleke olarak görülmektedir. Sadece akıl ile tasavvuf yolculuğuna çıkmak olmaz. Bu yüzden Kur'an ve sünnetin nuruyla bu yolculuğa akılla birlikte çıkmak gerekir. Gazzali akla son derece önem vermektedir. Ancak o faal aklın hâkim olduğu alanların tespit edilmesinden yanadır. Aklın matematik, mantık ve tabiiyat ilimlerinin gözleme dayalı alanlarında kesin ve doğru bilgiyi verdiği kanaatindedir ama metafizik veya ilahiyat alanında akla dayanılarak verilen bilgilerin bir tahmin ve zandan başka bir şey olmayacağı düşüncesindedir. Bu nedenle Gazzali filozofları eleştirerek aklın kapsayamadığı halde metafizik ve ilahiyat alanında hâkim unsur olarak kabul edilmesini, akla sınırsız bir güvenle yaklaşılmasını da eleştirmektedir. Bu yüzden akıl Gazzali'ye göre metafizik problemlerin çözümünde acizdir, bu problemleri çözüme ulaştırmak için akıl, batini içsel keşfe ve vahyin desteğine ihtiyaç duyar. Böylece Gazzali bilgi edinmede güvenilir bir yeti olarak kabul ettiği aklın dört çeşit anlamına işaret eder:

1- Kuvve halindeki akıl: İnsanın doğuştan sahip olduğu kendisini öteki canlılardan ayıran teorik bilgiler edinme melekesidir.

2- Meleke halindeki akıl: Bu melekenin temyiz yani aklın gelişim çağında açık seçik ortaya çıkmasıyla mümkün olabilirliliği, imkânsızın olanaksızlığı, 2'nin 1'den çok olduğu, bir kimsenin aynı anda iki yerde bulunamayacağı' gibi ilk prensipler hakkında bilgiler edinme düzeyine ulaşmış şekli.

3- Fiil halindeki akıl: Hayatın akışı boyunca tecrübeyle kazanılan bilgiler bütünü.

4- Müstefâd akıl (Kazanılmış akıl): Bilgi melekesinin çeşitli durumlarının ileride doğuracağı sonuçları önceden kestirme ve duyguların tutsağı olmadan hüküm verme gücüne ulaşmış şekli (Gazzali, 1985 I: 337-338).

Gazzali aklın prensiplerine ve akıl tarafından ileri sürülen zorunlu bilgilere güvenen bir düşünür olarak, aklın sahip olduğu bilgilerin akla içkin olup olmadığı sorunu üzerinde de durur. Her şeyin sebebi olarak gördüğü veya nitelendirdiği Allah aynı zamanda insan aklının sahip olduğu bilgilerinde sebebidir. Araştırmaya gerek görmeyecek şekilde doğruluğu kabul görmeyen aksiyomatik bilgilerin kaynağı Tanrı'dır. Bu bilgiler nefsin akıl gücünün oluşması sırasında Allah'tan veya

meleklerin birinden nefse doğar. Gazzali bu söylemiyle filozofların faal aklına benzer bir bilgi kaynağının olabileceğini kabul eder. Dolayısıyla Gazzali'ye göre olay ve olguların sebebi olan Allah aynı zamanda insan aklının sahip olduğu aksiyomatik, apriorik bilgilerinde sebebidir. Gazzali bir bakıma doğuştan bilgi yetisi olarak aklın sezgisel bilgiyle aydınlanmaya hazır olduğunu kabul eder (Gazzali, 2017b: 39-40). Böylece aklın insan ile olan ilişkisinde bilgisel rolü yadsınmadığı gibi tasavvufla olan ilişkisinde sezgisel anlamdaki rolü de yadsınmamalıdır. Böylece aklın epistemolojik anlamda değerlendirilmesi onun tasavvuf yolundaki araçsallığı ve insan ile olan ilişkisindeki çok yönlülüğü de bulunmuştur. “Görüldüğü gibi Gazâlî, akla çok önemli işlevler yüklemekte ve akıl ile vahyin veya ilhamın birleştirilmesiyle insanoğlunun güzelliklere ulaşacağını, tek başına akli ön plana çıkardığında da gerçeğe ulaşmakta sıkıntıya düşeceğini ve neticede helâke sürükleneceğini kabul etmektedir” (Altuntaş, 2006: 34). Böylece kesin bilginin tasavvuf yoluna girmeye mümkün olabileceğini ele almaya çalıştık.

Sonuç olarak insanın bireysel olarak içsel şekilde deneyimleyeceği tasavvuf yolculuğu bireye, düşünsel, yaşayış ve eylemsel anlamda çok başka bir dünya sunmaktadır. Bunu yapabilmek, deneyimlemek her insanın işi değildir. Çünkü tasavvufun insan ile olan ilişkisi özeldir. Bu yola girmek insanı fedakâr yapmaktadır. Bu fedakârlık yolun yolcusu için kötü görülmez. Tasavvuf düşüncesine göre; insan kendisini ve Rabbini tanımaya çalıştığı sürece; hakiki anlamda bedenini tanımasının, ruhunu tanımasının, doğayı ve evreni tanımanın anahtarını bulmuş olur. Ancak bu yolda samimi ve hakiki olan insanlar bu anahtarla benliğine dair yolculuğunda kapısını açacaktır. Bu anlamda tasavvuf insanın eğer yola çıkarsa, kendini tanımasının bineği ve ‘ben kimim?’ arayışının, içte bulunan cevabı konumundadır.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZALİ'NİN BENLİK ALGISI

2.1. Benlik Algısı ile İlgili Kavramlar

İnsan anlam arayışında bulunan bir varlıktır. Bu arayışta insanın kendi benliğine dair gerçekleşen bir yönde bulunmaktadır. Çünkü sadece o insandır ki soru sorar ve cevap arar. Anlam arayışı içindeki en önemli soru da ‘ben kimim?’ sorusudur. Bu soru insanın kendini tanımasının ve de sınırlarını bilmesinin, kişisel özelliklerinin yanısıra asl olan özünü bilmeye çalışmasının da bir sorusudur. Soruyu soran insan, cevaplamak için kendine döner, yani kendi benine. Bu dönüş gerçekleşmeye başladığında insan bir bütün olarak sorgulayacaktır. Bu sorgulayış hem duyum ve algılar hem de akıl vasıtasıyla gerçekleşir. Evren ve diğer canlılar arasında kendisini konumlandırmaya çalışan insan; kendisini tanımaya dahası kendi kendisiyle yüzleşmeye başlar. Çünkü insan birçok şeyden uzaklaşsa bile kaçamayacağı tek şey kendisidir. Kendisini aldatsa bile yine kendisine dönmektedir. Dolayısıyla insanın kendine dönük anlam arayışında ve düşüncesinde karşı karşıya kalınan belkide ilk önemli soru, benlik algısındaki ben ve benliğe dair gerçekleşen ‘ben kimim?’ sorgulayıdır.

Bu arayış içerisinde Gazzali'nin ben'i (kendini) nasıl algıladığına geçmeden önce benlik algısı konusunda geçecek olan kavramların genel olarak anlamlarını vermek uygun olacaktır. Burada sıklıkla tekrar edilecek olan bu kavramlar; ben, benlik, özben (gerçek ben), benlik imgesi (imajı), benlik saygısı, benlik ilgisi (self-liking), kendini gerçekleştirme (self-actualization), transpersonel-benötesi kavramlarıdır.

Ben: İnsanın kişiliğinin temelinde “ben” yer alır, bu benliğin merkezinde ise içsel varlık/ çekirdek bulunmaktadır. Bu çekirdek özben dediğimiz asıl olan bene kapı açmaktadır (Bayat, 2003: 2). Ben'in ne olduğuna dair tartışmalar devam etmektedir. Ben; beden midir, zihin midir, ruh mudur veya ruh ve bedenden mürekkep midir?

Benlik: “Bireyin ne olduğu, ne olmak istediği ve çevresince nasıl tanındığı konularındaki bilinçliliğidir” (Bakırcıoğlu, 2012: 153). Bireylerin davranışları ve

kişiliğin temelinde yer alan benlik kavramının kendisini açıklarken ve davranışları gerçekleştirirken referans merkezi olarak kullandığı benlik algısı sistemi tarafından belirlenir (Bayat, 2003: 3).

Özben (gerçek ben): Benliğin merkezinde bulunan içsel varlık diğer bir deyişle öz ben (gerçek ben) bulunmaktadır. Çevresi ile sürekli etkileşim içerisinde ve benlik algısı denilen sistem bu etkileşim süreci içerisinde gelişir. Başka bir deyişle öz ben (gerçek ben), benliğin kendi kimliğinden haberdar olmasıdır. Özben, genetik bir özellik taşır ve çevre ile girdiği etkileşim sonucunda benlik algısı adı verilen ve kişinin kendi ile ilgili bir imaj ya da resmini ifade eden sistemi oluşturur (Bayat, 2003: 2-3).

Benlik İmgesi (imajı): “Bireyin sahip olduğu zihinsel ve fiziksel özelliklerin farkında olmasıdır” (Bolkan, 2005: 27). Bireylerin kendileri hakkında sahip oldukları imgedir. Bir insana sen kimsin? Diye sorulduğunda onu biricik yapan zihinsel ve fiziksel özelliklerinin sıralanmasıdır. Benlik imgesinin oluşumunda diğerleriyle olan iletişim önemlidir.

Benlik Saygısı: “Bireyin kendini değerlendirmesi sonucunda ulaştığı benlik kavramının onaylanmasından doğan beğeni durumu olup, kendini değerli bulup bulmadığı ya da ne derece değerli bulunduğunu ifade eden bir kavramdır” (Tözün, 2010: 53).

Benlik İlgisi (self-liking): Benlik algısı sisteminin temel elemanlarını kişinin kendisi ile ilgili olarak sahip olduğu temel yetenekler, benlik ilgisi hakkındaki kanaatleri oluşturmaktadır. Bu kanaatler kişinin bir konu, kişi, iş, obje, ya da davranışla ilgili olarak “yeterliyim” ya da “yeterli değilim”, “seviyorum/hoşlanıyorum” ya da “sevmiyorum/ hoşlanmıyorum” gibi yargıları içermektedir (Bayat, 2003: 4).

Kendini Gerçekleştirme (self-actualization): “İnsan kurgusunda önemli bir yer işgal eden ve neredeyse insanla ilişki halindeki tüm sistemlerin dikkat odaklarında yer alan kendini gerçekleştirme (self-actualization) kavramı insanın var oluşunu, olumlu ve anlamlı bir çizgiye oturtmasının anahtarı olarak kabul

edilmektedir” (Bayat, 2003: 3). Ama kendini gerçekleştirme, insanın kendi gerçeğini anlaması ve kabul etmesiyle mümkün hale gelir.

Transpersonel- benötesi psikoloji/ yaklaşım: Transpersonel- benötesi psikoloji, her insanın günlük yaşamında görülen yönlerinin yanında insanın derinlerine daha yüce bir yön bulunduğuna inanmaktadır. İnsan gelişme potansiyeline sahiptir. Bu anlamda benötesi deneyimler insanın maneviyatında karşılık bulmaktadır (Özdoğan, 2011: 6). Transpersonel psikolojinin ilgi alanına giren konular şunlardır: “Transpersonel psikoloji, empirik bilimsel çalışmayla, güvenilir buluşları uygulamayla, varoluşla; birey ve tür çeşitleri, metabolizma ihtiyaçları, en büyük değerler, birlik bilinci, uç deneyimler, B-değerleri, kendinden geçme, mistik deneyim, korku ve merak barından saygı, varoluş, kendini gerçekleştirme, öz, aşırı mutluluk, kaygı, en üst anlam, benötesi, ruh, birlik, kozmik bilinç, bireysel ve türsel sinerji, insanüstü fenomen gibi kavramlar, deneyimler ve hareketlerle ilgilenir” (Fakhrudinov, 2012: 15). Din psikolojisi içerisinde ele alınan bir konu olarak transpersonel yaklaşım, bireysel insanın yaşamış olduğu, ben’i ben olmanın ötesindeki bir ben’i deneyimlemeye götüren yaşanmışlığı konu edinerek öznelde değerlendirmede bulunur.

Benlik algısı ile ilişkili olduğu için verilen kavramların açıklamalarından sonra benliğe dair yaklaşımlardan kısaca bahsetmek gerekir. Çünkü bu alanda yapılan çalışmalara bakıldığında insan ve benlik hakkında nelerin problem edinildiği bu anlamda araştırmacıların dayandırdığı temeller görülmüş olacaktır.

2.2. Benlik Konusunun Tarihsel Dayanakları ve Bazı Yaklaşımlar

Benlik algısını açıklamadan önce ‘benlik’ konusunun geçmişine giderek tarihsel dayanaklarına bakmak gerekir. Şahin’in açıklamalarına göre, benlik kavramına dair araştırmacının ilk ayağına gidildiğinde Sokrates, Platon, Aristoteles ve ilk Hristiyan filozoflarından beri geldiği düşünülmektedir. Modern psikolojide de William James’le başlayan süreç onun çalışmalarından yaklaşık 50 yıl kadar sonra tekrar gündeme gelmiştir. Cooley, Mead, Yeni Freudçular, Gustave Jung, Loevinger, Alfred Adler, Karen Honey, Rosenberg, Piaget, Spearman, Offer... tarafından farklı

boyutlarda ele alınarak benlik kavramı için sürecin diri kalmasına ve günümüz araştırma konuları arasında ele alınmasına neden olmuştur (Şahin, 2007: 39-52). Bu yaklaşımlardan bazılarını incelediğimizde, örneğin; Sokrates'te ruh, gerçek ben, gerçek kişidir ve benlik ruha denktir. "Sokrates, insanın evrensel tanımına, yani onun özünün ne olduğuna ulaşmanın yolunu, 'kendini bil' buyruğuna başvurarak göstermektedir. Bu buyruğuna uyan insan, kendi gerçek kişiliğinin bilgisine ulaşabilecektir. Bu insanın kendi doğasının bilgisine ulaşması demektir" (Günay, 2006: 21). Böylece benlik algısı konusunun temelinde sorulan 'ben kimim?' sorusuna karşı kendini tanımak eğiliminde cevap aramanın köklerinin Sokrates'e uzandığı görülmektedir.

Platon'un ruhu, rasyonel ben ve irrasyonel ben olarak ayrılır ayrıca arzuya vurgu yaptığı gibi en önemli olanın da rasyonel ben olduğu düşüncesi içerisinde. Ona göre insanın doğası üç tiptedir. 1) Bilgisever (altın), 2) Ünsever (gümüş), 3) Para sever (demir, bakır, tunç) (Platon, 2017: 316-318). Görülüyor ki insanın benliği bu doğa üzerine şekil alacaktır.

Aristoteles'te ise düşünce ruhtan daha yüksektir ve bedene daha az bağlıdır. Çünkü zihinsel bir resim olmadan ruhu düşünmemektedir. Düşünmenin nasıl meydana geldiği, düşünme ile duyum arasındaki ilişkileri inceledikten sonra bizzat bu ruhun, yani düşünen veya akıllı ruhun kendisinin ne olduğu meselesini ele almaktadır (Arslan, 2016 III: 223). Burada denilebilir ki ruhun akıldan pay alan bir yanı vardır ve bu yanın erdemle ilişkisi söz konusudur. İnsanın temel ereği olan ahlaki yaşama tarzı aynı zamanda onun doğasını gerçekleştirme sürecini ifade eder.

Benlik kavramı üzerine felsefe tarihinde yapılan değerlendirmelerin devamına bakıldığında, bizzat 'benlik' kavramını kullanarak yapılan çalışmalar görülmeyebilir. Çünkü bu 'benlik' kavramının bizzat kendisini kullanarak yapılan çalışmalar Psikoloji bilimi içerindedir. Ancak felsefi anlamda benlik konusunda soruşturmaların gelen tarihinde Aristoteles'ten sonra gelen Stoa düşüncesinde Cicero ve Marcus Aurelius'un düşüncelerinden bahsedebiliriz. Yine ilk Hristiyan düşünürleri ruh ve beden arasındaki ilişkiye dair tartışmaya katılarak benlik konusunun kapsamına dâhil olacak düşünceler ortaya koymuşlardır. Bu düşüncelerin ortaçağ batı dünyasında sahipleri Aziz Augustinus, Aquinalı Thomas gibi düşünürlerdir. Ortaçağ İslam

düşüncesinde de benlik konusunun kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek düşünceler Muhasibi, Farabi, İbn Sina... gibi düşünürler çerçevesinde gelişim göstermiştir.

Benliğin değerlendirilmesinde farklı bir boyut olarak 17. yüzyılda Descartes'in insan ile ilgili düşüncesinde ruh-beden ilişkisini ele alış şekli göze çarpmaktadır. Buna göre ruh ve beden iki ayrı şeyin birlikte çalışmasıdır. Ruh ve beden kozalaksı bez vasıtasıyla birbirlerine etki etmektedir (Erişirgil, 2006: 124).

18. yüzyıla gelindiğinde La Mettrie, Holbach, Kant vd. değerlendirmeleri söz konusudur. 19. yüzyılda Charles Darwin, Arthur Schopenhauer, Soren Kierkegaard, Friedrich Nietzsche vd. yaklaşımları olduğunu söyleyebiliriz. Yine 20. yüzyılda Bergson, Heidegger, Sartre, Albert Camus gibi düşünürlerden bahsedebiliriz. Ancak benliğe dair bu yaklaşımların felsefi boyutta açıklamalara sahip olduğu hatırlatılmalıdır. Burada stoa düşüncesi ve ortaçağ düşüncelerinin detayları verilmeyecektir. 18. Yüzyıl, 19. ve 20. yüzyıl düşünürlerinin benlik konusundaki yaklaşımları ele alınmayacaktır. Çünkü bu ayrı bir çalışma konusudur.⁴

Benlik ve benlik algısının anlam kazanması psikoloji bilimi ile gerçekleşmiştir. Bu yüzden psikoloji içerisinde birçok benlik yaklaşımı ve benlik kuramı vardır. Bu yaklaşımların bazılarında kısaca bahsetmek gerekir. Böylece benlik algısının tarifini daha iyi yapabiliriz. Ayrıca Gazzali'nin benlik algısını değerlendirirken hangi yaklaşımın referans alınacağı da görülmüş olunacaktır.

Freud'un (1856- 1939) benlik yaklaşımına bakıldığında bir kişilik kuramı ile de karşılaşmaktadır. Ona göre kişilik, id, ego ve superegodan oluşmaktadır. İd, arzu ve isteklerinin hemen karşılanmasını isteyen zihnin ilkel kısmıdır ve bedeni istek

⁴ 18. yüzyıl, 19. ve 20. yüzyıldaki düşünürlerin insan hakkındaki düşüncelerinin detayları için kendi eserlerine bakılabilir. Ayrıca bkz. Kant, İ. (2009). *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten)*. (çev. İoanna Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları. Baskı 4.

Bkz. Schopenhauer, A. (2018). *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*. (çev. Mustafa Tüzel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. XVIII. Basım, Ocak.

Bkz. Öktem, Ü. (1992). "Olgu, Kuram, Darwin Öncesi Evrim Kuramları ve Darwin'in Evrim Kuramı." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 14, 241-253

doğrultusunda harekete geçirir. Ego, id'deki isteklerin nesnel dünyada karşılanıp karşılanmayacağıyla ilgilidir. Bu istekler için uygun ortam bulununcaya kadar gereksinmenin giderilmesi ertelenebilir. Superego, egoyu kontrol eden bir yapıdadır. Toplumun, ailenin, iş ortamının vs. onayladığı davranış ve düşünce ölçülerine göre davranmak durumudur. Superego etrafında, iyi ve kötü gibi değerler oluşmaktadır (Tuzcuoğlu, 1995: 275-276).

Benlik konusunda Mead (1863- 1931), çocuğun benliğinin gelişiminde oynadığı oyunların ve içinde bulunduğu grubun etkili olduğu üzerinde durmaktadır. Sosyal iletişim kuramını ileri sürerek benliğin gelişiminde dilin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Benliğin roller yoluyla oluştuğunu bu yüzden 'sosyal rollerimiz ölçüsünde farklı benliğimizin olduğunu' ifade etmektedir (Yılmaz, 2016: 87).

Cooley'in (1864- 1929) nazarında benlik çocukluk döneminde oluşur ve çocuk hakkında anne- babanın düşünceleri onun benliği belirlemektedir. Burada 'ayna benlik' kavramını kullanır. Buna göre aile, arkadaş ve çevrenin bizim hakkımızdaki düşünceleri kendimizi nasıl göreceğimizi ve hissedeceğimizi belirlemektedir. Çünkü onların düşüncelerinin doğru olup olmadığını kendimize bakarak test ederiz. Gustave Jung'un (1875- 1961) araştırmalarında ise kişilik gelişimi çocukluktan başlamaktadır ve orta yaşlara kadar sürer. Benlik, yetişkinlikle ilgili bir kavramdır ve genellikle kaynağı bilinçdışıdır. Benliğin var olması için ego'nun var olması gerekir böylece kişi kendini fark edebilir (Yılmaz, 2016: 83).

Karen Horney'in (1885- 1952) bakış açısına göre kişi kendini gerçekleştirme gücüne doğuştan sahip olmaktadır. Bireyin kusurlu bir benliğe sahip olması çocuklukta temel gereksinimleri yeterli oranda karşılanmamasıyla ifade edilmektedir. Benlik gelişimi yetişkinlik ve orta yaş döneminde de devam etmektedir. Ayrıca güven duygusu ve doyum insanın kişiliğini yönlendiren eğilimlerdir (Aslan, 1992: 10).

Sullivan'ın (1892- 1949) yaklaşımına göre çocuk annesiyle olan ilişkisinde kaygıyı annesinden empati yoluyla almaktadır. Sonraki ilişkilerinde bu kaygı gelişir ve birey bununla baş edebilmek için savunma mekanizmaları geliştirir. Bu mekanizmalar bireyin benliğini oluşturur. Üç benlik sisteminden bahseder. Biri

bireyin kendisi için olumlu duyguların olduğu iyi ben, diğeri bireyin kendisine ilişkin olumsuz duyguların olduğu kötü ben ve son olarak bilinçaltı seviyesinde kalan annenin hoşnutsuzluğu sonucu meydana gelen ‘ben ve ben olmayan benliktir’ (Güler, 2007: 45).

Benlik konusunda Allport (1897- 1967) ‘kendini geliştirme’ kavramını ön planda tutmaktadır. Çocukluğun ilk yıllarında aile üyelerinin çocuk üzerinde yönlendirmelerde bulunması yadsınamaz bir durumdur. Kendini geliştirme bireyin özgeçilimi olduğu gibi eğitimin, öğrenimin bu konuda yardımı bulunmaktadır. İleriki yaşlarda bireyin kendini geliştirme durumu kendini tanıması düzeyinde olmaktadır. Böylece birey kendisini ne derece gerçekçi olarak tanıyor ise o kadar olumlu yöne gitmektedir (Aslan, 1992: 9).

Carl Rogers’ın (1902- 1987) benlik kavramı üzerine yaklaşımı şu şekildedir: “Benlik kavramı kişinin kendi hakkında doğru ya da yanlış olan bir takım hipotezlerdir. Bu hipotezlerin örgütlenmesi ile benlik yapısı oluşur. Benlik insanın kendine ilişkin algılamalarının düzenlenmiş şeklidir” (Güler, 2007: 48).

Benlik konusundaki yaklaşımları ele aldığımızda, benliğin dış uyaranlar (aile, arkadaş, iş ortamı...) tarafından etki aldığı görülmektedir. Ayrıca benliğin gelişimle ve kişilikle bağlantısı vardır. Yine benliğin oluşumu bir zamanda olup biten bir değildir, insanın gelişimi oranında belliğin oluşum süreci gerçekleşmektedir. Bu durum benlik algısı içinde geçerlidir. Yani benlik algısı bir anda olan, şekillenen bir şey değildir. Zaman içerisinde insanın kendisine dair edinimleri ile oluşan bir tür kendini (ben’i) tanımak olarak görülebilir.

Benlik konusunun tarihsel dayanaklarını ve psikolojideki yaklaşımları verdikten sonra benlik algısına geçebiliriz. Burada birtakım sorular sormak mümkündür. İnsanın gelişim sürecinde ben (kendi) üzerine karşılaştığı problemlere ve sorulara dair arayacağı cevaplarda ‘ben kimim?’ sorgusunun amacı nedir? Kendini tanımak bireysel bir şeyken toplumda diğerleriyle aynı ortamda bulunan insanın benlik algısı ne kadar gerçekçidir? Benlik algısının nesnelliği ve özneliği neye göre belirlenir? Benlik algısının oluşmaya devam etmesiyle birlikte değiştirilebilirliği mümkün müdür? Benlik algısını tanımaya çalışan insanın yanlış

anlamlandırmalarda bulunup kendini aldatması ben kimim sorgusunun neresindedir? Temelde bu sorular çerçevesinde benlik algısının neler barındırdığı ve oluşumunun nasıl işliyor olabileceği hakkında genel bir içerik sunulacaktır. Bunu yaparken insanın yaş aralıklarına (gelişimine) dikkati çekerek benlik algısının oluşum süreci verilecektir. Sonra mümkün varlık dünyasında yaşayan Gazzali'nin benlik algısı sürecini 'ben kimim?' sorusu temelinde kendisini tanımasının serüveni ele alınacaktır. Gazzali'nin benlik algısı süreci ele alınırken onun yaş aralıklarına dikkat çekilerek açıklamalar yapılacaktır. Ayrıca Gazzali'nin nasıl bir benlik algısına sahip olduğu ve bu algının ne derece gerçekçi olabileceği konusunda değerlendirmelerde bulunulacaktır. Sonuç olarak felsefenin temel yapı taşı olan 'kendini bil' sözünün Gazzali'de nasıl gerçekleştiği üzerine bir yaklaşım getirilmiş olacaktır.

2.3. Benlik Algısı

Benlik algısı, disiplinler arası (felsefe-psikoloji) değerlendirilebilecek içeriği sunduğundan çalışma konumuz olmuştur. Benlik algısı (self-concept) üzerine Bayat şu şekilde açıklama getirir: "Bireyin birbirinden farklı ve çok sayıdaki özellikleri ile ilgili izlenim ve yargıları (basit ben kavramları) çok sayıda ben kavramını oluşturur, bu çok sayıdaki ben kavramı bir araya gelerek ben kavramları sistemi ya da benlik algısını meydana getirir" (Bayat, 2003: 3). Denilebilir ki, benlik algısı kişinin zihinsel, duygusal, fiziksel kendini nasıl gördüğü ile ilgili bir kavramdır. Ayrıca bu kavram kişiliğin öznel yanına işaret etmektedir. İnsanın psiko-sosyal gelişimi sırasında diğerleriyle kurduğu ilişkiler sonucu şekillenir (Mehmedoğlu, 2004: 49). Ayrıca benlik algısı "kişinin kendisi hakkında genel olarak sahip olduğu inançların toplamı, başka bir deyişle "ben kimim?" sorusuna verdiği cevaptır. İnsanın kendisinde çeşitli özelliklerin bulunuş derecesi hakkındaki değerlendirmelerin tümü ve kişinin kendini nasıl görüp değer biçtiği benlik algısında anlaşılması gerekenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Bayat, 2003: 5). Kişinin benlik algısı onun olaylara karşı farkındalığını, yorumlayışını, içsel uyum ve beklentilerini belirlediği için oldukça önemlidir.

İnsanın yani psikolojik terimle bireyin, kişinin, benlik algısının farkında olması kadar nasıl bir yönde benlik algısına sahip olduğu önemli bir konudur. Çünkü kişinin benliğine dair kendi algısı ne kadar olumluysa ruhsal açıdan hayatı o kadar olumludur. Nitekim benlik, bireyin kişiliğine dair kanıları ve kendi kendini görüş tarzından oluşur. Birey benlik kavramına uygun davranışlarda bulunursa, kendini huzurlu hisseder. Şayet benliğine uymayan, özellikle ideal benliğiyle örtüşmeyen davranışlarda bulunursa, bu durum onun birtakım problemler yaşamasına yol açmaktadır (Şahin, 2007: 36).

Belirli dönemlerde insanın benliğine dair yapılandırmasından da bahsedilmektedir ve benliğin birtakım görevleri vardır. “Benliğin görevi, gerçeği tanımak ve uyum sağlamak; çevreden gelen uyarıcıları algılamak, seçmek, saklamak, hatırlamak, düşünmek; kavramları değerlendirmek; karşılaşılan engellere çözüm yolu bulmak; geleceğe ilişkin tasarımlar yapmak, savunma mekanizmaları geliştirmektir” (Mehmedoğlu, 2004: 50). İnsan bu görevlerden kaçamayacağı gibi öyle veya böyle yüzleşmek durumunda kalacaktır. Çünkü benliğin oluşumunda belirli yaş aralıklarında maruz kalınan duygu durumları insanda belirlemektedir, ileride bu konuya dair açıklamalar bulunacaktır.

Benliğin temelde üç bileşeni vardır, doğuştan insanın getirdiği, toplumun insandan beklediği ve son olarak kişinin idealize ettiği benliği (kendisi)dir. Eğer ki, insan ilk ikisinin kendinden istediklerini kısarsa kendi iç sesine ve idealize ettiği benliğine dair adımlarını daha doğru yere atacaktır. Bunun için insan benliğin birtakım görevlerinden olan, içgüdülerden ve dürtülerden meydana gelen eğilimleri; engelleme, denetleme ve düzenleme işlevini yerine getirecektir. Böylece birey çevredeki insanlarla ve diğer şeylerle ilişki kurmasında gerçeği tanıma, deneme ve anlama noktasında farkındalığa varacaktır (Şahin, 2007: 37). Denilebilir ki, hangi benlik bileşenine yoğunlaşırsa en çok onun sesini duyar. Bu durum kişinin ona göre eylemlerde bulunmasının sebeplerinden biri olacaktır.

Benliğin tikel veya çoğulluğuna dair tartışma bulunmaktadır. Bunlardan önemli olanı ve çevrelerince kabul göreni William James’in ayrımıdır. James benliği ‘bilen ben’ ve ‘bilinen ben’ şeklinde ayırmaktadır. “Bilen ben, insanın bilinçli, yani düşünen yanısıdır” (Aslan, 1992: 8) “Bilinen ben, ‘empiric ego olarak adlandırılıp

bireyin görünen yapısı ve çevresidir” (Alan, 1992: 9). Benli ayrımının yanı sıra Bacanlı'nın açıklamalarıyla, James üç benlik çeşidinden bahseder; maddi benlik, sosyal benlik, manevi benliktir. Ama Yılmaz, James'in dört benlik türünden bahsettiğini ileri sürmektedir. Bunlar, maddesel benlik, sosyal benlik, ruhsal benlik ve saf ego şeklindedir (Yılmaz, 2016: 80). Maddi benlik, insanın maddesel anlamda sahip olduklarını ifade eden bir benliktir, örneğin; insanın bedeni, giyecekleri, eşyaları, ailesi, malı-mülkü, unvanı, vb. maddi benliği oluşturur (Bacanlı, 1997: 11). Görülüyor ki, 'benim' diyebileceğimiz unsurlar bu benliğin içerisindedir. Maddi benliği koruma amaçlı yaptığımız davranışlar söz konusudur. Aile kurmak, mülk sahibi olmak... bunlardan bazılarıdır. (Yılmaz, 2016: 80).

İnsanın arkadaşlarından ve çevresinden edindiği kendisi hakkındaki olumlu olumsuz bilgiler sosyal benliği oluşturur (Bacanlı, 1997: 11-12). Sosyal benlik ile ilişkili davranışlar vardır. Bunlar, ünlü olmak, bir grup içinde bulunmak ve bir statüye sahip olmak yine onurlu, gururlu... olmayı istemek gibidir. Ayrıca James'in düşüncesine göre bireyin diğerleri tarafından nasıl algılandığı önem arz etmektedir. Bu yüzden insan sosyal çevrelerde farklı rollere, kimliklere bürünmektedir. Örneğin, aile içinde, çocukların yanında, iş yerinde vs. başka başka davranmanın nedeni sosyal benliktir (Yılmaz, 2016: 81).

İnsanın içsel veya öznel varlığı, psikik melek ve eğilimleri de manevi benliği oluşturmaktadır (Bacanlı, 1997: 11-12). Manevi benlik kişinin bilişsel ve psikolojik durumunu, tutumlarını, isteklerini ifade eder. Yılmaz bu benlikte, insanın halini James'ten alıntı yaparak şu şekilde açıklar: “ 'Kendimizi ahlaki hassasiyetimizi ya da irademizi savunurken düşündüğümüzde, bir nesneye sahip olduğumuzu düşünürken yaşadığımızdan daha fazla tatmin duygusu yaşadığımızı' söylemiştir” (Yılmaz, 2016: 81). Son olarak saf ego, benliğin 'kendi kendini düşünen' kısmıdır. Deneysel olarak incelenemez ama kişiye süreklilik duygusu vermektedir (Yılmaz, 2016: 81). James'in benlik türlerini bu kadar detaylı vermenin sebebi vardır. Çünkü Gazzali'nin benlik algısı değerlendirilirken, buradaki benlik türlerinden bir kısmı çıkış noktası kabul edilecektir.

Maddi benlik, sosyal benlik, manevi benlik ayrımından sonra, gerçekte kişinin ne olduğunu ifade eden gerçek benlik ve ne olmak istediğini ifade eden ideal

benlik ayrımı da bulunmaktadır. James bu kavramlardan da bahsetmektedir. Buna ek olarak kişinin ne olabileceği ile ilgili düşüncelerinin oluşturduğu potansiyel benlik kavramı söz konusudur. Görülüyor ki benlik çeşitleri ve ayırımından sonra muhtemel benliklerin bulunuşu konusunda çalışmalara gidilmiştir (Bacanlı, 1997: 11-12). Burada bu çalışmaları açıklamayacağız ancak genel olarak benlik türlerine dair çalışma yapmış olan psikolojideki birçok araştırmacının görüşleri (daha önce de bahsedildiği üzere) değerlendirildiğinde temelde benlik algısında üç tür algı olduğunu söyleyebiliriz. Bu algı türlerinin belirlememizde ise James'in düşünceleri etkili olmuştur. Buna göre birincisi, içerden görülen subjektif benlik algısı yani kişisel algı, bireyin kendisini (benini) nasıl algıladığıdır. İkincisi, başkalarının beni görüşü objektif benlik algısı, yani toplumun beni nasıl algıladığıdır. Üçüncüsü, manevi benlik algısı yani içsel anlamda bireyin kendini (benini) nasıl algıladığıdır. Gazzali söz konusu olduğunda da William James'in benlik konusunda yaptığı benlik türlerinden faydalanılarak burada yapmış olduğumuz benlik algısı türleri ile bağlantı kurarak değerlendirme yapılacaktır. Ancak Gazzali'nin benlik algısını ele alabilmek için benlik algısının oluşum sürecinden de bahsetmek gerekir.

2.3.1. İnsanda Benlik Algısının Gelişimi

Benlik algısının ne olduğuna, bu algının tikelliğine ve çoğulluğuna yine benlik algısı türlerine getirdiğimiz açıklamalarla benlik algısını genel olarak tanıdıktan sonra benlik algısının insanda oluşum, gelişim ve değişim sürecini vermek gerekir. Bu süreci ele alırken insanın gelişimi göz önünde bulundurulacaktır. Çünkü Gazzali'nin benlik algısını değerlendirirken bu sürece sıklıkla atıf yapılacaktır.

İnsanın gelişiminde ailenin, toplumun, kültürün, siyasetin, iklimin, toprağın vd. etkisiyle biçimlenen bir benlik tarifi yapılacaktır. Bu tarifin yapılabilmesi için insanın ilk canlı halini almasıyla başlayarak, ergenlik ve diğer yaş durumlarını da dikkate alarak nasıl bir sürece tabi tutulduğuna bakılacaktır. Anne karnındayken benliğin oluştuğu üzerinde durulmaktadır. Çünkü bebek anne-babanın tutumundan etkilenir, örneğin günümüz tıp bilimindeki çalışmalar anne karnındaki bebeğin dış seslere karşı tepki verdiğini gözlemlemiştir aynı şekilde annenin yaşadığı psikolojik

durumların bebeği etkilediği ifade edilmektedir. “Hamilelik sırasında aşırı stres çocuğun daha sonraki yaşamında, örneğin okul başarısını etkiler. Dahası yıllar sonra, örneğin çocuğun ergenlik döneminde, psikosomatik davranış bozukluklarına sebep verebilir” (Landers, 1999: 15). Yine bu konuda bir diğer düşünce, Froh’un alıntılanarak verdiği açıklamasıyla şu şekildedir: “Françoise Dolto, “Ana rahmine düşme anından itibaren, insanoğlu bir dil varlığıdır” der. Bebek henüz anne rahmindeyken bile onunla konuşmak onu geliştiriyor” (www.cocukludunya.com/upload/press/4qouser_f.pdf, 2019: 1). Bu ve buna benzer açıklamalar, araştırmalar olsa dahi bu konular ki, özellikle benliğin anne karnında şekillenmeye başlamasının tartışmalı olduğu hatırlatılmalıdır.

Bilindiği gibi bebek dünyaya geldiğinde, içinde bulunduğu ailenin, çevrenin ve toplumun etkisinde büyümeye başlar. Burada bebeğin ilkin ihtiyacı bedensel olarak doyurulmak, giydirilmek, temizlenmek şeklindedir. Büyüdükçe çevresindekileri ayırt eder, sonra arkadaşlarını, mahallesini, okulunu, diğer çevreleri vs. buna göre davranışlar sergilemeye başlar. Sonraları sosyalleşme ile kendilerini yavaş yavaş tanımaya başlar. Çocuklukta kişinin benliğine dair oluşumu gerçekleştirirken aileden göreceği ilgi ve alakanın çocuğun kişilik özelliklerini belirleyerek, etki edeceği yadsınmamalıdır (<http://abastas.biz/kisisel.htm>, 2019: 4).

Çocukluktan sonra ergenlikle devam eden süreçte; kişinin benlik algısına dair oluşturduğu çemberde pozitif benlik algısına mı sahip olduğu, negatif benlik algısına mı sahip olduğunun genel sınırları çizilmeye başlanır. Birey; özgüven, öz yeterlilik, öz saygı ve öz benliğine dair potansiyelini keşfetme durumuyla karşı karşıya kalmaktadır. Çünkü benlik yapılandırmasının en meşgul olduğu bu dönemde eleştiriler ruh-beden-zihin üçleminde önemli rol oynar. Burada benlik algısı oluşurken ailenin yanında toplum çok etkili olmaktadır çünkü kişi çeşitli duygu durumlarını toplum içinde diğerleriyle olan ilişkisinde yaşamaktadır. Bu dönem ve devamında, birey kendisini diğer insanlarla kıyaslama içerisine girer. Bu durum bireyin kendisini değerlendirmede kolaylık sağladığı gibi bireyin amaç ve hedeflerinde sapmaya sebep olabilmektedir. Yine kişinin kendisi hakkında kanaatleri bulunmaktadır. İleride nasıl bir insan olmak istediğine dair kişinin öngörüsü vardır. Böylece ideal benliğe giden yolda ümit edilen bir benlikten bahsedilebilir. Ancak

burada insan; yeni roller ve davranışları denemek, daha fazla değer görmek için olduğundan başka davranabilir, unutulmamalıdır (<http://abastas.biz/kisisel.htm>, 2019: 3). Ergenliğin sonlarına doğru 20'li yaşlarda insanın bedensel gelişimi hızla devam ettiği için benlik algısı da oluşmaya devam eder. Yirmi küsürlü yaşların sonlarına doğru insanın iç dünyasında farklı sorular belirmeye başlar.

Benlik algısının oluşumunda devam eden süreçte, bireyde ergenlik sonrası kişilik ve karakter daha iyi netleşmeye başlar. Kendini tanımanın (beni) yeni bir yaşına geçilir. 30'lu yaşlar insanın kendi ben'i için harekete geçtiği bir dönemdir. Bilinç, yetersizliğinin farkına varmıştır bu yüzden sezginin kullanım alanları açığa çıkar. Güdüleyici sezgi ise şudur; olmuş olduğum, olabileceğim hakkında ipuçları taşısa da olabileceğim şey tam bu değildir. Kişilik soru sorma cesaretini gösterir. Başarı, şöhret, istekler ve arzuların geçici olduğunu düşünerek gerçeklik arayışına doğru, yola çıkar. İşte bu kişi hayatın benliğinden koparılamayacağını fark eder, ideal benlik ile reel benlik birbiriyle temasa başlamıştır. İlk aşamada biyolojik etkenlerin baskısı altında psiko-biyolojik bir tutum, ruh halinde baskın iken sonraki aşamada toplumun devreye girmesiyle psiko-kültürel etkileşim, ruh halinde baskın olur. Bu gelişimin son aşaması ise ben'e dairdir, burada deneyim ve iç görüye dayanan, ifade şeklini kozmo-psikolojide bulan bir durum söz konusu olacaktır. 30 yaş bir dönüm noktası olarak görülür. Benlikte; bastırılmış ve zamanında bir kenara itilmiş olan yönlerin farkına varılıp gerçeğe dönüştürülmek istendiği bir dönemdir. Hayatın genel muhasebesinin yapıldığı, gerek benlik ile gerekse çevre ile hesaplaşıldığı, aynı zamanda hayatın bilinmezliğine kapı açan karmaşıklığına karşı depresyon durumunda artışının görüldüğü yaşayışı içine alır. Aslında bu döneme içte olan hesaplaşma dönemi denilebilir. Yine bu yaşlarda kişinin hayat yapısı ile benlik algısı arasındaki uyumun mevcut reel yapı ve içten istenenlere cevap vermemesi çelişkiler ortaya çıkardığı gibi hayal kırıklıklarına da yol açmaktadır. Dolayısıyla bu zaman dilimini kriz haline getiren birçok duygu meydana gelir. Bunlardan kaygı ve suçluluk duygularının engellenmesi tekrar değerlendirmeye tabi tutulduğunda, pişmanlıkların ve karamsarlık duygularının kendini göstermesi söz konusudur. Kriz dönemindeki duygular, değişik bakış açılarına doğru kişinin kendi bilincini tek bir bilinç türünden çıkarıp yeni hissediş ve duyuşlara açacağı hissini vermektedir. Bu

durumun devam etmesi hayatın sonraki yıllarında muhtemel olan sezginin arttığı ve zihinsel becerilere yakın seviyede kullanıldığı duruma götürür (Mehmedoğlu, 2005: 60-73).

Özellikle Gazzali'nin otuzlu yaşları değerlendirildiğinde, yaşadığı dönemde makam, mevki, mal, mülk gibi sahip olduklarının sorgulanmasına gidilerek, sezgi halinin yaşanışı ve hatta gerçekteki benliği ile olmasını istediği benliğinin çatışmasıyla karşı karşıya kaldığı görülecektir. Bu yüzden otuzlu yaşlardaki benliğin oluşumu Gazzali'de, hakikat arayışında en önemli soruları sorup manevi anlamda yaşamaya çalışmasıyla gelişerek, şekillenecektir. Ancak, onun bu dönemdeki benlik algısı ne kadar gerçekçidir? Gazzali başlığı altında ayrıntılı ele alınacaktır.

30'lu yaşların kriz dönemini; 40'lı yaşlar ve 50'lili yaşlar takip eder. Buradaki yaşlarda insanın gelişimiyle birlikte onun zihinsel, duygusal ve fiziksel bakışına dair algısı da değişmektedir. Bu algı ne kadar olumluysa değişim o kadar zordur ancak olumsuzsa değişime daha açıktır. Böylece anne karnındayken benliğinin oluşmaya başladığı üzerinde söylenenlerden sonra dış uyaranların bireyi etkilemesiyle yapı kazandırdığı görünmektedir. Çocukluğu takip eden büyümeyle birlikte insanın; benlik saygısı, öz saygısı, öz kimliği, benlik imajı, özgüveni, kendini gerçekleştirme durumlarından bahsedilir. Bunların oluşumundaki kapsayıcı unsur ise benlik algısıdır. Ayrıca insanın olumlu (gerçekçi) benlik algısı ya da olumsuz (gerçekçi olmayan) benlik algısına sahip olması, kendini tanımasının sonucu olarak anlam kazanacaktır.

İnsanın 'ben kimim?' sorusuna arayacağı, vereceği cevap sonrası; benliğine dair algısının doğruluğunu ve uyumluluğunu bütünlük içerisinde değerlendirmesi önemlidir. İnsanın; iyi- kötü olarak nerede durduğu, kendisini nasıl gördüğü; değerli mi değersiz mi, dürüst mü, kırılgan mı, zeki mi, beceriksiz mi vb. kendisiyle ilgili düşünceleri bu algı çerçevesinin içerisinde yer alır. Yine kişinin ilgi ve yeteneklerinin, güçlü ve zayıf yönlerinin keşfi bu algı ile ortaya çıkar. İnsan, 'neden yapıyorum ve yaptığım işler benlik algısına uygun mu?' sorusunu cevaplandırmaya çalışmaktadır. Kişi 'ben şunu yapabilirim', 'bunu yapamam' dediğinde kendini tanımaya başlamıştır. Eğer benlik algısı gerçekçi değilse kişi hayatında bir kırılma yaşadığında bunun üstesinden kolaylıkla gelemeyebilir (Bayat, 2003: 4).

Birey kendindeki olumlu yanlarına odaklanırsa benlik saygısını yükseltir. Ama olumlu- olumsuz yönlerini kabul ettiğinde ise kendisini rahatlamış hissedecektir. Birey olumsuz yanlarını değiştirmek istiyor ise gerçekçi davranmalıdır. Bu anlamda idealize edilen benliğe ulaşılabaksa, insan kendi iç sesini dinleyip neyi yapabileceğine odaklanmalıdır. Bu yüzden bireyin güçlü yanlarına odaklanıp zayıf yanlarını bilmesi önemlidir. Benlik algısı sürecinde kişinin kendini tanımak adına sorduğu sorulara verdiği cevaplar, kendisini aldatıp aldatmayacağını yine kendisine olan güvenilirliğini tespit etmektedir. Bunu yaparken geçmiş deneyimler ve geçmişle, şimdiyi kıyaslamak gereklidir.

Gazzali'de kendini tanımak ve içinde bulunduğu durumu anlamak için başka sorular sormaktadır ve cevaplar aramaktadır. Hakikati aramak gerektiği üzerinde durduğu için sorduğu sorular önce insanın kendi varlığını tanıması hakkındadır sonra insanın yaşamasına dairdir; sen nesin, nereden gelmişsin, nereye gideceksin, bu dünyaya ne yapmak için geldin, niçin yaratıldın, saadetin, bedbahtlığın, ziyanın nedir, nedendir, hangi işlerdedir? (Gazzali, 2004: 31). Bu sorular Gazzali'nin benlik algısında ele alınacaktır.

Benlik algısına dair açıklanmaya gerek duyulan iki algı çeşidinden bahsetmek gerekir. Bu algı çeşitleri insana dair belirli bir değerlendirmeyi içerisinde barındırdığı için önemlidir. O halde; bireyin gerçekçi (olumlu) mu yoksa gerçekçi olmayan (olumsuz) bir benlik algısına mı sahip olduğunun kıstasını yapmak için bu yapılar açıklanacaktır. Burada bahsi geçecek olan özellikleri taşıyan insanların, kişiliklerine ve davranış durumlarına dair genel durum görülmüş olunacaktır.

2.3.2. Gerçekçi (Olumlu) Benlik Algısı, Davranışı ve Kişilik

Gerçekçi (olumlu) benlik algısı, davranışı ve kişilik; bireyin benlik algısını tanımaya göre eylemde bulunması ve bu eylemin kişilikle bütünleşmesi noktasında uyumluluğunu ifade eder. Benlik algısının çeşitli durumları insan davranışlarını etkilemektedir. Bu etkilemenin nasıl olduğu incelenmelidir. Yani tamamlanmış, somut ve içsel odaklı (gerçekçi) bir benlik algısı tarafından belirlenen davranışlar

nasıldır ve ne türde bir kişilik ortaya koyar? “Bu konuda genel olarak söylenecek olan şunlardır;

1) Gerçekçi bir benlik algısına (yüksek öz-saygı) sahip bireylerin gelecekte beklenenleri gerçekçi ve ulaşılabilir hedeflerden oluşmaktadır.

2) Bu bireyler strese karşı daha dirençlidirler ve yaşamları içerisindeki stres durumları ile başa çıkmada daha başarılı olmaktadır.

3) Gerçekçi benlik algısına sahip bireyler çalışma yaşamlarında işlerine kendi görüşleri ile yaklaşmakta, işleri konusundaki perspektifleri işleri ile ilgili durumları iyi anlamak, kavramak ve başarılı olmak olarak belirlemektedir.

4) Bu bireyler algı ve kanaatlerine güvenmekte (öz güven), yaşam ve çalışma yaşamı içerisindeki durumlarının bireysel çabaları tarafından belirleneceğine inanmaktadır.

5) Yine bu bireylerin davranışlarına yaşama karşı tutumları yol gösterir, tepkilerine ve kararlarına güvenirlere, farklı fikirlere ve yeni düşüncelere açıktırlar ve bu konudaki eğilimlerini kendi kararları belirler” (Bayat, 2003: 7-8).

Gerçekçi benlik algısı insanın nihai olarak sahip olduğu bir algıdır. Ama bu algı düşünce boyutunda değildir, üçlü yapının (düşünce- davranış (eylem)- kişilik) bütünlüğünde meydana gelen bir gerçeklik söz konusudur. Bu gerçeklikte insanın, benliğine aykırı davranma olasılığı düşük olduğundan tutarlı bir yaşayış sergilemiş olacaktır. Ben neyim, kimim, ne yapabilirim, benim için neler değerlidir, hayatta ne istiyorum? Sorularına insan cevap verirken; ilk üç soruda gerçek benliği hakkında arayışta bulunur, son iki soruda da erişmek istediği ideale yönelik benliğe dair bir arayışta bulunur. Bu arayışın tepesinde ise ‘kendini gerçekleştirme’ olgusu yatmaktadır. Kendini gerçekleştirme insanın hayatta yaşama gayesiyle birlikte kendini tanımak yoluna götüren bir unsurdur. Gerçekçi benlik algısına sahip yani özsaygıları yüksek, olumlu benlik imgesi (imajı)’nı üzerinde taşıyan, özbenini tanıyan insanın yukarıdaki sorulara vereceği cevaplar, olumlu özellikleri ve olumsuz özellikleri barındırır da kişinin kendini tanıdığına dair işaretleri bulundurur. Kaldı ki, ‘ben neyim?’ derken herkes akıllı olmak zorunda değil, herkes becerikli olmak zorunda değil, ‘ben ne yapabilirim?’ derken herkes matematik yapmak zorunda

değil, herkes resim yapmak zorunda da değil, 'benim için neler değerlidir?' derken herkes para kazanmanın peşinde değil, 'hayatta ne istiyorum?' derken herkes doktor, mühendis vs. olmak zorunda da değildir. İnsan farklı aile, çevre, toplum... yetişerek büyür ve biri diğerinin aynı yetkinliklere, yeteneklere de sahip değildir. Bu yüzden farkındalığa sahip varlık olarak insan, kendi benlik algısını oluştururken, kendini tanıırken tabiki kıyaslama yapacak, bir başkasını rol alacak, rol çalacaktır. Ancak insanın kendi benine, özüne dönüp, yetkinlik ve yeterliliklerini bilmesi, ideale ulaşırken atacağı adımlarında emin olmasına sebep verecektir (<http://abastas.biz/kisisel.htm>, 2019: 2).

Gerçekçi benlik algısına sahip insanlarda, başarı ile ulaşılan hedef için kabul edilen inanış; başarının çabaya bağlı olduğu yönündedir ve çabaya yönelik davranışta bulunulur. Başarısızlık ve yetersizlik algısı karşısında daha güçlü bir başarı çabası gösterirler. Bunun için daha çok zaman harcarlar, kendilerini geliştirmeye çalışırlar. Sonucunda başarısız dahi olsalar çabaları azalmaz aksine sonucu değiştirmek için çok uğraşırlar. Yani başarısızlık korkusuyla başa çıkmak bu algıdaki insanların davranış şeklidir. Yüksek benlik saygısına sahip olan insan, yaşamında risk alma girişiminde bulunduğu gibi bunu yaparken akla yatkın ve mücadele gerektiren gerçekçi riskler almaktadır (Bayat, 2003: 9-10). Böylece gerçekçi (olumlu) benlik algısına sahip insanın kişilik ve davranışları incelendiğinde, bireyin kendini tanımasını, kendisi ile ilgili düşüncelerini ve nasıl düşündüğünü düşünmesini, manevi duygularının farkında olmasını da içerir. Ayrıca böyle insanlar kendinin ne olduğunu, ne yaptığını, ne istediğini, ne yapması gerektiğini bildiği gibi kendilerini değerlendirip, denetleyebilenlerdir.

2.3.3. Gerçekçi Olmayan (Olumsuz) Benlik Algısı ve Kişilik

Gerçekçi olmayan (olumsuz) benlik algısı ve kişilik; bireyin benlik algısına göre eylemde bulunmamasıdır. Yani eylemin kişilikle aykırı durumda olmasında uyumsuzluğun görülmesidir. Benlik algısının çeşitli durumları insan davranışlarını etkilemektedir. Bu etkilemenin nasıl olduğu incelenmelidir. Yani tamamlanmamış, dışsal odaklı (gerçekçi olmayan) bir benlik algısı tarafından belirlenen davranışlar

nasıldır ve ne türde bir kişilik ortaya koyar? Bu konuda genel olarak söylenecek olanlar şunlardır: “Gerçekçi olmayan bir benlik algısına sahip bireyler;

- 1) Başkalarına ve kendilerine güvenmezler.
- 2) Yeni yaşantı ve fikirlere endişe ile yaklaşırlar.
- 3) Kendileri ile yüzleşmekten kaçarlar.
- 4) Sürekli ve nedensiz bir başkalarını kızdırmamak duygusunu yaşarlar.
- 5) Dikkat çekmekten kaçınırlar ve sosyal ilişkiler kurmada başarısızdırlar.
- 6) Bu bireyler dostça ilişkiler kuramazlar, zira çevre onlar için güvenilmezdir.
- 7) Kendi kararları yoktur, daima diğerleri tarafından kullanılmış ve risksiz kararlar alırlar” (Bayat, 2003: 8).

Gerçekçi olmayan (olumsuz) benlik algısında; insan için bir şeyler oturmamış ya da yanlış oturmuştur. Burada insanın sadece benlik algısı değil bunun yanında benlik imgesi (imajı), benlik saygısı, özsaygısı ve özbenliğine dair algısı da olumsuzdur. Çünkü insan; bebeklik, çocukluk, ergenlik dönemlerindeyken gereksinimlerini doyurucu düzeyde dengeli bir şekilde gidermemiştir. Birey yaşadığı problemlerin üstesinden gelemediği için kaçmıştır ama bu kaçmak mecaz anlamdadır, kendisini yani özünü saklamıştır, yüzleşmek istememiştir. Burada birey; çevrenin sunduğu imkânlardan ya faydalanmamıştır ya da imkânlar çok yetersizdir. Ayrıca bu bireyin düşük benlik algısına sahip olmasının nedenlerinden biri de kendi yeteneklerini geliştirmekten uzakta kalıp, kendini gerçekleştirmekten korkmasıdır. Kişiler arası ilişkilerin, benliğin gelişiminde büyük önemli derecede etkisi vardır. Çünkü kişilerin birey hakkında söylemiş oldukları; onu beğenip beğenmemeleri, övmeleri, yermeleri vs. benliğin alacağı şekli etkilemektedir. Örneğin, kendisine sürekli olarak çirkin, aptal, tembel denen bir birey, özellikle çocuklar bu nitelikleri benimseyebilirler. Kendisine; güzel, becerikli, çalışkan denen bir birey, özellikle çocuklar kendisini değerli görüp buna uygun davranışlar sergileyebilirler. Bu şekilde olumsuz benlik algısı bireyde oluşmaya devam ederken yeni bir algıya sahip olunmazsa yani bireyin benliğine dair olumsuz düşünceleri değişmezse; kendine güveni olmayan, çekingen, özsaygısı düşük bir insan modeli ortaya çıkacaktır. İnsanda ‘düşünüş-eylem-kişilik’ bütünlüğünde uyumsuzluk görülecektir. Örneğin; sosyal ilişkiler kurmak isteyen birey, eylem olarak bunu gerçekleştirirken sorunlar

yaşadığı görülmektedir. Çünkü bu birey, toplumsal yaşamda kendini soyutlayıcı hareketlerde bulunduğu için istediği noktaya gelememektedir (<http://abastas.biz/kisisel.htm>, 2019: 7-8).

Bu gerçekçi olmayan benlik algıda bireylerin diğer özelliklerine bakıldığında; yaşamlarının kontrolü bir başkasının elinde olup yaptıkları işlerde sonucu görmek istemezler. Yaşamlarında ortaya çıkan olumsuz ve başarısız sonuçları kendilerine değil dışsal nedenlere bağlarlar. Motive olmak konusunda sıkıntı yaşadıkları için eylemlerinde ve yapacağı şeylerde başarısız olacakları düşüncesinde bulduklarından, harekete geçmekte zorlanırlar. Harekete geçseler ve bunda başarılı olsalar dahi bunu yine dışsal nedenlere, güçlere bağlarlar. Başarısızlık korkusu yüzünden çaba göstermemek bu algıdaki bireyin davranış şeklidir. Düşük benlik saygısına sahip olan bireyler, başarısızlık korkusu nedeniyle risk almaktan çekinirler ve risk aldıklarında da akılcı olmayacak şekilde, anlamsız bir şekilde risk üstlenirler. Gerçek dışı hedefler seçebilmekte ya da hedefleri belirsiz olabilmektedir. Güvensizlik duygusu bu bireylerde baskın olduğu için kişiler arası ilişkilerde de risk almaktan uzak dururlar. Eğer risk alırlarsa da çatışmalı bir ilişki içerisinde yaşarlar (Bayat, 2003: 9-10).

Sonuç olarak gerçekçi olmayan (olumsuz) benlik algısına sahip olan birey; ben neyim, ben kimim, ben ne yapabilirim, benim için neler değerlidir, hayatta ne istiyorum? Sorularına net olmamakla birlikte kararsızlık içerisinde cevaplar vermektedir (<http://abastas.biz/kisisel.htm>, 2019:2). Böylece bu algıdaki bireyin kişilik ve davranışları, kendini tanımasından, kendisi ile ilgili düşüncelerinden ve manevi duyguların vs. net olarak farkında olunmasında uzaktır. Ama bu yaklaşmayacağı anlamına gelmez. “Bireylerin benlik kavramlarını öğrenmeler ve çevreyle ilişki kurma yolu ile oluşur, olgunlaşma ve yeni öğrenmeler sonucu değişip gelişebilir” (<http://abastas.biz/kisisel.htm>, 2019: 3). Ayrıca böyle insanlar kendinin ne olduğu, ne yaptığı, ne istediği, ne yapması gerektiği konusunda ne olduğunu bilmeden bir nevi olayların, konunun içine dalarak hareket edebildikleri için kendilerini denetim altında tutmak ve değerlendirmeleri zor olmaktadır. Böyle bir algıya sahip olmak çelişkili bir hayatı sürdürmek demektir. Ama hiçbir kimse ‘ben gerçekçi olmayan bir benlik algısıyla yaşamak isterim’ demez. Bu yüzden bireyin

aile seçmek gibi bir durumu olmadığından dolayı, bireyin yaşadığı ortam, çevre onun benlik algısının mahiyeti için çok önemlidir.

2.4. Gazzali'nin Benlik Algısı

Benlik algısının oluşması ve gelişmesi süreç dâhilindedir; aile, çevre, toplum tarafından etkilenmektedir. Daha önce bu konu üzerinde durulduğu için daha fazla ayrıntıya girmek yerine Gazzali'nin yaşamını ele alarak onun benliğinin oluşum süreci değerlendirilecektir. Ayrıca benlik algısına dair düşüncelerin kırılma noktalarına değinilerek 'nasıl bir kendini tanımaklık gerçekleşmiştir ve bunun boyutları nerelere gelmektedir?' konumuz açısından ilgili içeriklerin verilmesiyle anlam kazanacaktır. Gazalının yaşarken büyümesini, büyürken kendini yetiştirmesini ve öznel anlamda bireysel var olma hakkını vermek için yaptığı çalışmaları, araştırmaları, yazmaları (eserleri)'ne bakıldığında onun benlik algısının ne şekilde olduğuna dair bazı düşüncelere ulaşılabileceği gibi tasavvufi anlamda bireysel bir benlik psikolojisi ortaya koyduğu görülmektedir. Gazzali'nin kişiliğini, yaşayışını bu kadar değerli kılan ve birçok araştırmacı tarafından ele alınmasına sebep verecek kadar önemli yapan şey varlığında bulunan kendine has denilebilecek olan özellikleridir. Gazzali'nin benlik algısında ona özgü olan yaşamışlıklar felsefe- psikoloji- tasavvuf üçleminde ele alınacaktır. Onun benlik algısını değerlendirmek için birtakım sorular sormak mümkündür. Gazzali nasıl bir dünyada gözlerini açtı, büyürken nelerle karşılaştı, Gazzali'nin varsa yaşamında kırılma noktaları neydi, Gazzali kendi özüne dair düşünürken nerelerdeydi, nasıl yaşıyordu, onu on sene diğer insanlardan uzakta yaşamaya iten sebepler nelerdi, Gazzali neyi arıyordu ve ne için yaşadı, Gazzali kimdi? Sorularına cevap aramak Gazzali'nin nasıl bir varoluşa ve benlik algısına sahip olduğunu anlamak için kapı açacaktır.

Gazzali'nin dünyaya gelmesinden yetişmesine ve ölümüne kadar, hayatında yaşadığı kırılmalar sonucunda ortaya çıkan psikolojik değişimler görülmektedir. Bu kırılmalar süreç içerisinde onun yaşamını ve benlik algısını etkileyen, dönüştüren en önemli sebepler olmuşlardır. Aynı zamanda bu kırılmalar Gazzali'nin kendini tanımada hakikate ulaşmasının etkenlerinden olmuşlardır. İnsanın kendini

tanınması zordur ve insan her sene bir yaş daha büyüdüğünde farklı bir yanı olduğunu keşfeder. Buna deneyim denilsin, aklın gelişmesi denilsin veya yaşın artması denilsin insan bir önceki yaşıyla aynı yaşamaz senesini, değişir, dönüşür. Gazzali açısından bakacak olursak en önemli şey bu dönüşümün gerçekliği, hakikiliği ve ne yönde olduğudur. Her insanın değişimi, dönüşümü bireyseldir, fakat insanların çoğunda ortak olan şey var olan bir yapı düzeni temelleri üzerine doğmuş olmalarıdır ve bunun bireye etkileri yadsınamaz. Bu yüzden Gazzali'yi ve onun benlik algısını daha iyi anlamlandırabilmek için, üzerine doğduğu yapıyla incelemek gerekecektir. Böylece benlik algısının oluşum, gelişim ve değişim sürecinde, onun hayatında yaşananların kendini tanımak noktasında nasıl bir ortam sağladığı görülmüş olunacaktır.

Söz konusu Gazzali olunca kırılmalarla dolu bir yaşam ve buna neden olan toplumsal, siyasal yapı ve içte yaşanan huzursuzluk durumları önem arz eder. İnsanın yaş aralıklarına dikkat ederek bir benlik algısı sürecinden geçtiği daha önce söylenmişti. Gazzali'nin benlik algısı değerlendirilirken de bu durum dikkate alınacaktır. Nitekim 'ben kimim?' sorusunu kendine soran insan özüne dair ortak bir cevap vermiş olsa da kim olduğunu tanımak noktasında çocukken başka bir cevap verecektir, ergenlik ve yetişkinlik döneminde başka bir cevap verecektir. Çünkü insanın kendisine dair algısı zaman içerisinde oluşur ve oturur. Bu kendini bilmenin sürecidir ve önemli olan insanın kendine dair algısının gerçekçi olup olmadığıdır. Gazzali'nin benlik algısı değerlendirildiğinde, yaşamı ve yaşayışı ile iç içe inşa edilecek olan benlik algısının oluşum süreci verilecektir. Ayrıca Gazzali'nin benlik algısı verildiğinde felsefi alt yapısı bulunan 'kendini tanı' düsturunun onda nasıl vuku bulduğu hakkında bir ön görüye sahip olunabilecektir.

Gazzali'nin benlik algısının oluşum, gelişim ve değişimini incelerken *Delâletten Hidayete* eseri referans kaynağımız olacaktır. Bu kaynak temelinde iki harita üzerinden gidilerek onun benlik algısı anlaşılmasına çalışılacaktır. Daha önce bahsettiğimiz William James'in benlik türlerinden faydalanılacaktır. James'in dört tür benlik ayrımı vardı (maddi benlik, sosyal benlik, manevi benlik, saf ego) ama referans kaynağımız düşünüldüğünde Gazzali'de iki tür benlik ele alınacaktır.

Bunlardan ilki maddi benlik ki, subjektif benlik algısı ile ilişkilendirilecektir. İkincisi manevi benlik ki, manevi benlik algısı ile ilişkilendirilecektir.

2.4.1. Maddi Benlik- Subjektif Benlik Algısı

Maddi benlik ve subjektif benlik algısı Gazzali’de iki şekilde ele alınabilir. Birincisi, Gazzali’nin ailesi, malı, mülkü, makam, mevki, giyeceklerinin... onun üzerinde oluşturduğu benliktir ve bunun sonucunda onun subjektif benlik algısı ele alınabilir. Gazzali’nin yaşamı göz önünde bulundurulduğunda bu benlik ve algı değişerek gelişim gösterir, şekillenir. İkincisi, Gazzali’nin eşyanın gerçek mahiyetinin ne olduğunu sorması üzerine kesin bir bilgiye ulaşmak istemesi ve gerçekliğin aranmasını konu edinen maddi benlik ve subjektif benlik algısıdır. Bu maddi benlik algısında, bilginin ne olduğunu, kaynaklarını ve tasdikini araştırmak vardır. Bedeni varlığın unsurları olan; duyumlar- akıl- sezgi şeklinde insanın yetkinliklerinin, sınırlarının tanınarak anlamlandırmak için ‘aranmaması gerekeni aramak’ noktasındaki düşüncenin değerlendirilmesine kadar giden algı konu edinilmektedir. Ayrıca doğuştan insanın getirdiklerinin Gazzali’nin süzgecinden geçmesi de söz konusudur ve bu konunun detayları verilecektir. Sırasıyla bu algı çeşidinin iki yönüne de bakılacaktır.

Maddi benlik ve subjektif benlik algısının birinci yönü ele alındığında; Gazzali’nin yaşamından kesitler sunarak vermek uygun bir yöntem olacaktır. Onun dilinden ifadelerle bu benlik ve algının nasıl oluştuğu, geliştiği ve değiştiği daha net anlatılmış olunacaktır. Maddi benliğe dair ‘Gazzali’nin maddi anlamda sahip oldukları üzerine dair algısı nasıldır?’ sorusu sorulabilir. Bu soruya cevap aramak için *el-Munkız* eseri incelendiğinde, yaşamının ilk dönemlerinde, orta yaş dönemlerinde ve sonraki geç dönemlerinde farklı cevapların olduğu görülmektedir.

Gazzali’nin yaşayışında kırılmalar olduğu için maddi benliğinde ve subjektif benlik algısında değişimler gerçekleşmiştir. Kırılmalarıyla beraber bu benlik ve algının durumuna bakılacak olursa, Gazzali 1058 yılında Horosan’ın Tus şehrinde Taberan vilayetinde doğmuştur. Ailesi entelektüel çevrelerle ilişkiliydi ve zengin denemeyecek bir aileye sahipti. Rivayetlere göre, Gazzali babasının eğirdiği yünleri

dükkânda satardı. Bebekken annesi ve babasının ilgisiyle, çocukken de ailesiyle yaşayarak büyüyordu. Sonraları babası hem Gazzali'yi hem de kardeşi olan Ahmed'i sufi bir arkadaşına emanet etmiştir. Ergen denebilecek yaşlarda bu sufi onların eğitimleriyle uğraşmış ve daha sonra da medreseye gitmelerini tavsiye etmiştir. Dönemin medresesi olarak Nizamiye medresesine bu iki kardeşle başvurmuşlardır. Gazzali Tus'da bir müddet fıkıh okumuş, sonra Cürcana gitmiştir. Cürcandan tekrar Tus'a dönüşünde yaşadığı soyulma badiresinde ders notları çalındığı için etkilenmiştir. Çünkü O; öncesinde bu notlarına bakarak çalışmak, öğrenmek, yazmak düşüncesinde ve yaşayışındayken sahip olduğu ders notlarına bakışı ve bu konudaki algısı değişmiştir. Özellikle çete reisinin, 'ders notların elinden alınınca bildiklerinden oluyorsun öğrendiğini nasıl iddia edersin ki?' demesi, O'nun ders çalışmalarına karşı algısını değiştirmiştir. Tus'a döndüğünde üç sene boyunca notlarını ezberlemeye çalışan Gazzali'nin hayatında bu bir kırılma noktası olmuştur (Çağrı, 2013: 59-61). Çalışmak ayrı bir şey, ezberlemek ayrı bir şey ama akılda kalıcı tutmak en zor olanıdır. Bu sebeple az bir zaman değildir üç sene. Görülüyor ki, zihin işlevsiz kalmamış ve geliştirilmiştir. Burada Gazzali'nin benlik algısının oluşumunda ailesinin, iletişimde oldukları kimselerin, eğitim ve öğrenim faaliyetlerinde hocasının etkisi vardır. Çocukluğunda ailesinden gördüğü ilgi, alaka ve sevgi ilerde onun kişiliğinin oluşumuna etki edecektir. Ergenliğinde ise yeterliliklerinin farkına varmaya çalışan bir kişi olarak eğitim alma konusunda hem tavsiyelere uymakta hem de eğitimine devam etmektedir. Gazzali sahip olduklarına (maddi şeylere) dair ilk sorgulamayı ise hırsızlık olayı üzerine gerçekleştirmiştir. Notlarına dair algısı değişime uğramıştır. Çünkü Gazzali benlik algısına dair özgüven, öz yeterlilik, öz saygı ve öz benliğine üzerine potansiyelini keşfetme sürecini yaşamıştır.

Gazzali yaşadığı soyulma olayından üç sene sonra Tus'dan Nişabur'a giderek Cüveyni'den dersler alıp, Nişabur medresesinin gözde öğrencilerinden olur. 1085'de Cüveyni'nin vefatından sonra Nişabur'dan ayrılıp Nizam el-Mülk'ün yanına 27 yaşlarındayken gider. Burada devlet idaresi ve siyasi problemler hakkında bilgi sahibi olur. Aslında bu alan üzerine edindiği bilgiler gelecekte onun hayatına yön vermesinde, kararlar almasında etkili olacaktır. 33 yaşlarında iken Bağdat Nizamiye

Medresesi baş müderrisliğine atanır (Orman, 2014: 37). Burada parlak ve başarı dolu günler geçiren Gazzali'ye güzel konuşma meziyeti de eklenince halk tarafından çok sevilen biri haline gelir. Ders veriyor, vaazlar ediyor, fetva veriyor öte yandan telif işleriyle de uğraşıyordu. Çünkü bulunduğu dönemde telif ve tercüme hareketleri ağırlık kazanmıştır. Gazzali'nin maddi benlik ve subjektif benlik algısında sahip olduğu başarıların ve yaptığı çalışmaların etkisi olmakla birlikte bulunduğu mevki ve görevlerinin de etkisi vardır. Bu durum olumlu yönde giderken meydana gelen bazı olaylar O'nun sahip olduğu bu tür şeylere karşı algısını da değiştirir. Gazzali'nin yaşamında başka hesaplaşmaların doğmaya başlamasına neden olur.

Nizamiye medresesinde bir sene çalışan Gazzali çok önemli siyasi birtakım olaylarla karşı karşıya kalır ve bu onun kırılma noktalarından biri olur. Şöyle ki, Nizam el-Mülk batini fedaisi tarafından öldürülür bir ay sonra da Melikşah zehirlenerek öldürülür. Taht kavgaları ve iç karışıklık artmıştır, Gazzali'de bundan etkilenmiştir. Çünkü Melikşah'ın ölümü üzerine Terken Hatun beş yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht Berkyaruk yerine sultan yapmak ister. Gazzali'de yaşının küçüklüğü sebebiyle sultan olamayacağı yönünde fetva verir. Ancak Terken Hatun başka âlimlerden mukabil fetva çıkartır. Bütün bunların yanında içte kaynayan volkanda artık iyice hareketlenmiştir ve Gazzali'nin iç dünyası pek huzurlu değildir (Orman, 2014: 38).

Gazzali artık kendisi hakkında düşünmesi gerektiğini biliyordur. Çünkü tereddüt hali içindedir ve gitgeller yaşamaktadır. Bu olaylardan sonra yaşadığı algı değişikliğini ve kaos durumunu şöyle ifade eder: “Bir gün Bağdat'tan çıkmaya ve bu halleri terk etmeye karar veriyor, ertesi gün bu kararı bozuyordum. Bir adım atıyor, diğerini geri çekiyordum. Bir sabah ahirete meyil ve arzum belirirdi, akşamüzeri dünya arzuları onun üzerine saldırıyor ve onu dağıtıyordu” (Gazzali, 1972: 61). Yani Gazzali sahip oldukları ve yapmak istedikleri arasında çatışmalar yaşıyordu. Daha önce sahip olduğu şeyler için ‘benim’ diyebileceği makamı, maddi geliri, malı, mülkü ve yaptığı işleri, ona iyi gelirken, iyi hissettirirken ve memnun ederken şimdi ona ikilem yaşatacak konuma getiren şeyler olmuştur. Gazzali'nin maddesel anlamda sahip olduğu bu şeylere karşı algısı ikilemler barındırmaktaydı. Bu konuda şöyle der: “Bu geçici bir haldir; ona uymaktan sakın. Zira o çabuk yok olur. Ona uyar ve bu

yüksek mevkii, kimsenin bozamayacağı muntazam hayatı ve hasımların hücumlarından kurtulup sükûnet bulmuş işi bırakırsan, bir gün nefsin onu arzu eder ve fakat dönüş kolay olmaz diyordu. 488 senesi Recep ayından itibaren 6 ay kadar bir zaman dünya arzularının cazibesi ile ahiret düşünceleri arasında kararsız kaldım” (Gazzali, 1972: 61). Gazzali'nin yaşadıklarından dolayı sahip olduklarına dair algısı değişmeye başlamıştır. Çünkü maddi şeyler onun beden sağlığını, ruh sağlığını kötüye götüren, rahatsızlık veren sebepler haline gelmiştir.

Gazzali'nin sahip olduğu maddi benlik ve bu benlik içerisinde elinde bulunanlara karşı sergilemiş olduğu huzursuz yaşayışı ve sübjektif algısı, bir diğer kırılmanın olmasıyla birlikte mevcut benlik algısının yapısında tamamen değişime neden olmuştur. Bu değişim durumunu onun ifadesiyle şu şekilde ifade edebiliriz: “İçimde Şam'a gitmek meylî olmasına rağmen, halifenin ve bütün arkadaşların Şam'da kalmak kararında oluşumu öğrenmelerinden sakınarak Mekke'ye gitmek arzusu izhar ettim. Bağdat'tan bir daha dönmek üzere çıkışında hilelere başvurdum; Irak'ın ileri gelen âlimlerinin tenkitlerine hedef olmuştum. Zira onlar arasında, içinde bulunduğün her şeyden uzaklaşmanın dini bir sebeple olduğunu kabul edecek kimse yoktu. Onlar bu mevkiimin, dinde varılacak en güzel makam olduğunu zannediyorlardı; bu onların ilimden anladıkları şeyi gösteriyordu” (Gazzali, 1972: 62). Gazzali artık sahip olduklarına dair tamamen bir algı değişikliğine gitme yoluna girmiştir. Peki bu durumunda neler yapmıştır bakmak gerekir. Gazzali, onun bu halini anlayamayacak olanları da gördüğü için karar almıştır. 1095 yılının Kasım ayında kendisi ve ailesine yetecek kadar nafaka ayırıp diğer bütün servetini hayra dağıtmıştır. Nizamiyedeki mevkisini terk ederek Bağdat'tan ayrılmıştı (Gazzali, 1972: 63). Artık maddi benlikte sahip olduğu maddi şeylere karşı maddi benliği ve sübjektif mahiyette değerlendirildiğinde öznel bir algı değişimi gerçekleştirdiği için sübjektif benlik algısı değişime uğramıştır. Böylece döneminde zar zor gelinecek olan makam, mevki, malı, mülkü, şöhret ve zenginliği; sahip olduğu diğer çoğu maddi şeyi bir kenara bırakmıştır.

Gazzali maddi benlik ve sübjektif benlik algısında kendisi üzerine değerlendirmeler, düşüncelerde bulunurken bu algı değişim sürecini yaşarken nerelerdeydi hangi mekânlarda bulunuyor, faaliyeti ne oluyordu kısaca değinilmek

gerekir. Gazzali'nin maddi benlik ve sübjektif benlik algısının değişime uğraması bir anda olan bir şey değildir. Bu değişim süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Gazzali, geçirdiği bazı manevi yaşantılar sonucu sufilik yolunda girdiği tasavvuf kapısında yaşadığı uzlet hayatından sonra ki, bu uzlet hayatının detayları manevi benlik algısı başlığında ele alınacaktır. Fakat kısaca sahip olduklarına dair algısı değişirken nasıl bir yaşam sürdürdüğüne bakabiliriz. Gazzali bu döneminde bir müddet Dımaşık Camiinde itikâfa çekilir burada cami minaresine çıkıp kapıyı içerden kilitler ve bütün gün orada kalırdı. Yine 1096'nın sonlarına doğru Kudüs'e gidip orada Sahra isimli yerde kapısını içerden kilitleyerek yalnızlık hayatını sürdürmeye devam ederdi (Gazzali, 1972: 63). Görülüyor ki, Gazzali sahip olduklarına dair feragat ettiği şeylere ilgisi olmadan yaşayışına devam etmiş, hatta daha da fedakâr bir yaşayış sürerek ailesinden de ayrı bir dönem geçirmiştir. Yine Hac vazifesini yerine getirmek için Mekke'yi, Medine'yi ve Allah Resulünü ziyarette bulunma arzusu ile Hicaz'a gitmeye karar verdi. Aslında bu kararında önemli olarak yaşadığı olay Hz. Halil'in kabrini ziyaret etmesiydi (Gazzali, 1972: 63). Bu ziyaretten sonra yaşadığı süreci Gazzali şu şekilde anlatır: “Sonra meşgaleler ve çoluk çocuğun daveti beni memlekete çekti. Bir müddet herkesten fazla arzusuz olduğum halde, nihayet döndüm. Orada da kalbi tasviyeye itina göstererek uzlet hayatını tercih ettim. Hadiseler, çoluk çocuğun meseleleri, geçim zaruretleri huzurumu kaçırıyor ve yalnızlığın zevkini bozuyordu. Halet-i ruhiyem ancak ara sıra düzeliyordu. Fakat buna rağmen ondan ümidimi kesmiyordum. Maniler beni ondan alıkoyuyor, fakat ben ona tekrar dönüyordum. 10 sene kadar bu şekilde devam ettim” (Gazzali, 1972: 63-64). Görülüyor ki, Gazzali değişime uğrayan benlik algısının gerçekçi (olumlu) bir algıya sahip ve buna uygun davranış ve kişiliğe sahip olmanın gayreti içerisinde çaba göstermiştir.

Gazzali'nin yaşamındaki her şey ilk zamanki gibi değildir ve hatta ona eskiden çekici gelen maddi şeyler (sahip olunan eşyalar, mal, mülk sahibi olmak, makam ve unvan sahibi olmak) şimdi onu etkisi altına almıyordur. Gazzali en son ki, kırılmadan beri yaşadığı hayatı ailesiyleken de, engeller olsa dahi sürdürmeyi devam ettirmiştir. Çünkü bu onun için doğru yaşayıştır ve ideal maddi benliktir. Ayrıca gerçekçi sübjektif benlik algısını da yansıtmaktadır denilebilir. Gazzali 1096

Kasım-Aralıkta ilkin İskenderiye sonra Hicaz yolculuğu ve sonra da Şam'a oradan da Haziran 1097'den önceki bir zamanda Bağdat'a döner. Burada bir müddet kalır, 1099 dolaylarında Hamedan'a uğrayarak memleketi olan Tus'a gider. Evinin yanına bir tekke ve medrese yaptırır. Resmi bir nitelik olmadan etrafına topladığı öğrencilere öğretmenlik yapar ve özel olarak ilgilenir. Gazzali artık sadece kendisi için değil başkaları içinde faydalı işler yapmakta, kendi çapında huzurlu hissettiği işi yapmaya uğraşarak maddi bir kaygı gütmemektedir (Orman, 2014: 44-45).

Gazzali bu yolda yürümeye devam etmiştir. Yürüyüşünü gerçekleştirirken onu yeniden eğitim öğretim faaliyetlerine yönelten kırılma noktaları olur. O, uzlet tercih eder ancak 1105 veya 1106 yılında ilk hamisi olan Fahr el-Mülk aynı zamanda Selçuklu şehzadesi Sencer'inde veziridir, O Nişabur'daki Nizamiye medresesine dönmesi için Gazzali'yi ikna çabalarına girer. Gazzali yeni bir muhasebeden sonra uzletten ayrılma kararı alır. Bunu gerçekleştirirken kalp ve müşahede erbabı dediği bir grubunda istişaresine başvurur, onlarda Gazzali'nin kararına uygun beyanda bulunurlar (Gazzali, 1972: 77-78). Ancak burada dikkat edilmesi gereken şey Gazzali'ye bu kararı verdiren dönemin yapısıdır. Gazzali artık rüyalar görür olmuştur ve algısı şu yöndedir: “Gerçekten Allah Teâlâ, her yüzyıl başında dinini ihya edeceğini va'd etmiştir. Bu şahadetler sebebiyle içimde ümit kuvvetlendi ve hüsnü zan hâkim oldu. Ve Allah Teâlâ bu mühim vazifeyi ifa için 497 senelerinin zilkadesinde Nişabur'a hareketimi müyesser kıldı” (Gazzali, 1972: 79). Böylece Gazzali karar verir, eğitim gördüğü Nişabur'daki Nizamiye medresesine müderris olarak geri döner. Bunun getirdiği tereddütler olsa da Gazzali'nin karar verme süreci de önemlidir. Bu sürece kısaca bakıldığında 10 seneye yakın bir süre uzlet hayatını yaşamasından sonra Gazzali, bulunduğu toplumun bilgisizliğinin farkına varmıştır. Bilgisizlik; nübüvvetin aslı, hakikati ve amel hususundadır. Bu, halk arasında da yaygın olduğu için Gazzali bir şeyler yapmaya karar verir. Amacı; hem bu konudaki hedefine yönelik çalışmak hem de Tus'daki öğrencilere faydalı olmaktır. Şöyle ki; Gazzali halkın inançlarının yaygın bir şekilde zayıfladığını görmüştür. Bu durum onu yalnızlık hayatından çıkarıp bu olumsuzluklarla ilgilenmeye itmiştir. Öte taraftan dönemdeki siyasi ve sosyal ortam onu yaşamakta olduğu hayata devama götürmektedir. Gazzali yaşamış olduğu bu sebeplerden dolayı 11 yıl olan uzlet

hayatına son verip öğretim faaliyetine geri dönmüştür. Ancak 11 yıl süresince Gazzali’de birçok değişiklik meydana geldiği gibi toplumda da değişiklik olmuştur. Bağdat’ta yaşayan Gazzali ile Nişabur’daki Gazzali’nin motivasyonu arasında farklar meydana gelir. Çünkü Gazzali’nin niyeti de maksadı da değişmiştir. Önceleri kendisine mevki veren ilmi yayıyor insanları buna davet ediyor ameliyle, sözleriyle bunu sergiliyordu. Ancak şimdiki durum hem onun kendi nefsinin islah etmesi hem de diğer insanları islah etmesi üzerine yoğunlaşmıştır (Gazzali, 1972: 79). Buradaki gayesine dair Gazzali şunu der: “Muradıma erişir miyim? Yoksa mahrum mu kalırım, bilmem” (Gazzali, 1972: 79). Bundan sonra merak konusu, Gazzali’nin bu gayeyi gerçekleştirirken maddi benliğinde ve gerçekçi sübjektif benlik algısı olarak nitelendirdiğimiz algısının oluşumunda yeniden bir değişim olacak mıdır? Bu sorunun cevabı için Gazzali’nin yaşamının devamına bakmak gerekir.

Sonunda Gazzali 1106 yılında Temmuz- Ağustos aylarında Nişabur’daki Nizamiye medresesinde görevine başlamıştır atık. Burada üç yıl kadar devam etmiştir ve 1109 Ağustosunda öğretim faaliyetini bir kez daha sonlandırarak memleketi Tus’a çekilir. Telif faaliyetlerine devam eder. *el-Mustasfa* eserini burada tamamlar, *el-Münkız mine’ d-dalâl* eserini de burada yazmıştır veya daha muhtemel önceki bir tarihte de olabilir. Bu döneminde Nizam el-Mülk’ün bir diğer oğlu olan Ziya el-Mülk tarafından Gazzali’ye tedris hayatına geri dönmesi için Bağdat’taki Nizamiye medresesine davette bulunulur. 1110 yılına tekabül eden bu konu için Gazzali görevi kabul etmesine engel olan gerekçeleri göstererek reddeder. Bunlardan bir tanesi, Tus’da bulunan 150 öğrencisine karşın Bağdat’ta daha fazla öğrencisi üzerinedir. Eğer Bağdat’a giderse uhrevi anlamda daha çok kazanç sağlayacakken Tus’daki öğrencilerini düşünerek, hepsini de Bağdat’a götüremeyeceği için ve onların kalplerini kıracağı için reddeder. Bir diğer gerekçe ise zamanında Nizam el-Mülk onu Bağdat’a davet ettiğinde tek başına bir kimseydi ama şimdi çoluk çocuk sahibi bir baba ve eştî, onları da ihmal etmek, kalplerini kırmak olmazdı. Diğer bir gerekçede Gazzali’nin bir nevi kendine verdiği sözdür. Çünkü eğer Bağdat’a giderse sultan veya yakınlarından mal almamak, münazara etmemek...vb. sözünü bozarsa bu onun için kötü hissedeceği bir durum olacaktı. Hâlbuki Bağdat’ta halife ailesine ve sultana yapılacak olan şeyler kesindi münazaradan ve sultanın malını kabul etmekten

kaçılamazdı. Bu gerekçelerden dolayı Bağdat'a gitmeyi istemedi. Hâlbuki Tus'da kendisini ve ailesini kıt kanaat geçindirebilecek küçük bir çiftliğe sahipti. Kaldı ki buradan ayrılrsa da elinde bir şey kalmayacaktı (Orman, 2014: 50-51). Aslında Gazzali'nin bunları söylemesinin mahiyeti dini anlamda önemliydi ve diğer insanları, ailesini önemsediyini, uhrevi yaşayışa da değer vererek kendisine verdiği sözü yerine getirmesini gösteriyordu. Diğer bir deyişle maddi benlik ve subjektif benlik algısına aykırı hareket etmiş oluyordu.

Nihayetinde Gazzali Bağdat'a gitmemiştir. Orman'ın Gazzali'den alıntıladığı şekliyle o bunu şöyle izah etmektedir: “Artık ömrümün sonuna geldim ve zaman, artık Irak'a yolculuk için değil, ebediyete yolculuk için vedalaşma zamanıdır. İyi huyluluğundan, bu mazeret beyanın kabulünü bekliyorum. Gazzali'nin Bağdat'a doğru yola çıkmışken ‘öl’ şeklindeki ilahi emre muhatap olduğunu düşün. O zaman başka bir müderrisin temini gerekmeyecek midir? İşte o zaman yapacak olduğunu, bugün yapiver vesselam...” (Orman, 2014: 51). Görülüyor ki Gazzali yaşamında fedakârlık yapıp vazgeçtiği şeylerde, kendisini cezbedecek çağrılar olsa dahi süreç içerisinde maddi benlik ve subjektif benlik algısını gerçekçi bir yapıya dönüştürerek ona göre davranışlarda bulunmaktadır. Gazzali'nin subjektif benlik algısında, yaşadığı krizlerde düşünüş- eylem- kişilik üçleminde, somut, içsel odaklı bir algı tarafından belirlenen davranışlarda bulunduğu görülmektedir. Böylece Gazzali'nin düşüncelerinde, eylemlerinde gerçekleşen uyumluluk ve uzlaşım artık kişilikle özdeşleşerek bütünlüklü bir yapı sunmaktadır.

Sonuç olarak, Gazzali başlarda maddi benliğinde sahip oldukları maddi şeylere dair iyi hissettiği bir yaşayıştayken ve subjektif benlik algısındaiken, hayatındaki kırılmalar onu maddi benliği üzerine düşünmeye sürükleyip, sahip olduklarına dair subjektif bir sorgulamaya götürmüştür. Böylece Gazzali gerçekçi olmayan (olumsuz) benlik algısı ile gerçekçi olan (olumlu) benlik algısı arasında kaldığı bir algı sürecinden geçerken eylem ile düşünüşün çatışmasından dolayı sergilediği davranışlar bulunmaktadır. Bu bağlamda kaos halinde geçen 30 küsürlü yaşlarda, arayışın nihai bir yola (sufilik) girmesiyle, ileriki yaşlarda da bu yolda yürümeye devam etmesiyle, benliğin oluşumunda yeniden bir değişim gerçekleşmemiştir. Çünkü Gazzali'ye maddesel anlamda çekici gelecek olan şeyler

onu etkilememektedir ve bu şekliyle vefatına kadar devam etmiştir. Ayrıca bu süreçte yaptığı şeylerde, durumları iyi anlayarak, öz saygısı yüksek ve özgüvenli bir şekilde devam eden bir yaşayış ve algı bütünlüğüne sahip olmuştur. Eğer Gazzali'nin vefatı daha geç yaşlarında olmuş olsaydı aynı maddi benlik ve sübjektif benlik algısına mı sahip olurdu tartışılabilir. Ancak bizim değerlendirmelerimiz ve yorumlarımız onun mevcut yaşamış olduğu hayat üzerindedir ve doğumundan ölümüne gerçekleşen bir benlik algısı oluşum sürecinden bahsetmekteyizdir.

Gazzali Bağdat'taki daveti kabul etmemesinin ardından kısa bir süre sonra yani yaklaşık bir yıl sonra 18 Aralık 1111 (14 Cemaziyelahir 505) de Hicri takvime göre 55 Miladi takvime göre 53 yaşında vefat etmiştir (Çağrı, 2013: 65-66). “Kardeşi Ahmed el-Gazzali, onun son anlarını şöyle anlatır: Pazartesi günü sabah vakti olunca kardeşim Ebu Hamid abdest alıp namaz kıldı. Sonra kefeninin getirilmesini istedi. Onu aldı, öptü ve alnını üzerine koyarak, mülk sahibinin huzuruna çıkmak başım-gözüm üstüne, dedi. Sonra ayaklarını uzattı, kibleye döndü ve şafak sökmeden vefat etti” (Orman, 2014: 51). Gazzali, vefatının ardından memleketi Tus'da İranlı şair Firdevsi'nin mezarı yakınına gömülmüştür. Ancak Gazzali'nin mezar yeri bilinmesine rağmen geç yapılan restorasyon çalışmaları sonrası yakın senelerde değer verilerek dini anlamda meraklılarının ziyaretine açılmıştır.

Gazzali'de maddi benlik ve sübjektif benlik algısının ikinci şekline bakıldığında; hakikate ulaşma çabası görülmektedir. Bu çaba içerisinde Gazzali'nin karşılaştığı episteme problemi, eşyanın gerçek mahiyetinin sorgulanması temelinde inşa edilmektedir. İnsanın yetkinlik ve yeterliliğinin değerlendirilmesinde sırasıyla duyular, akıl ve sezginin ele alınmaktadır. Böylece maddi benliğe dair bedenın sorgulanması ve buna binaen ulaşılan sübjektif benlik algısına rastlanılmaktadır.

Gazzali gerçeği bulma ve kavrama arzusunda olduğu için buradaki algısına dair yaklaşımı, eğitim yoluyla aktarılan şeylerden, geleneğin göreneğin dikte ettiği inançlardan, toplumsal yapının kabul ettiği mezhepçiliğin, kabileciliğin doğurduğu taassuplara bağlanmayı eleştirmek şeklindedir ve taklit bağından sıyrılmaya çalışır. Bu konuda söylemi şudur: “Hadiselerin hakikatlarını anlamağa susayış, ilk anlarımdan itibaren Allah'ın bana bahşettiği fitri bir alışkanlığımdı. Bu benim ihtiyar

ve gayretimle değildi. Nihayet taklit bağından kurtuldum. Çocukluk çağına yakın bir devrede, anne ve babamdan tevarüs ettiğim akidelerden sıyrıldım” (Gazzali, 1972: 25). Bilindiği gibi Gazzali şüpheyi bir yöntem olarak kullanmaktadır. Burada düşünme hürriyetine vurgu yaparak, gerçeğe ulaşmada şüphenin yöntemsel önemine dikkat çekmiştir.

Gazzali'nin sistemli şüpheciliği eşyanın gerçek mahiyetinin ne olduğunu sormasıyla başlar. Bu soru anlam aramanın bir parçası olduğu için bilginin ne olduğunu araştırmak gerektiği konusuna onu sürükler. Kesin bilgi, her türlü şüphe ve hata ihtimalinden arınmış olarak akıl tarafından kabul edilebilir bir bilgi olmalıdır (Gazzali, 1972: 25). Şüphe rasyonel bilgi ediniminde bir kaynaktır aynı zamanda bilgiyi inkâr etmek içinde bir yöntemdir. Şüphe etmek bilginin doğruluğunu ortaya koyduğu gibi insanın doğru bilgiyi kabul edip anlamasına sebep vermektedir. Burada şu soru sorulabilir. Gazzali şüpheyi, bilgiyi inkâr etmek için mi kullandı yoksa şüpheyi bilgiye ulaşmak için araç olarak mı kullandı? Bu soruya cevap verildiğinde onun şüpheyi bilgiye ulaşmak için bir araç olarak kullandığı görülmektedir. Böylece Gazzali Descartes'i de incelemiş denilebilir.

Gazzali ilkin duyu verilerini inceler ve değerlendirir. İşleyişe bakıldığında; fiziki dünyadaki her şey 'ben'i' yanıltmaktadır, yanıltığıyla ilgili de şüphe edilir, onlar gerçek değilse yanıltan bir zihin vardır. Eğer yanıltan bir zihin olmasaydı diğer şeylerinde yanılttığı söylenemezdi. Yanıltan beyin varsa yanıltan şeylerde vardır. Bu yüzden şüphe sürecinin burada nasıl işliyor olduğuna bakmak gerekir:

- 1) Aklın irdelemesi sonucu gerçekleşir.
- 2) Ben'e duyu verileri yanıltıcı bilgi veriyor.
- 3) Bunu da ben tasdik ediyor.

Gazzali duyu verilerini bilgi ediniminde kaynak olarak ele alır ve onlar 'ben'i' yanılttığını söyler ve şu örnekleri verir: “Göz gölgeye bakar ve onu durur halde görür. Ve onda hareket olmadığına hükmeder. Bir müddet sonra tecrübe ve müşahede ile onun hareket ettiğini anlar. O, birdenbire değil de tedrici olarak, yavaş yavaş hareket etmiştir. Öyle ki, onun bir duruş hali bile olmamıştır. Yine göz yıldızlara bakar, onları bir para büyüklüğünde küçük görür. Hâlbuki geometrik

deliller, onun yeryüzünden daha büyük olduğunu gösterir” (Gazzali, 1972: 27-28). Görüldüğü üzere duyular ben’i yanılmaktadır.

Duyular ben’i yanıltıyor, ya akılda ben’i yanıltıyorsa? Bilgi edinim kaynaklarından biri olarak akılı ele alan Gazzali epistemolojik anlamda akla özel bir önem verir, akıl bilgi ediniminde şerefli bir yetidir. Fakat aklın sınırları olduğunu ve aklın sınırları olan üzerinde hüküm verebileceğini, sınırsız olanla ilgili hükümlerinin sınırlı olanla ilgili hükümler kadar kesinlik arz edemeyeceğini savunur. Aklın sınırsız olanla ilgili hükümlerinin çürütülmesi sınırlı olana göre daha kolaydır. Gerçekliğin bir tek olması gerektiği halde mevcut akımlar farklı gerçeklikler üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla kesin bilgi her türlü şüphe ve hata ihtimalinden arınmış olarak akıl tarafından kabul edilebilir bir bilgi olmalıdır. Bakıldığında matematiksel ve mantıksal bilgiler bu türden bilgilerdir. Gazzali gerek aksiyomatik gerekse apriorik bilgileri güvenilirlik ve kesinlik açısından kavranılabilir bir bilgi olarak görür ve bu noktada şüpheciliğini durdurur. Fakat şüphe süreci bu türden kavranılabilir bilgi noktasına ulaşmaya kadar sürdürülmelidir. Gerekirse ‘güvenilirliği kesin ve apaçık olanlarda dâhil bütün bilgileri bir irdeleme sürecine tabi tutan bir sistem kurulmalıdır’ derken aklın önermelerinin dahi güvenilir olup olmadığını, aklın zorunlu önermelerine olan güveni duyulur bilgiye olan güvenden farklı kılan sebeplerin neler olduğunu irdeleyerek epistemolojide bir yöntem ortaya koyar. Fakat bu yöntemle yani apriorik ve aksiyomatik bilgilerin güvenilirliğini irdelemeye kadar götüren bu yaklaşımla herhangi bir hükmün kesinliğinin kanıtlanamayacağını anlar. Çünkü her kanıt veya kanıtlama bir delile dayanmalıdır ve bu delil ise, önceden doğruluğu kabul edilen bilgilerin götürdüğü sonuçlardan ibarettir. Eğer bir noktada bir şey kabul edilecekse bu öncekilerden edindiklerinde de sorun oluşturacaktır. Örneğin; $2+2=4$ vb. Bu hükümleri doğru kabul etmek öncekilerine dayanır ama öncekilerden şüphe etmekte saçmadır (Cihan 1998: 158-159). Buna örnek olarak Gazzali şöyle der: “...‘on, üçten büyüktür’, ‘bir şey hem yok hem var olamaz’, ‘bir şey hem yok hem hadis, hem kadim, hem var, hem yok, hem bulunması zaruri, hem imkânsız olamaz’ gibi ‘evveliyatı içine alan akliyâta güvenmelidir’ dedim” (Gazzali, 1972: 28).

Akıl bir bakıma hükümler çıkartır buda önceki doğrulara dayanır ama bu şüphe krizi bir yerde sonlanmalıdır ve aranmaması gerekeni arama noktasına gelinceye kadar sürer. Gazzali *Mişkâtü'l-envâr* eserinde de duyu (görme) ile akılı ele almaktadır. Görme duyusuna özel bir anlam atfeder ve duyu verilerinden gözü temele alarak akılla karşılaştırmasını yaparak yetkinliklerini ortaya koyar. Buna göre; göz kendisine aşırı derecede yakın ve uzak olan nesnelere göremez. Oysa akla göre yakın ile uzak eşittir. Göz perdenin arkasındakileri algılayamaz ama akıl bedende tasarrufta bulunduğu gibi melekût âleminde de tasarrufta bulunur. Göz nesnelere dış yüzünü, kalıp ve suretini algılar iç yüzünü değil yani nesnelere hakikatlerini değil. Akıl ise nesnelere iç yüzüne nüfuz ederek hakikatlerini ve ruhlarını algılar onların ne olduklarını ve sebeplerini ortaya koyar. Göz bazı varlıkları görse de duyuşal birçok nesneyi ve tüm kavramları göremez. Yani göz sadece görme durumundaki algıyı algılar, göz tatma veya sesleri algılayamaz, huzur, sevinç, keder vb. varlık şeklini de göz algılayamaz. Akıl için ise iç sırlar açık iken gizli manalar da aşikâr konumdadır (Gazzali, 2017b: 36-37). Böylece Gazzali duyu ve akla dair genel bir tanıma ortaya koyduğu gibi farklı işleyişe de dikkati çekmiştir. Yine de Gazzali'ye göre göz aklın casusudur ve aslında görmenin yanında diğer dış duyuşlarda öyledir bunlar; işitme, koklama, tad alma ve dokunmadır. Öte yandan aklın diğer casusları da iç duyuşlar olarak nitelenen hayal, vehim, düşünme, hatırlama, öğrendiğini korumadır (Cihan, 1998: 99-100).

Filozof yakalanmış olduğu şüphe krizinden güvenilir bir bilgi kaynağına ulaşamayacağını anladığında, krizden kurtulmanın yollarını arar. Çünkü her duyduğu şüphe başka bir şüphe krizine neden olmuş ve aklın safsataya düşmesi engellenememiştir. Gazzali bu durumdan “Allah Teâlâ'nın kalbine attığı bir nurla kurtulduğunu” ifade etmiş ve akli düşüncede itidalli (ılımlı) bir tavır takınarak yeniden aklın zorunlu bilgilerini bütün kesinliğiyle kabul ettiğini ve onlara güvendiğini ifade etmiştir (Gazzali, 1972: 29- 30). Aranmaması gerekenler, ‘2+2=4’ gerçektir, aklın koyduğu aksiyomatik bir önermedir. Her insan için ‘suya düşen nesne ıslanır’, tek tek tikellerden çıktığımız tümellere varınca, burada akli durdurmak zorunludur ve kesin bir bilginin olduğu kabul edilir. Bunun tasdiki noktasında sezgi bilgisini değerlendiren Gazzali nazarında, şüphe duyduğu halde kesin bilgiler vardır.

Bunun tasdiğinin sezgi olmasını da akılla çatıştırır ve şüphe krizine düşer. Sonra bu krizden Tanrı'nın kalbine attığı bir nurla kurtulduğunu söyler. Böylece düşünürümüz rasyonel kesinliğe önem vermekle birlikte bu rasyonel kesinliği aksiyomatik ve apriorik hükümlerde geçerli kabul eder. Metafizik boyutta ise rasyonel kesinliklerden bahsedilemeyeceğini, dolayısıyla beşeri aklın metafizik problemlerin çözümünde aciz kaldığını kesin çözümün ise batını (içsel) keşfe, vahyin desteğine muhtaç olduğunu ileri sürer. Bu anlamda insanın kalbinde hakikat nurunun gelişip parlaması kişinin, bu bilgiyi alması için yetenekli olmasıyla ve Allah Teâlâ'nın bu bilgiyi kuluna vermeyi irade etmesiyle mümkündür. Bu durumlar gerçekleşmedikçe bilgi kalpte meydana gelmez (Akdağ, 2010: 64).

Bu bağlamda Gazzali' bir de şu görüş vardır; Allah insana direk olarak bilgiyi vermez çünkü insan o bilgiyi alabilecek kapasitede değildir. Bu sebeple bir aracı olmalıdır. O halde, 'bilgiyi verecek aracının olmasıyla bu bilgi nasıldır?' denildiğinde de bilginin kaynağı nurların Nur'u olan Tanrıdan gelir, insan aklına bir nur olarak sezgi bilgisi şeklinde gönle düşer. Aynı zamanda vahiy bilgisini de bu konuda ele alan Gazzali'nin düşüncesinde vahiy bilgisi akli tasdik eden bir bilgi olarak görülür. Ama vahiy bilgisinin ne olduğu akıl tarafından tasdik edilmesi tam mümkün değildir (Dündar, 2016: 191-193). Bu noktada aklın kavramasını sağlayan sezgi bilgisi olacaktır. Çünkü akıl vahiy bilgisinin tasdiki olamaz. Yani vahiy bilgi kaynağıdır ve vahiy bilgisinin anlaşılması içinde sezgi bilgisi işin içine girecektir. Vahyin bilgisini ve tasdikini anlamak için tadımlamak, sezinlemek lazımdır. Bu sezgi bilgisinin merkezi de kalptir, kalp gözüdür. Anlaşıyor ki, aranmaması gereken bilgiyi tasdik etmelidir ama bu sezgi bilgisini doğurur. Akli bilgiyi tasdik eden sezgi bilgisi olmalıdır. Bu bilgi şarttır, eğer bilgi tasdiklenmediyse dayanıksızdır. Gazzali bilgiyi Tanrının sebep olduğu bir kazanım olarak görür. Bu bilginin insana verilmesi için insan belli bir olgunluğa gelmeli, nefis tezkiyesinden geçmelidir ve bu pratik uygulamada, eylemlerinde görülmelidir. Çünkü fiziki dünyayla ilgili araştırmada akıl ne kadar yetkinse fiziki dünya dışındaki şeyde ise o kadar acizdir. Tam bu noktada sezgi önemlidir (Karslı, 2017: 507-508).

Bir şeyi bilmek demek onu özüyle, hakikatiyle, gerçekliğiyle bilmeye çalışmak ve de bilmek demektir. Gazzali'de bu anlamda eşyanın mahiyetinin ne

olduğunu sorarak kendi özünden başlayıp kendi sınırlarını bilmek, özünü tanımak girişiminde bulunarak sahip olduğu benlik algısına sübjektif bir yaklaşımla bedenine ve bilgi edinme sınırlarına dair yeni bir ben tasarımı ortaya koymaktadır. Bu vesile ile bedenın temel bilgi edinim yetkinliklerine dair onun nasıl algıya sahip olduğu görülmüştür. Çünkü Gazzali ‘ben kimim?’ sorusuna epistemik sınırları sorgulayarak maddi benliğine ve sübjektif benlik algısına başka bir yönden de yaklaşmış bulunmaktadır. Sınırlarıyla ve yetkinlikleriyle benliğine dairde olan bu tanıma girişiminde gerçekçi bir ben algısı yargısında bulunmuştur. Nitekim Gazzali’nin buradaki yaklaşım şekli daha sonra değişime uğramamıştır.

Gazzali’nin hakikate uzanan yolda bilmeye ve tanımaya duyduğu inanç onun ön kabullerle değil şüphe duyarak bu yola adım atmak gerektiğine götürmüştür. Bilindiği gibi insan bildiği şeyde kendini emin hisseder, kendine güvenilir hisseder. Böylece Gazzali bulunduğu evrende ve yaşayışında kendi algılarını dikkate alarak bir bilme durumu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak Gazzali’de hem sahip olunanlara karşı maddi benliği ve sübjektif benlik algısı hem de insanın maddi varlıklığı niteliğinde olan beden temelinde hakikat arayışıyla ele alınan öz niteliklerin değerlendirilmesiyle ortaya konan sübjektif benlik algısı görülmektedir.

2.4.2. Manevi Benlik- Manevi Benlik Algısı

Gazzali’nin benlik algısı için yapılacak *el-Munkız* eseri temelli değerlendirmede manevi benlik ve manevi benlik algısına dair oluşum, gelişim ve değişim görülmektedir. Aynı eser üzerinden Gazzali hakkında bazı yorumlarda bulunabiliriz. Gazzali olduğundan başka bir şey olduğunu fark ettiği için hakikati arama yoluna girmiştir. Toplumunda diğer insanlara baktığında, farklı olan bir şeylerin olduğunu seziyordur ve varlık sancısı çekmeye başlamıştır. Bu yüzden Gazzali kendini tanımak yani insanı tanımak için yola çıkmıştır. Karşılaştığı ve yaşadığı şeyler onun hayatının dönüm noktası olduğu gibi insana ve kendisine dair algısını değiştirmiştir. Çünkü Gazzali şunu görmüştür; insan görüldüğünden başka bir şeydir ancak çok az kişi bu sancıyı çekerek özündeki beni ortaya çıkarmaktadır.

Gazzali'nin yaşamı kırılmalarla doludur ve kırıldıkça insan olmağın hakikatine ulaşmanın yoluna doğru giden bir çaba sarf edildiği görülmektedir. Çünkü hakikatte insan neydi, kimdi, ne olması gerekiyordu, ne için yaşıyordu...? Böylece Gazzali özüne dair hakikatteki benini arayarak benlik algısının oluşum sürecinde gerçekçi olmayan bir benlik algısından sıyrılarak, gerçekçi benlik algısına giden süreci yaşayıp kendini bulma çabası içerisinde olmuştur. Bu durum, kendisini bulmasının yanında başka hakikatlere erişmesine de neden olmuştur. Kendini bulmaklık Gazzali kendini kaybetmiştir anlamında değildir. O'nun kendi özüne dair yaşadığı düşünsel, bedensel ve içsel buhranlarından refaha çıkması anlamındadır. Buna göre yaşadıkları onun açısından onun diliyle kendi eserine bakılarak açıklanabilir. Haliyle *el-Munkız* eseri Gazzali'nin kırılmalarıyla, dönüşümüyle, değişimiyle ele alınarak referans kaynağımız olacaktır.

Gazzali'nin manevi benlik ve manevi benlik algısı ele alınırken ilk olarak manevi benlik ile neyin kastedildiğini açıklamak gerekir. Buna göre, insanın içsel ve öznel varlığındaki psişik meleke ve eğilimleri manevi benliğin konusudur. Gazzali düşünüldüğünde bu benlik, ideale varan bir benlik ve yaşayışa ulaşmaya çalışmayı gaye edinmektedir. Bunun için birçok şeyden feragat ederek benlik ve kişilik oluşumunda içeri dönüp beni (kendini) tanımak istemek vardır. Kaldı ki, Gazzali nazarında değerlendirildiğinde onun manevi benliği, kendinin (ben'in) aslını yaşamak istemesini, kendini gerçekleştirmesini ifade eder. Manevi benlik algısı ise içsel anlamda, manevi boyutta bireyin kendini (benini) nasıl algıladığıdır. Gazzali'nin biricik varlıklığını ve onu o yapan niteliklerini tanımak isteyip merak etmesi üzerine bu algının içsel odaklı gerçekleştiği görülmektedir. Burada 'Gazzali'nin manevi benlik ve manevi benlik algısı nasıldır?' sorusunun cevaplanması konunun anlam kazanması açısından önemlidir ve cevaplanmaya çalışılacaktır.

Gazzali'nin manevi benliği ve bu benliğe dair algısı onun hayatına dikkat çekilerek değerlendirilmelidir. Çünkü içe dönmek ve asl olan beni tanımak arzusu yolunda yaşanan ikilemler ve kırılmaların *el-Munkız* eserinde bulunması benlik algısının değişime uğradığının göstergesidir. Gazzali'nin kendini tanıması ve kim olduğunu anlamaya çalışmasındaki arzusu için yaptığı araştırmalar kendi ifadesiyle

şu şekildedir: “Gençliğimin ilk senelerinde, 20 yaşına varmadan, yani buluğ çağına yaklaşan bir zamandan beri ki, şimdi 50 yaşını geçmiş bulunuyorum, bu engin denizin dalgaları ile mücadele ediyor, çekingen ve korkağın değil, cesur bir kimsenin dalışı ile derinliklerine dalıyor, her karanlıkla uğraşiyor, her müşkülü yenmeğe, her uçurumu atlamağa çalışıyor, her fırkanın akidesini dikkatle araştırıyor ve hakka ulaşmış ile batıda kalmış olanı, sünnete göre hareket edenle bid’atte bulunanı tefrik için her taifenin mezhep sırlarını keşf etmek istiyordum” (Gazzali, 1972: 24). Gazzali bu keşif ile farklı düşünceleri ve yaşayış şekillerini de sorgulamıştır. Buradaki yaklaşımında ulaştığı sonuç şudur: “Hadiselerin hakikatlerini anlamağa susayış, ilk anlarımdan itibaren Allah’ın bana bahsettiği fitri bir alışkanlığımıydı. Nihayet taklit bağından kurtuldum. Çocukluk çağına yakın devrede, anne babamdan tevarüs ettiğim akidelerden sıyrıldım” (Gazzali, 1972: 25). Böylece Gazzali’nin ulaştığı bu son nokta onun hakikat arayışının başlangıcı olmuştur. Ayrıca kendini tanıma ve değerlendirmek açısından benlikte ‘ben kimim?’ sorusuna cevap aramak için kapı açılmıştır. Burada manevi benlik algısı bağlamında, doğru ve yanlış olanlar nelerdir, değer yargıları nedir, inançları nelerdir? Sorularına da açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Gazzali’nin maddi benlik- maddi benlik algısı oluşurken, dönemi toplumunda yaşanan siyasi karmaşıklıklar O’nun hayatında kırılmalara sebep olduğundan bahsetmiştik. Gazzali’nin toplumunda meydana gelen bu olayların hakikatlerinin ne olduğuna ilişkin merakı, içinde bulunduğu kültürdeki dini ve fikri akımlarla temasa geçmesine neden olur. Gazzali bilgi üzerine düşündüğü gibi kelimeler, felsefe, batınilik ve tasavvufu’da eleştirel süzgeçten geçirerek inceler. Doğru olan ile yanlış olanı ayırt etmeye çalışmakla birlikte, doğru yaşamayı ve inanmayı ele alır. Sorgulama içerisinde kalarak sahip oldukları ile yaşadığı hayat arasındaki çatışmalar Gazzali’yi düşüncelerinde ve duygularında rahatsız etmektedir. İçinde yaşadığı karmaşa da iyiye gitmemektedir. Buradaki ruh hali ve yaşam şekli Gazzali’nin 20’li ve 30’lu yaşları arasındaki zamana denk gelmektedir. Gazzali içinde bulunduğu çelişkilerle, çatışmalarla dolu yaşam durumunu şöyle ifade eder: “Bu durum karşısında, uçurumun kenarında bulunduğuma, eğer halimi düzeltmeye kalkışmazsam ateşe yuvarlanacağıma kanaat getirdim” (Gazzali, 1972: 39). Görülüyor ki, Gazzali

yaşayışında bir şeyler ya eksik ya da hatalıdır, bu yüzden o huzurlu ve mutlu değildir. Bilindiği gibi Gazzali nefsinde bir kırılma gerçekleştirir. O döneminde zor gelenecek olan makamına ve kazancına veda eder. Bu kolay bir şey değildir, çünkü buralara gelmek için çalışmıştır, maddi anlamda kazançlar sağlamıştır. Ama o nefesine ağır gelen bu tür şeyleri çok fazla görmüştür. Bu yüzden aldığı karar onu başka bir yola götürmüştür.

Gazzali bu huzursuz yaşamı anlamlı hale getirmek için sorgulamalarda bulunur. Hakikate ulaşmak konusunda merakını gidermek için de araştırmaya başlar. Hakikati aradıklarını iddia edenleri inceler, en çok yakın hissettiği sınıf olarak tasavvufu ilgilendirenlerin yani sufilerin yolu üzerinde durmaktadır. İnsanın manevi anlamda kendini sorgulamasında; istemek, aramak, çabalamak, fedakârlık göstermek hareketlerine dikkat çekerek, manevi benlik algısının oluşumunun içerikleri sunulmuştur. Denilebilir ki, Gazzali aradığı huzuru nefsin dünyevi isteklerindeki tatmininde bulamayınca tasavvufa yönelmiş ve tasavvufun var olan iki cephesi ilim ve amel yani teorik ve pratik kısmıyla ilişkide kalarak birçok şey öğrenmiştir. “...bütün gücümle sufilerin yoluna yöneldim ve yollarını ancak ilim ve amelle tamamladığımı anladım. Onların ilimlerinin gayesi, nefsin geçit yollarını kesmek, onu kötü huylardan ve kötü sıfatlardan uzak tutmaktır” (Gazzali, 1972: 59). Görülüyor ki, Gazzali benlik algısının şekillenmesine etki eden tasavvufu ve sufi yaşamını anlamaya çalışmaktadır. Gazzali tasavvufun ilmi tarafını yeterince öğrendikten sonra işin ameli boyutuna geldiğinde geriye zevk ve sülukla elde edebileceği bir deneyim kalmıştır. Süluk, bir anlamda “insan benliğinin sonsuza yöneltmesi, bir başka deyimle nefsin, ölümlü niteliklerinden kurtarılıp tanrısal niteliklerle donatılması olayıdır” (Kayıklık, 2009: 107). Gazzali bunu deneyimlemek için istemekte aynı zamanda çabalamaktadır. Ahiret mutluluğu için heva ve heveslerden vazgeçerek kalbin dünya ile olan ilişkisini kesmeyi hedeflemiş bunun içinde engel olacak meşgalelerden, ahlaklardan kaçmaya çalışmıştır. Gazzali 6 ay kadar dünya istekleri ve ahiret düşünceleri arasında ikilemde kalmıştır. Sonra bu durum onun beden ve ruh sağlığını iyice sarmıştır. Tedavisi için doktorların ifadesi şu şekildedir: “ ‘Bu kalbe arız bir haldir; buradan mizaca sirayet etmiştir. Kalbe arız olan hüznü giderilmedikçe ilaçla tedavisine imkân yoktur.’ dediler” (Gazzali, 1972:

62). Böylece Gazzali yaşamının bu döneminde geçirdiği haller ile hayatından tat alamaz haledir. Çünkü düşünceleri ile hayatı arasında yaptığı sorgulamalarda kaos içinde bir dönemden geçmektedir.

Gazzali’de manevi benliğinde sarsıntılar olmaktadır ve sahip olduğu algısında manevi olmadığına inandığı şeyleri yıkımlar görülmeye başlanmıştır. Gazzali’nin bu hali Kayıklık’ın ifadesiyle şu şekilde anlamlandırılabilir: “Manevi kalp, düşük benliğin yani nefsin özelliklerinden etkilenirse insan manen hasta olur, nefsin baskısına uğrarsa manevi hayat ölür” (Kayıklık, 2009: 97-98). Gazzali manen hastadır; düşünülürse insanın istemsizce donuklaşması, sessizlik, durgunluk, konuşmama isteği, hüzünlü yaşam ve bedene yansıyan iştahsızlık, hazmedememe... bu hastalığın belirtileridir (Gazzali 1972: 62). Gazzali’de bu belirtilerin görülmesinden sonra nefsinin karşı galip olmak düşüncesi onda hâsıl olmaya başlar. Yaşadığı içsel bunalım artık onu Şam’a götürüp iki seneye yakın orada kalmasına neden olmuştur. Bu süreçte Gazzali yeni bir kırılmayla farklı bir deneyim yoluna girer. Bu deneyim onun söylemiyle şöyle ifade edilir: “Sufilerden öğrendiğim şekilde, orada nefsi temizleme, ahlakı düzeltme, Allah’ı Teâlâ’yı zikir için kalbi tasviye, uzlet, halvet, riyazet ve mücaheden başka meşgalem yoktu” (Gazzali, 1972: 63). Böylece Gazzali 33’lü yaşlar ile 40 küsürlü yaşları arasında başka deneyimler yaşamaktadır. Tasavvufta sufilerin yaşayışının ameli boyuttaki pratik kısmına giren bir hayat sürmektedir.

Tasavvuf’un bir diğer özelliği şudur: “Tasavvuf, aynı zamanda bir tedavi sistemidir. O, ruhun hastalığı, modern bireyin muzdarip olduğu, kişinin hakiki benliğine ve Tanrı’ya yabancılaşmasını tedavi etmeye çalışır. Bu tedavi Allah ile bağlantıda yatmaktadır” (Kayıklık, 2009: 81). Gazzali’de benliğini, ruhunu ve Allah’la olan bağını daha iyi anlama çabasıdadır. Çünkü tasavvuf, insanın kim olduğu, nereye gideceği ve hayatının amacının ne olduğuna ilişkin kişiye anlamlar sunmaktadır.

Gazzali’nin hayatının bu döneminde (33 ile 40 küsürlü yaşları arası) manevi benliği ve bu benliğe dair algısı değerlendirildiğinde, bilinç yetersizliğinin farkına varıldığı, sezginin kullanım alanının açığa çıktığı görülmektedir. Ayrıca Gazzali gerçeklik arayışında bulunarak arzularının geçiciliğine kanaat getirmiştir. İdeal

benlik ile reel benliğin birbirine temas ettiği psiko-biyolojik bir ruh hali içerisinde bulunmaktadır. Deneyim ve iç görü üzerine şekillenen manevi benlik algısının bu süreci gerçekleşirken, Gazzali bir dönem benlikte bastırıldığı yönlerinin farkına vararak onları gerçeğe dönüştürmek istegindedir. Bunun için hayatın genel bir hesabını yaparak, benliğine dair hem maddi ve sosyal hem de manevi olarak muhasebesini gerçekleştirmektedir. Yine bu dönem için Gazzali'nin manevi benlik ve manevi benlik algısında bir kriz dönemi olduğu söylenebilir.

Gazzali, meşgaleler ve çoluk çocuğun daveti üzerine memleketine dönerek yaşamına devam eder. 40 küsürlü yaşlara geldiğinde durumunu şöyle ifade eder: “10 sene kadar bu şekilde devam ettim. Bu uzlet hayatı boyunca bana izah edemeyeceğim birçok şeyler malum oldu. Aralarından, faydalanılması için zikredeceklerim şunlardı: Sufilerin, Allah Teala'nın yoluna girmiş kimseler olduğunu, onların hayat tarzlarının, en güzel hayat tarzı; yollarının en doğru olduğunu, ahlaklarının ahlakın en güzeli bulunduğunu yakinen anladım” (Gazzali, 1972: 64). Yine Gazzali uzlet hayatına devam ederken kendisi üzerine değerlendirmede bulunur. Bu konuda şöyle der: “Kendi kendime; “sana uzlette kalman için tembelliğin, istirahatın, nefsi aziz kılmanın ve onu kendi ezasında korumanın kâfi sebep olmaması lazımdır. Sen nefsine halkın vereceği sıkıntılara katlanmama ruhsatı vermedin” diye düşünüyordum” (Gazzali, 1972: 77). Böylece Gazzali hem düşünüyor, sorguluyor hem de bazı sonuçlara ulaşıyordu.

Gazzali'nin manevi anlamda kendini eğitmesini tasavvuf yolculuğunun üç evresi üzerinden değerlendirdiğimizde, birincisi, dünyalıklardan, evden, alışkanlıklardan kurtulmaktır. İkincisi; mistik bir dünyaya farklı bir deneyimle adım atmaktır. Üçüncüsü tekrar eve dönmek ve öğrendiğini, değiştiğini ve bu değişimin beraberinde neler getirdiğini bilerek yaşamaya devam etmektir (Kayıklık, 2009: 165). Gazzali uzlete ara vermek ve uzlet hayatını yaşamak konusunda ilk iki evreden geçmiştir ve artık üçüncü evrededir.

Yine Gazzali'de manevi benlik ve manevi benlik algısını tasavvuf psikolojisi içerisinde incelediğinde bu psikoloji içerisinde insanın değerlendirilmesi şu şekildedir: “Tasavvuf psikolojisi, insanı bedensel, davranışsal ve ruhsal olmak üzere üç açıdan ele almakta ve burada geliştirdiği uygulama ve yöntemlerle ona

yaklaşmaktadır. İnsanı yeme- içme ve uyku gibi alanlarda getirdiği düzenlemelerle bedensel; tövbe, takva zühd, sabır, rıza, tevekkül, kanaat, mücahede, halvet, uzlet, ibadet, zikir, korku, ümit, murakabe, muhasebe gibi uygulamalarla ahlaki, davranışsal açıdan eğitmeye çalışırken; muhadara, mükâşefe, müşahede, aşk, vecd, fena, marifet gibi tecrübelerle onun ruh dünyasını aydınlatmaktadır” (Kayıklık, 2009: 229). Görülüyor ki, Gazzali bu psikoloji içerisindeki bedensel, davranışsal ve ruhsal açıdan kendini eğiterek duygu, düşünce ve eylem bütünlüğü içerisinde benlik algısını, kişiliğini oluşturmuş ve yeni bir kimlik kazanmıştır. Yaşadığı uzlet hayatının faydalarıyla kendini tanımanın güzel bir örneklerinden olmuştur.

Gazzali uzlet hayatı içerisinde kendine dair manevi benlik algısını ve kendini gerçekleştirme durumunu içsel bir şekilde yaşayarak oluşturmuştur. Bu anlamda ideale varan benlik ile reel benlik arasındaki çabasında uyum sağlamaya çalışmıştır. Ancak Gazzali toplumundaki bazı durumları görüyor, yaşıyor ve bunları göz ardı edemiyordu. İçinde bulunduğu durumu şu şekilde ifade eder: “Hastalık salgın halini almış, tabipler hastalanmış ve halk helak olmak üzere iken, halvet ve uzlet ne fayda verir? diyordum.”(Gazzali, 1972: 77) Bu yüzden Gazzali bir şeyler yapmak düşüncesi içerisinde son olarak şekillendirmiş olduğu benlik algısının bütünlüğünü bozmayarak toplumunun yaşayışındaki dini, ahlaki vs. bozulmalara karşı harekete geçmek kanaatine ulaşmıştır. Bunu şu şekilde ifade eder: “Sonra içimden, bu belayı gidermek, bu karanlıkta çarpışmak için ne zaman imkân bulabilirsin? Zaman fetret zamanıdır; devir batıl devirdir. Eğer halkı, kendi yollarından Hakka davetle meşgul olursan, zamane insanların hepsi sana düşman olurlar; onlara nasıl mukavemet edersin; ve onlara nasıl geçinirsin. Bu, ancak müsait bir zamanda, mütedeyyin ve kudretli bir sultan sayesinde yapılabilir diyordum” (Gazzali, 1972: 77). Ancak Gazzali'nin artan sorumluluk hissi onu yeni kararlar almaya itmektedir.

Gazzali toplumun ahlaki ve dini düzeni için artık yeni bir karar almıştır ama almış olduğu karar onun deyişiyle Allah'ın dilemesiyle olmuştur (Gazzali, 1972: 77). “Böylece kendimi mazur görmemin zayıf bir mesnede dayandığını fark etmiştim. Kendi kendime; sana uzlete kalman için tembelliğin, istirahatın, nefsi aziz kılmanın ve onu kendi ezasından korumanın kâfi sebep olmaması lazımdır. Sen, nefsine halkın vereceği sıkıntılara katlanmama ruhsatı vermedin diye

düşünüyordum.”(Gazzali, 1972: 77). Nihayetinde Gazzali kalp ve müşahede erbabı kimselerle görüşerek uzleti terk etme kararıyla zaviyeden çıkmıştır. Çünkü halkına reel şekilde bakmaya çalışan bir insan olarak sadece kendine müslüman arzusunda değildir. Bu yüzden yaşadığı birkaç durumdan sonra bu yaşayışın kazandırdığı değer ve algıdan şaşmayarak uzlet hayatını terk etmiştir. Gazzali'nin yaşadığı bu birkaç duruma da kısaca değinerek uzleti terk etmesinin diğer nedenleri görülebilir. “Buna salih kulların, bu hareketin, Allah'ın bu yüzyıl başında takdir ettiği bir hayır ve rüşdün başlangıcı olduğunu gösteren birçok mütevatir rüyaları da eklendi. Gerçekten Allah Teala, her yüzyıl başında dinini ihya edeceğini va'd etmiştir. Bu şahadetler sebebiyle içimde ümid kuvvetlendi ve hüsnü zan hâkim oldu” (Gazzali, 1972: 78). Böylece Gazzali Niabur'a giderek 11 yıllık uzlet hayatına son verdi.

Gazzali 11 yıl aradan sonra insanların arasına döndüğünde, dünyalık birçok şeyin çok önemli olduğu halkın yaşayışından etkilenerek sahip olduğu maddi benliği ve manevi benlik algısı değişip, dönüşebilirdi. Fakat durum öyle olmadı. Bu konuda düşüncesi ve yaşayışını Gazzali şu şekilde ifade eder: “Tedris hayatına dönmüş görülyorsam da dönmediğimi biliyordum. Zira dönmek, eski hale gelmek demektir. Ben bu geçen zaman zarfında kendisiyle mevki elde edilen ilmi yayıyor, insanları, söz ve amelikle buna davet ediyordum. Kasıt ve niyetim bu idi. Fakat şimdi, mevkii ve rütbeyi terk ettiren ilme davet ediyorum. Şimdiki niyet, maksat ve arzum budur. Allah bu halimi bilir. Ben nefsimi ve diğerlerini ıslah etmeği istiyorum. Muradıma erişir miyim? Yoksa mahrum mu kalırım, bilmem. Fakat ben yakîn ve müşahedeye varan bir imanla ‘Bir halin değişmesinin, bir işi yapmak gücünün ancak ulu Allah sayesinde olabileceğine’ inanıyorum” (Gazzali, 1972: 79). Görülüyor ki, Gazzali yaşayışında sahip olduğu maddi benlik ve sübjektif benlik algısı yine manevi benlik ve manevi benlik algısının bütünlüğü içerisinde toplumdaki mevcut dini ve ahlaki yapı için çaba göstermeye çalışmıştır. Gazzali'nin çabası, inanç, ahlak, bilim, sosyal-kültürel çatışmalar üzerine olduğu gibi talimiye mezhebi, felsefeciler, batınilerle mücadele ederek İslam toplumunda yaşayan insanların uygun olmayan düşüncelere sapmaması yönünde gerçekleşmiştir.

“Tasavvufun temel arzusu, insanın dünyaya sırt dönmesi değil, dünyanın esiri olmaması; mal-mülk, makam sahibi olmaması değil, bunların güdümüne girmemesi;

tevekkül düşüncesiyle hiçbir şey yapmaması değil, elinden geleni yaptıktan sonra gerçekleşen duruma razı olmasıdır...” (Kayıklık, 2009: 230-231). Gazzali’de aynı arzu içerisindedir. Manevi benlik ve manevi benlik algısı içten ve gerçekçi (olumlu) mahiyete gözükmektedir. Çünkü onu kurtuluşa ulaştıracak olan nitelikleri barındıran bir algıya sahip olduğu yorumlanabilir. Bu anlamda sayın Özdoğan’ın ifadesi şu şekildedir: “Gazzali’ye göre insanı kurtuluşa götüren yollar, diğer bir tabirle sağlıklı insanda bulunması gereken vasıflar şunlardır: Tövbe, sabır ve şükür, korku ve reca (ibdetle ümid), fakirlik ve zühd, niyet, sıdk ve ihlas, muhasebe, mukarebe, tefekkür, tevhid ve tevekkül, sevgi, şevk, rıza, ölümü hatırlamak” (Özdoğan, 2011: 17). Bu vasıflar Gazzali’nin benlik algısı sürecinde manevi benliğinde görülen vasıflardır.

Gazzali manevi anlamda arayışında ve manevi benlik algısının oluşumunda ulaştığı son noktada ki, 50’li yaşlar ve devamında yaşamına toplumunun faydasını gözeterek devam etmiştir. Toplum içerisinde sapmaya uğramadan tutarlı bir manevi benlik algısı durumu sergilemiştir. Gazzali manevi benlik ve benlik algısında iyi ve kötü yönlerini keşfettiği gibi ilgi ve yeteneklerini de keşfetmiştir. Buna göre kimi tutum ve davranışlarını bastırmış ve ortadan kaldırmış kimisini de daha çok geliştirmiştir. Benlik algısı oluşumu devam edegelen bir yapıdır Gazzali günümüz için söylenecek olursa erken yaşta hayata gözlerini kapatmıştır. Eğer daha uzun yaşamış olsaydı algısında değişme olur muydu bilemeyiz. Ancak onun yaşamına bakarak söylenecek olan son söz onun manevi benlik algısına dair ulaştığı olduğu kendini tanımasında ölümüne kadar iradeli bir şekilde yaşayarak bu algıyla hayatını idame ettirdiğidir.

Sonuç olarak, genel bir değerlendirmeye Gazzali’nin çocukluktan başlayarak şekillenen benlik algısında, buluş çağının takip etmesiyle yirmili yaşlardaki merakı ve anlamlandırma çabası onu birçok araştırmaya sürüklemiştir. Benlik algısının içe dönük sorgulanmasında kendini gerçekleştirme ve felsefi yargı olarak kendini tanıması isteği vardır. Hakikate uzanan yolda tasavvuf düşüncesi ve sufilik yolunu araştırarak geçirdiği nefis mücadelesi ve tezkiyesi onun manevi benliğinin manevi benlik algısının şekillenmesinin sürecidir. Bu anlamda Gazzali’de bizzat özünü, kendisini keşfederek asıl olan beni (kendisini) ve kişiliğini oturtarak yaşamaya çalışılan bir arayış görülmektedir. Ayrıca Gazzali değer yargıları ve ideallerine göre

hareket ederek çaba göstermiştir. Bu durum onun hem ruhsal hem de sosyal bakımdan öz saygısını ve özgüvenini arttıran unsurdur. O'nu daha huzurlu konuma getirmiştir, zaten öteki türlü olsaydı huzursuzluk baş gösterirdi ve yeni bir bunalıma kapı açılırdı. Gazzali nazarında insanın manevi benliğinde yaşadığı kriz dönemini atlatabilmek için yapılması gerekenler nelerdir kısaca değerlendirerek krizi atlamanın örneğini sunmuş oluruz. Buna göre manevi benlikte önce hastalığı kabul etmeli, sonra tedaviye yönelik birinci aşamada irade ile doğru davranmalı, zaman geçtikçe bu davranışın karaktere dönüşmesini sağlamalı ki bunun için sabırlı olmak gerekir ve son olarak iyileşme konusunda ısrarlı olmalıdır. Burada manevi benlik algısının oluşum süreci, tövbe ederek insanın yeniden doğmasıyla da ilişkilendirilebilir. Buna göre tövbe ederek gerçekleşen dönüşümde insan farkındalık sahibi, kendini affederek, öz bilincinden doğan eylemlerle kendisi başta olmak üzere başkaları içinde yararlı işlerde bulunabilir. Bunu kararlı ve kalıcı hale getirme çabası içerisinde olabilir. Böylece insan bulunduğu ana ve geleceğine dair yeni bir tasarımdan hareketle başarıya ulaşabilir. Fakat irade ile doğru davranmak, sabırlı olmak bu noktada çok önemlidir (Özdoğan, 2011: 17-18). Bu söylenenler bir tedavi süreci olarak algılandığında, insanın içsel krizine yardımcı olarak düşünülebilir.

Gazzali üzerine yapılan bir çalışma konusu olarak “*transpersonel*” (benötesi) psikoloji ve yaklaşımından da bahsetmek gerekir. Gazzali'nin manevi benlik algısına dair yaşadığı süreci “*transpersonel*” (benötesi) bir yaklaşımla değerlendirip ele alan düşünceler bulunmaktadır. Örneğin Özdoğan bu yaklaşımdan hareketle Gazzali'yi değerlendirmektedir. Buna göre *transpersonel* yaklaşımda, insanın yürüdüğü yolda kendi gerçeğini bulmak istemesi, öz doğasına daha derinden bakarak zaaflarının ve kişilik tipinin farkına vararak yaşaması söz konusudur. Yine bu yaklaşımda Özdoğan, Gazzali'nin tasavvufi anlamda yaşadığı sufilik yolundaki bireysel deneyiminin karşılığını “holotropik şuur hali” olarak ifade etmektedir. Bu durumla kastedilen, bedenın egonun dar sınırlarını aşarak tam kimliğini kullanılabilir hale getirmesidir ve bendenin bulunduğu mekân önemli kabul edilir. Holotropik durumun başlatılması için insanın sosyal açıdan yalıtılmış olan mağara, dağ, çöl...vs. de zaman geçirmesi gereklidir. Ayrıca *transpersonel* yaklaşımda psikolojik bir kriz

dönemi vardır. Gazzali düşünöldüğünde onunda bir kriz dönemi vardır ve onun kendini toplumdandan soyutladığı yer camilerdir, mescitlerdir... (Özdoğan, 2011: 6-8).

Ancak burada sonuç olarak belirtelim ki, Transpersonel yaklaşımın çok derinlerine hâkim olmamakla birlikte bu yaklaşım Gazzali'nin manevi benlik algısı ile uyuşuyormuş gibi görünse de içerisinde farklılıklar barındırabilir. Bunları ele almak başka bir çalışma gerektirir. Burada amacımız Gazzali'nin manevi benlik algısına dair yaşadığı sürecin farklı bir bakışla ele alınabileceğine de değinmektir. Bu süreci biz manevi benlik ve manevi benlik algısının oluşum, gelişim ve değışim süreci olarak değlendirdik.

SONUÇ

İnsan kendisi (ben'i) üzerine ve diğer var olanlar üzerine düşünen, sorgulayan, araştıran bir varlıktır. Felsefe tarihinde insanın kendisine (ben'ine) dair sorgulamasının örnekleri bulunmaktadır. Bu sorgulama felsefe tarihi içerisinde ele alındığında 'insan felsefesi' disiplini ile karşılaşılmaktadır. Bu disiplin içerisinde, 'insan nasıl varlığa gelmiştir, insan nedir, insanın varlık yapısı, doğası ve nitelikleri nasıldır, insanın varlık içindeki yeri ve önemi nasıldır, insanı anlamak için yöntemler nelerdir, insanın anlam arayışındaki anlamlandırma problemine dair çözümleri nasıldır...?' gibi sorular problem edinilmektedir. Gazzali'de insanı değerlendirirken bu problemlere cevap olacak mahiyette açıklamalarda bulunmaya çalıştık.

'Gazzali nazarında insan nasıl varlığa gelmiştir?' sorusu cevaplanmaya çalışıldığında, yaratma merkezli bir yaklaşımla Gazzali'nin söylemlerinin bulunduğu görülmektedir. Buna göre insan, Allah'ın dilemesi ve yaratması sonucu meydana gelmiştir. Gazzali'nin ontolojisi içerisinde değerlendirdiğimiz bu konuda İslam inancının kabul ettiği yoktan yaratma düşüncesi Gazzali tarafından da kabul edildiği gösterilmiştir. Allah irade etmesiyle, dilemesiyle ilk insan olarak Hz. Âdem'i topraktan yaratmıştır daha sonra Hz. Havva'yı yaratmıştır. Hz. Havva'nın yaratılmasına dair farklı bazı düşünceler bulunmaktadır. Bunun için Buhari, Müslim, Tirmizi kaynaklarına bakılabilir. Biz burada Gazzali'nin kabul ettiği gibi, Havva'nın daha sonra yaratıldığı ve Âdem'le birlikte yaşadığı üzerinde durduk.

Gazzali'de varlığa gelen insan için bir mahiyet araştırmasına gidildiğinde 'insan nedir?' sorusuna cevap vermek gereklidir. Bu nelik sorusudur ve tanım yapabilmek için insana insan denilebilmesi için tanımdaki gerek şartların neler olduğuna ve yine yeter şartların neler olduğuna bakmak gerekir. Gazzali'nin insan tanımını bu çerçevede değerlendirdiğimizde, insan tanımında olmazsa olmaz gerek şartlar beden ve ruhun birlikteliğidir. Yeter şartlar ise insanın düşünmesi, ölümlü olması, boyunun dik ve gülen bir canlı olmasıdır. O halde, Gazzali'ye göre insan, beden ve ruh'un birlikteliğinde, düşünen, ölümlü olan, boyu dik, gülen bir canlıdır.

İnsan felsefesinin içerisinde değerlendirdiğimiz bir konu olarak, insanın varlık yapısı ve nitelikleri için Gazzali'nin değerlendirmeleri vardır. İnsanın varlık

yapısından bahsederken onun ruh, beden, kalp, akıl sahibi olduğunun üzerinde durulmuştur ve bunların mahiyetleri de verilmiştir.

İnsanın doğasını incelediğinde, insanda bir takım korkuların ve isteklerin olduğunu söylemektedir. İnsan doğası gereği organlara (el, ayak, ağız, diş, mide, göz, burun, kulak, dil..) sahip bir varlıktır. Yine doğası gereği yemek, içmek ister ayrıca kendini korumak ister. Bunun için organlar önemlidir. İnsan doğasında hayal, düşünme, ezberleme, hatırlama ve vehim kuvveti vardır. Böylece önemli şeyleri öngörebilmesine, zarar olacak şeyleri de görmesine neden olmaktadır. Denilebilir ki, insan doğasında ruhun dilemesiyle isteklerin yerine getirilmesi söz konusudur. Bu durumda insan ortaya çıkabilecek şeylere karşı çeşitli duygu durumlarını kendisinde barındırmaktadır. Ayrıca insan doğasında şehvet, gazap, akıl ve kalpten oluşan dört yöne sahiptir. Bunlardan hangisini yetiştirirse ve ona hizmet ederse doğası gereği o yön baskın olacaktır. Dolayısıyla insanın doğasının yanında kendine biçtiği bir doğası vardır.

Gazzali insanın nitelikleri konusunda bazı sıfatlardan bahsetmektedir. Bu sıfatlar ahlaki nitelik taşımaktadır. İnsanın şehvete, gazaba (öfke) ve şeytani şeylere itaat etmesi sonucu meydana gelen kötü sıfatlar söz konusudur. Ancak insan bunları (şehvet, gazap (öfke), şeytani şeyler) kontrol altına alıp terbiye ederse güzel sıfatlar kendisinde hâsıl olacaktır. İnsanın diğer temel nitelikleri, düşünmesi, konuşması, yazması, merak etmesi, gülmesi, kızması ve aciz bir varlık olması... şeklindedir.

Gazzali'nin insanın varlık içindeki yeri ve önemi konusundaki görüşlerinde, insanın hayvan ve diğer varlıklar arasındaki konumu hakkında değerlendirmeleri vardır. İnsan hayvandan ve diğer canlılardan üstündür. Bu durum Allah'ın insana bahsettiği lütufla alakalıdır. İnsan düşünmesiyle bitkilerden, hayvanlardan ve diğer canlılardan ayrılır. İnsan bedeni ile bazı hayvanlardan üstün olmayabilir ancak akli kullanma yönündeki yetkinliği bu üstünlüğün arasını kapatabilecek bir lütuftur. Yine burada insanı diğer canlılardan ayıran farklı özellikler de bulunmaktadır. Konu içerisinde bunlar verilmiştir. Sonuç olarak, insan bitkiler ve hayvanlar arasında en üst konumdadır. Ayrıca şeytanlık ve meleklik arasında bulunan bir konumu da söz konusudur.

Gazzali’de insan felsefesinin problem alanlarından biri olarak insanı anlamak için yöntemler konusunda Gazzali’de insanı siyaset, toplum, eğitim, ahlak, din, bilim, tasavvuf içerisinde değerlendirerek tanımak ve anlamak girişiminde bulunulmuştur. İlk olarak Gazzali’de insan ve siyaset konusunda siyasetin insan için olan gerekliliği ve siyasi yönetimin nitelikli olması için dikkat edilmesi gerekenlerden bahsedilmiştir. Gazzali burada imamet meselesini ele almaktadır. Ulaştığı sonuç şudur: İmamın, fakihin ve fikhın birlikteliğiyle; toplumun ahiret için çalışan ve dünya bahçesinin de ne ekilirse ahirette onun biçileceği bir alan olarak gösterilip dini ve dünyevi yaşamın birlikteliğiyle farkındalık içinde bir yaşayışın, siyasetin olması gerektiği ifade edilmiştir. Burada yöneticinin hem imam hem de başkan, sultan olma vasfını birlikte taşıması gerekir. Böylece toplumdaki insanlar dünyadaki yaşayıştan mahrum kalmadığı gibi insanları asıl varılacak olan yere, ahirete hazırladığı için önemlidir.

‘İnsan ve toplum’ konusunda Gazzali’nin düşüncesine bakıldığında, insan toplum halinde yaşamak zorunda olan bir varlıktır. Onun toplumsallığı tabii ve fitri bir özelliktir. Çünkü insan muhtaç olan bir varlıktır. Ayrıca Gazzali’nin toplum görüşünde, dinin ideal anlamda var olacak toplumda yegâne gerek şart olduğu görülmektedir. Bu bağlamda dinin toplum ile olan ilişkisinin niteliği önemlidir. Yine Gazzali’nin toplum anlayışında ideal olan toplumsal yaşayışa ulaşılması için Allah inancı ve Hz. Peygamber çok önemlidir. Nihai olarak, toplum insanın benlik algısının şekillenmesinin en önemli unsurlarından biri olduğu gibi insanın kendini tanımasının, sınırlarını ve yeteneklerini bilmeye çalışmasının doğal bir ortamı olmaktadır.

Gazzali’de insan ve eğitim ilişkisi, eğitimin üç unsurundan (ilim, öğretmen, öğrenci) hareketle incelenmiştir. Eğitim, toplumdaki düzen, insan ilişkilerindeki uyum ve ahlaki zeminde oturtulması gereken bir alandır. Ailede başlayan eğitim, öğretmenin tutumu ve öğretmenin, öğrencinin yapması ve yapmaması gerekenleri öğrenmesiyle gerçekleşmelidir. Gazzali’nin düşüncesinde öğrenciye verilecek olan eğitimde, eğitim ilkesi olarak insana göre yani bireysel farklılıklar dikkate alınarak, somuttan soyuta giden, sevdirek gerçekleşen, korkutma ve cezaya da dikkat edilerek yapılması gereken bir eğitim söz konusudur.

Gazzali insanın teorik ve pratik hayatının en önemli alanlarından bir diğeri olan ahlaka çok fazla değinmiştir. Ahlakın temel dayanağı Kitap ve Sünnettir. Ahlakın teorik ve pratik ahlak olarak iki boyutundan bahsedilebilir. Gazzali’de insanın ahlak ile olan ilişkisinde birbirinden ayrılmayan içiçe geçmiş bir bütünlük görülmektedir. İnsan ailesinde bir ahlak üzerine doğar. Bu yüzden insan kendi karakter ve kişiliğini oluştururken aile, öğretmen, toplum, çevre vs. den etki almaktadır. Ayrıca insanın ahlaki anlamda kendini tanıması ve değerlendirmesi toplumun onu değerlendirmesinden farklı olabilmektedir. Bu yüzden insan yaşayışında sadece kendine ahlaklı değil topluma karşıda ahlaklı olduğu zaman takdir görecektir.

Gazzali’de ‘insan ve din’ hakkındaki söylemleri İslam dini üzerinden açıklanmaktadır. Buna göre insanın dine inanması ve ona iman etmesi, ibadet yapmasını, ameller işlemlerini gerektirir. Burada müminlerden bahseden Gazzali sadece iman etmiş olmanın İslam dini için yeterli olmadığını kaçınılmadan yapılması gereken dini vecibelerin bulunduğundan da bahsetmektedir. Ayrıca din, insanın ben kimim, nereden geldim, nasıl yaşamalıyım, nasıl bir insan olmalıyım? Sorularına cevap bulmasında ve bireyin dini bir kimliğinin oluşmasında yardımcı olmaktadır.

‘İnsan ve bilim’ konusunda Gazzali ilimler tasnifinden sonra bilimler ayrımında bulunmaktadır. İlimleri uygulaması, konusu, kriteri, üstünlüğü bakımından değerlendirmektedir. Ayrıca bilimlerin sakıncaları konusunda insanları uyardığı gibi sakıncalı bilimlerle ilgilenenlere de karşı insanları (halkı) uyarmaktadır. Gazzali nazarında bilimin insan ile ilişkisi önemlidir ve insan bilimle ilgilenirken bazı sınırlarının olması gerekir. Bu sınırlar dini çerçevede çizilmektedir. İnsanın bilimle ilişkisinde önemli olan hususlardan bir tanesi de yapılacak bilimsel arayışta bile içe yönelik, içsel keşfi temele alan bir yaklaşımın bulunmasıdır. Bilimlerin insan yaşamını kolaylaştırması söz konusudur. Ancak Gazzali’nin söylemlerinde bahsettiği üzere sınırı aşmadıkça bilimlerin faydalı yönlerinden yararlanılmalıdır.

Gazzali ‘insan ve tasavvuf’ konusundaki yaklaşımını dikkate alındığında, insanın bireysel olarak içsel şekilde deneyimleyeceği tasavvuf yolculuğu bireye düşünsel, yaşayış ve eylemsel anlamda çok başka bir dünya sunmaktadır. Bunu yapabilmek ve de deneyimlemek her insanın işi değildir. Çünkü tasavvufun insan ile

olan ilişkisi özeldir. Bu yola girmek insanı fedakâr yapmaktadır. Bu anlamda tasavvuf insanın eğer yola çıkarsa, kendini tanımasının ve ‘ben kimim?’ arayışının içte bulunan cevabı konumundadır. Gazzali tasavvufi anlamda nefis tezkiyelerinden bahsetmektedir. İnsanın kendini terbiye etmesinde ‘tasavvuf- nefis- kalp- ruh- akıl- insan’ ilişkisinin mahiyeti önemlidir. Tasavvuf insanın kendini tanımasının bir anahtarıdır. Doğru yöne çevrilirse ben’i tanımaya dair başka bir kapıdan girilmiş olunacaktır. Böylece insan felsefesinde insanı tanımak problemine dair yaptığımız bu çalışmada, Gazzali’de insanı hemen her yönüyle göstermeye çalıştık. Düşünürümüzün siyaset, toplum, eğitim, ahlak, din, bilim, tasavvuf anlayışlarına da yer vermiş olduk.

İnsan felsefesinin diğer bir problem alanı, anlamlandırma problemi üzerine gelişen anlam arayışıdır. Gazzali’de bu arayışın benlik üzerine olan kısmı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede benlik algısı kavramından hareketle ‘kendini bil (tanı)’ düsturunun yani Gazzali’nin kendisini tanımasının nasıl gerçekleştiği ele alınmıştır. Disiplinler arası (felsefe- psikoloji) bir çalışma olması nedeniyle benlik algısının gelişimi konusunda psikoloji bilimindeki yaklaşımlardan faydalanılmıştır. Burada William James’in benlik çeşitleri dair yaptığı ayrımlar temel alınmıştır. Gazzali’nin benlik algısı *el-Munkız Mined Dalal* eseri baz alınarak incelenmiştir.

Benlik algısı insanın ‘ben kimim?’ sorusuna aradığı verdiği cevaptır. Kişinin kendisi hakkında sahip olduğu inançları, kendisini nasıl görüp değerlendirdiğidir. James’in düşüncesinin temelinde üç tür benlik çeşidi vardır; maddi benlik, manevi benlik, sosyal benlik. Buradaki benlik türleri üzerine sahip olunan algı sonucu, subjektif benlik algısı, manevi benlik algısı ve sosyal benlik algısından bahsedilir. Benlik algısının oluşumu insanın biyolojik ve psikolojik gelişimiyle ilgilidir. Zaman içerisinde insanın benlik algısının gerçekçi olup olmadığı belli olur. Benlik algısının oluşum sürecine kısaca bakıldığında, kişi üzerinde ailenin, akranların, toplumun ve çevrenin etkisi büyüktür. Çocukluktan başlayarak kişi, neyi yapabildiğini neyi yapamadığını ya da hoşlanıp hoşlanmadığı şeyleri belirlemeye başlar. Yeteneklerini ve yetkinlikleri konusunda da kendini tanımaya başlar. Ergenlikle birlikte ortaya başka duygular çıkmaktadır. Kişi kendisi için değil ama bir gruba dâhil olabilmek için veya diğerlerinin onun hakkındaki görüşlerini daha çok önemseddiği için onların

söylemlerinden hareketle bir karakter ve kişilik kalıbına girmeye çalışır. Bu herkes için böyledir diyemeyiz ancak diğer insanların görüşlerinin kişi için önemli olduğu bir dönemdir. Ergenlik sonrası kişinin hayatında başka sorunlar baş gösterir ve ergenlikte sahip olunan benlik algısında değişim gözlenir. Bu hal otuzlu yaşlara kadar devam etmektedir. 30 küsürlü yaşlarda kişinin yaşamına ve yaşayış şekline dair birtakım manevi sorular sorduğu görülür. ‘Ben kimim?’ soruna dair başka bir arayış mevcuttur. Kişi burada kriz dönemindedir. Çünkü sahip oldukları şeylerin muhasebesini yaptığı gibi bu mevcut halinin nereye doğru gideceğinin de muhasebesini yapar. 40’lı yaşlarda bu kriz halinden kurtulunmaya çalışıldığının somut göstergeleri vardır. 50’li yaşlarda benlik algısının durumu daha oturmuş şekildedir. Bu algı değişmez anlamında değildir. Daha sonraki yaşlarda da benlik algısı değişebilir. Ancak kişinin benlik algısının gerçekçi olması kendini tanımasının samimi ve doğru bir tanıma olduğunu göstermektedir. Bu yüzden benlik algısında kişinin algısının niteliği önemlidir.

Gazzali’nin benlik algısı değerlendirildiğinde, *el Munkız* eserinde iki tür benlik ve benlik algısına rastlanmaktadır. Biri, maddi benlik ve subjektif benlik algısı, diğeri, manevi benlik ve manevi benlik algısıdır. Maddi benlik, kişinin sahip olduğu malı, mülkü, makamı, unvanı vs. ile ilgilidir. Bu benliği algılayış, subjektif benlik algısını ifade eder. Gazzali’nin maddi benliğine dair sahip olduğu şeyler (makamı, ünvanı, kazancı vs.) hakkındaki subjektif benlik algısı, 30’lu yaşlarına gelinceye kadar onu iyi hissettiren şeylerdir. Daha sonra ona huzursuzluk veren bir yapıya dönüşmüştür. Gazzali orta yaşlara geldiğinde mevcut subjektif benlik algısı ona huzursuzluk verdiği için sahip olduğu maddi şeyleri sorgulamaya başlamıştır. Bu sorgulama sonucu Gazzali, maddi şeylerden feragat etmeye karar vermiştir ve bundan sonraki yaşamını bu karara uyarak geçirmiştir. Çünkü bu algı değişiminden sonraki yaşam şekli, *el Munkız* eseri üzerinden incelendiğinde, Gazzali’nin bir daha maddi bir kaygı içerisine girmediği, bu anlamda maddi şeylere yöneliminin olmadığı görülmektedir. Böylece Gazzali’nin subjektif benlik algısının, gerçekçi (olumlu) bir algıya, davranışa ve kişiliğe dönüşmesinden bahsedilebilir. Gazzali’de maddi benlik algısının diğer bir yönü daha vardır. Buradaki algı, Gazzali’nin hakikate ulaşma çabası sonucu eşyanın gerçek mahiyetinin sorgulanması üzerine oluşmuştur. Gazzali

burada kendi sınırlarının, yeterliliklerinin ve yetkinliğinin araştırmasını yapmıştır. Ben'ine dair yaptığı sorgulamada duyular, akıl, sezgi ve vahyin mahiyetini de değerlendirmiştir. Epistemolojik yönü bulunan buradaki benlik algısında, Gazzali, neyi bilip bilemeyeceği konusunda hem kendisine dair bir tanıma getirmiştir hem de bilmekteki sınırlarının belirleniminde şüphe yönteminden hareketle açıklamalarda bulunmuştur. Akla sınır çizen Gazzali aklın sınırları olan üzerine hükümlerde bulunabileceğini, sınırları olmayan üzerine hükümlerinin sınırları olan üzerindeki hükümler kadar kesinlik arz edemeyeceğini ifade etmektedir.

Benlik türlerinden manevi benlik, insanın içsel ve öznel varlığındaki psikik meleke ve eğilimlerini kapsamaktadır. Bu benlik üzerine olan algı, manevi benlik algısı olarak nitelendirilmektedir. Gazzali'nin manevi benlik algısının oluşumunda ve değişiminde hayatında yaşamış olduğu bazı kırılmalar etkin olmuştur. Bu kırılmalar Gazzali'yi kendi (ben'i) üzerine düşünmeye götürmüştür. Bahsedildiği üzere yaşadığı hayat özellikle 30'lu yaşlarından sonra huzursuz geçmektedir. Bu durum beden sağlığını bozacak derecede onu etkilemiştir. Bu yüzden Gazzali maddi anlamda yapmış olduğu feragatlarından sonra kendisini bilmek, tanımak ve eğitmek için uzlet hayatını yaşamaya başlamıştır. Tasavvuf yoluna girerek bir sufinin yaşamış olduğu içsel keşfi deneyimlemiştir, nefsinin eğitmiştir. Ancak bu şekilde özbenliğinde huzura kavuşmuştur. Ama Gazzali bir takım toplumsal ve dini gerekçelerle yeni bir karara varmıştır. Toplumun dini tutumu onu uzlet hayatından çıkarmış ve diğer insanlara faydalı olacak işler yapmaya, eğitimler vermeye onu götürmüştür. Bu işleri yaparken Gazzali ne nefsinden ödün vermiştir ne de kendinden. Çünkü uzlet hayatında yaşamış olduğu duygulardan uzaklaştıracak bir yaşam şekli geçirmemiştir. İstikrarlı bir şekilde vefatına kadar, gerçekçi (olumlu) bir manevi benlik algısı ve bu algıya uygun davranış ve kişilik ile yaşamıştır. Manevi benlik algısının gerçekçi olduğu iddiasını yine *el- Munkız* eserine dayanarak söyleyebiliyoruz. Çünkü buradaki anlatımlarına göre Gazzali, 11 yıl boyunca yaşadığı uzlet hayatından çıktığında da sahip olduğu algısından sapmamıştır ve buna müsaade etmemiştir.

Sosyal benlik algısı toplumdaki diğer insanların kişi hakkındaki görüşleri ve söylemlerinden ibarettir. Kişi 'ben nasıl biriyim?' diyerek insanlara sorduğunda aldığı cevap yani diğerlerinin onu nasıl gördüğü üzerine şekillenen bir algıdır.

Gazzali toplumundaki insanlara ‘ben nasıl biriyim?’ sorusunu sormamıştır. Bu yüzden sosyal benlik algısında özellikle *el- Munkız* eseri düşünüldüğünde buna benzer bir soru ve cevap bulunmamaktadır.

Sonuç olarak Gazzali’de insanı merak edenler için genel bir çalışma yapılmıştır. Ayrıca özel olarak Gazzali’nin yaşadığı hayatı ve kendini tanınmasının dönüşümünü görmek isteyenler için benlik algısı kavramından hareketle bir değerlendirilmede bulunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Akdağ, M. (2010). *Gazzali'de Bilgi Problemi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Akgün, T. (2011a). "Gazzali'ye Göre Yaratma." *Dini Araştırmalar Dergisi*, 14/38, 17-40.
- Akgün, T. (2011b). *Gazzali ve İbn Rüşd'e Göre Yaratma*. Yayımlanmış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altuntaş, S. (2006). *Gazzali de Tasavvuf Felsefesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Aristoteles. (2017b). *Eudemos'a Etik*. (çev. Saffet Babür). Ankara: Bilgesu Yayınları. Baskı 2.
- Aristoteles. (2017a). *Nikomakhos'a Etik*. (çev. Saffet Babür). Ankara: Bilgesu yayınları. Baskı 7.
- Aslan, E. (1992). Benlik Kavramı ve Bireyin Yaşamındaki Etkileri, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4, 7-14.
- Arslan, A. (2016- II). *İlkçağ Felsefesi Tarihi Sofistlerden Platon'a*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. Şubat, Baskı 5.
- Arslan, A. (2016- III). *İlkçağ Felsefesi Tarihi Aristoteles*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. Mart, Baskı 5.
- Arslan, A. (2016- IV). *İlkçağ Felsefesi Tarihi Helenistik Dönem Felsefesi: Epikuroşular Stoacılar Septikler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. Mart, Baskı 4.
- Augustinus, St. (2014). *İtirafılar*. (çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Alfa Basım Dağıtım. Basım 1, Kasım.
- Aydın, H. (2007a). .Gazzali, Misyonu ve Toplum Projesi. *turkoloji.cu.edu.tr*. 27.02.2007, 08.12.2018.
- Aydın, H. (2007b). "Klasik İslam Düşüncesinde Bilgi ve Bilim Karşıtı Bir Düşünür: Gazzali", *turkoloji.cu.edu.tr*, Adana, 27.02.2007, 02.01.2019.
- Bacanlı, H. (1997). *Sosyal İlişkilerde Benlik Kendini Ayarlamanın Psikolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Bayat, B. (2003). "Bireylerin Benlik Algısı (Benlik Tasarımları) Sistemi ve Bu Sistemin Davranışlar Üzerindeki Rolü." *İş Hukuku ve İktisat Dergisi (Kamu İş)*, 7/2, 1-11.
- Bayrı, D. (2010). *Uluğ Nutku'nun Felsefi Antropolojisinde Tarihsellik ve Özbelirleme*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

- Bolay, S. H. (1980). *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Kalem Yayıncılık.
- Bolkan, A. (2005). *Disiplin Cezası Almış Lise Öğrencilerinde Problem Çözme Becerisi ve Benlik imgesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yakın Doğu - Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Lefkoşa.
- Ceyhan, S. (2012). “Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühd’ün Hakikati Ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı”, 900. Vefat Yılında İmam Gazali Sempozyumu, (edt. İlyas Çelebi). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Nu: 271, Baskı 1, Aralık, İstanbul, s.s. 457-471.
- Cihan, A. K. (1998). *İbn Sina ve Gazzali’de Bilgi Problemi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Çağrı, M. (2013). *Gazzali’ye göre İslam Ahlakı (Teorik ve Pratik)*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Çakır, Y. (2006). *Gazzali’ye Göre Yaratma*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Çelikel, B. (2006). *Gazzali’nin Eğitim Görüşü*. Yayınlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çıvıncı, A. G. (2014). “Ontolojik Temellere Dayanan Felsefi Antropoloji.” *Mavi Atlas Dergisi Araştırma Makalesi*, 3, 108-120.
- Çifçi, U. (2008). *Kant ve Gazzali’de Din-Akıl İlişkisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Descartes, R. (2009). *Yöntem Üzerine Konuşmalar*. (çev. Hasan İlhan). Ankara: Alter Yayınları. Baskı 1, Ekim.
- Duman, S. (2015). *İmam Gazali ve Soren Kierkegaard’ın İman Anlayışlarının Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak, Kayseri.
- Durak, N. (2014). “Gazzali’nin Erdem Anlayışı.” *Uluslar Arası Modern Çağ ve Gazzali Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (23-14 Mayıs 2011), Isparta.
- Durakoğlu, A. (2014). “Gazzâlî’de Ahlak Eğitimi.” *GEFAD*, 34(2), 211-226.
- Dündar, İ. H. (2016). “Gazzali’nin Vahiy Anlayışı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 185-203, Şanlıurfa.
- Erişirgil, M. E. (2006). *Descartes ve Kartezyenler*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Fârâbî. (2018). *Erdemli Şehir Halkının Görüşlerinin İlkeleri [El-Medînetü’l-Fâzıla]*. (çev. Yaşar Aydın). Litera Yayıncılık: İstanbul. Basım 1.
- Fakhrudinov, A. (2012). *Rusya’da Din Psikolojisi Çalışmalarında Benötesi Yaklaşım*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Froh, M. “Bebeklerle Nasıl Konuşmalıyız?” (Der. Ekin Nazlı) www.cocukludunya.com/upload/press/4qouser_f.pdf (12.04.2019), 12: 03, 1-4.

- Gazâlî, İ. (2017d). *Âbidler Yolu [Minhâcü'l Âbidîn]*. (trc. Ali Bayram-M. Sadi Çöğenli). İstanbul: Çelik Yayınevi. Kasım.
- Gazzali, İ. (1972). *Dalaletten Hidayete [el-Munkız Mined Dalal]*, İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Gazzali, İ. (2002). *Düşünmede Doğru Yöntem [Mihakü'n-Nazar]*. (çev. Ahmet Kayacık). İstanbul: Ahsen Yayınları. Baskı 1.
- Gazzali, İ. (2017a). *Düşünme, Konuşma ve Söz Üzerine [El-Me'ârifü'l-Akliyye]*. (Çev. A. Kamil Şahin). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gazzali, İ. (2017c) *Ey Oğul! [Eyyühe'l-Veled]*, (trc. Osman Yolcuoğlu). İstanbul: Gelenek Yayıncılık. Baskı 2.
- Gazzali, İ. (2002). *Felsefenin Temel İlkeleri [Makasid El-Felasife]*. (çev. Cemaleddin Erdemci). Ankara: Vadi Yayınları. Baskı 2.
- Gazzali, İ. (1985 I). *İhya'u Ulum'id-din Cilt 1*. (Trc. Ali Arslan). İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazzali, İ. (1985 III). *İhya'u Ulum'id-din Cilt 3*, (Trc. Ali Arslan). İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazzali, İ. (2005). *İtikatta Ölçülü olmak [el-İktisâd fi'l-İ'tikâd]*. (Çev. Hanifi Akın). İstanbul: Ahsen Yayınları.
- Gazzâlî, İ. (2004). *Mutluluğun Formülü [Kimyâ'yı Saâdet]*. Cilt 1. (Çev. Ali Arslan). İstanbul: Hikmet Neşriyat, Yeni Şafak Gazetesinin Kültür Armağanı.
- Gazzali, İ. (2017b). *Varlık, Bilgi, Hakikat [Mişkâtü'l-Envâr]*. (Nşr. ve Trc. Mahmut Kaya). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzali, İ. (2014). *İslam'da Eğitim*. (çev. Halil İbrahim Delen). Sır ve Hikmet Yayınları: İstanbul, Baskı 1, Mart.
- Gazzali, İ. (2015). *Filozofların Tutarsızlığı [Tehâütü'l-felâsife]*. (Nşr. ve Trc. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzali, İ. (2006 I). *Mustasfa Cilt 1 (İslam Hukuku Metodolojisi)*, (ter. Yunus Apaydın). İstanbul: Klasik Yayınları. Basım 1, Aralık.
- Gazzali, İ. (2014). *Yöneticilere Altın Öğütler [et-Tibru'l-Mesbuk fi Nasihati'l-Müluk]*. (trc. Hüseyin Okur). İstanbul: Semerkand Yayınları. Baskı 15. Şubat.
- Geçdoğan, R. (2008). "Gazzali'nin Sebeplilik Görüşü." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 385-398.
- Gerçek Ben'i Keşfetmek, <http://abastas.biz/kisisel.htm> (30.01.2019), 22: 50, 1-17.
- Gökalp, N. (2014). *İnsan Felsefesi*. Ankara: Nobel Yayınları. Basım 1.
- Gurbetoğlu, A. "Gazali'de Bilgi ve Değer Anlayışının Eğitim Açısından İncelenmesi." <http://www.agurbetoglu.com/2makale.html>, 31.12.2018.
- Güler, Ö. (2007). *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkârlık Duygusu*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Günay, Ü. (1988). Ebu Hamid Muhammed el- Gazzali “Gazzali’nin Toplum Görüşü”, Erciyes Üniversitesi Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın no: 7, 14 Mart. Kayseri.
- Günay, M. (2006). *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*. İzmir: İlya Yayınları.
- İbiş, F. (2006). *Gazali’de İman-Bilgi İlişkisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kabylov, N. (2002). *Gazzali’de Varlık Meselesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kant, İ. (2009). *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten)*. (çev. İoanna Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları. Baskı 4.
- Karşlı, Ö. (2017). “Gazali’de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu”. *International Journal of Social Science*, 62, 497-509
- Kayıklık, H. (2009). *Tasavvuf Psikolojisi*. Akçağ Yayınları: Ankara, Baskı 1.
- Korkmaz, F. (1991). *Gazzali’de Devlet Felsefesi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Korlaelçi, M. (2012). Gazzali’nin İnsan Anlayışı. İlyas Çelebi (Ed.). *900. Vefat Yılında İmam Gazzali Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı* içinde (759-786). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Meali*. (Meal: Elmalılı M. Hamdi Yazır). Mekki Yayıncılık.
- Küken, G. (2001). *Ortaçağda Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Alfa Yayınları. Baskı 1.
- Landers, C. (1999). *Erken Çocukluk Döneminde Bakım Yönlendiriciler İçin Rehber, İlk Yıl (0-1 yaş), İyi Bir Başlangıç*. (Der: N. Ekrem Düzen). Ankara: T. C. Milli Eğitim Bakanlığı ve Unicef Türkiye Temsilciliği. Nisan, Basım 1, 1-62.
- Lambton, A. K. S. (2014). “Gazzali’nin Nasihatü’l-Müluk’unda Saltanat Teorisi”. (Çev. Seyfi Say). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı- 2, Sonbahar, s.s.209-220.
- Laoust, H. (2016). *Gazzali’nin Siyaset Anlayışı*. (Çev. Rıza Katı). İstanbul: Pınar Yayınları. Baskı 1.
- Mehmedoğlu, Y. (2005). *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2014). *Kişilik ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Mengüşoğlu, T. (2015). *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Okhan, M. A. (1954). *Büyük Mutasavvıf İmam Gazzali*, İstanbul: Gayret Kitabevi. No. 131.
- Oruç, C. (2009). *İmam-ı Gazâli’nin Eğitim Anlayışı*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Orman, S. (2014). *Gazzali Biyografisi, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, İhya Hareketi, Etkisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Osman, B. M. (2017). *Gazzali'nin Ahlâk Felsefesinde Nefs Kavramı*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkan, İ. (2010). *Gazzali'de Siyaset Felsefesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdoğan, Ö. (2011). "Gazali ve Benötesi Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2, 5-19.
- Platon. (2017). *Devlet*. (çev. Sabahattin Eyüboğlu- M. Ali Cimcoz). Türkiye İş İstanbul: Bankası Kültür Yayınları, XXXIII. Basım, Nisan.
- Sarmış, İ.(2017). *Tasavvuf ve İslam*. İstanbul: Ekin Yayınları. Baskı 8.
- Saunders, T. B. (2009). Schopenhauer: Yaşam ve Öğreti. (Hz.Ahmet Aydoğan). *Schopenhauer içinde (49-72)*. İstanbul: Say Yayınları, Baskı 1.
- Schopenhauer, A. (2018). *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*. (çev. Mustafa Tüzel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. XVIII. Basım, Ocak.
- Şahin, A. (2007). *Ergenlerde Dindarlık ve Benlik*. Konya: Adal Ofset.
- Taylan, N. (1994). *Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. Basım 2.
- Tuzcuoğlu, N. (1995). "Psikanaliz Kuramı ve Özellikleri." *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7, 275- 285.
- Tözün, M. (2010). "Geniş Açılı Benlik Saygısı". *Actual Medicine Dergisi*, Temmuz, 18/ 7, 52-57.
- Yar, E. (2000). *Ruh- Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Yıldız, A. (2015). "Max Scheler'in İnsan Ve Kişi Anlayışı." *bilimname düşünce platformu XXIX*, 2015/2, 91-108.
- Yılmaz, H. A. (2016). "Bir Derleme: Benlik Kavramına İlişkin Bazı Yaklaşımlar ve Tanımlamalar." *Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, 79-89.

ÖZGEÇMİŞ

1991 yılında Konya'da doğdu. Konya Zeki Özdemir Lisesi'nden mezun oldu. 2011-2015 yıllarında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde (Denizli) Felsefe Bölümünde okudu. Yüksek onur öğrencisi derecesiyle, bölüm birincisi olarak mezun oldu. 2015 yılında aynı üniversitede ve bölümde “Türk İslam Düşünce Tarihi Bilim Dalında” yüksek lisansa devam etti. Tez aşamasındadır ve “Jean Jacques Rousseau'nun Aydınlanma Eleştirisi” başlıklı tezi üzerine çalışmaktadır. Yabancı dil olarak İngilizceyi orta seviyede bilmektedir. Kore dili olan Korece'de ise başlangıç seviyesindedir, Korece konuşulanları temel düzeyde anlayabilmektedir.

